

GƏNC İQTİSADÇILARIN SİYASƏT YAZILARI TOPLUSU

Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondu

BTM

Biznesin Tədrisi və Məsləhətlər

Center for International Private Enterprise

Bakı - 2019

Gənc iqtisadçılarının siyasət yazıları toplusu

**Bu kitab Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin
(Center for International Private Enterprise)
dəstəyi ilə hazırlanıb.**

**Burada təsvir olunan məzmun və yerləşdirilən məlumatlar
Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin rəsmi mövqeyini
əks etdirməyə bilər.**

Redaktor:

Sabit Bağırov,

*Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti*

Gənc iqtisadçılarının siyasət yazıları toplusu

Bakı, QANUN nəşriyyatı, 2019, 272 s.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
<i>Fərid Mehralızadə</i> , TARAZLI REGIONAL İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN YENİ TƏŞVİQ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	7
<i>Fuad Əkbərov</i> , BİZNESİN ELEKTRİK TƏCHİZATI ŞƏBƏKƏLƏRİNƏ QOŞULMASININ SADƏLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN “DOING BUSINESS”DƏ REYTİNQİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İMKANLARI.....	51
<i>Xətai Alıyev</i> , AZƏRBAYCANDA FİSKAL DAYANIQLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN HƏLLİ YOLLARI.....	77
<i>İbrahim Niftiyev</i> , NEFTLƏ ZƏNGİN ÖLKƏLƏRDƏ QADINLARIN İQTİSADI FƏALLIĞI PROBLEMI VƏ HƏLLİ YOLLARI: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ.....	101
<i>Lamiə Xudiyeva</i> , AZƏRBAYCANDA DƏNİZ TURİZMİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ZƏRURİ İSLAHATLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	135
<i>Lətif Zeynalli</i> , AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI ÜZRƏ MİLLİ SIYASƏT MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	155
<i>Məhin Cəbraylova</i> , “HÖKUMƏT –TEXNOPARK - UNİVERSİTETLƏR ÜÇBUCAĞININ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU”	185
<i>Nərgiz Əhmədova</i> , AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI VASİTƏSİLƏ KOS-LARIN MALİYYƏYƏ ÇIXIŞININ ARTIRILMASI.....	195
<i>Örxan Sultanov</i> , “ALI TƏHSİLİN DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN MALİYYƏLƏŞMƏ MEXANİZMİNİN KEYFİYYƏTLİ TƏHSİLİ STİMULLAŞDIRMASI YOLLARI”	213
<i>Rəmziyyə Qurbanova</i> , AZƏRBAYCANIN SAĞLAMLIQ TURİZMI POTENSİALINDAN DAHA SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ ÜÇÜN MÖVCUD HÜQUQI VƏ İNSTİTUSİONAL MEXANİZMLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	235
<i>Ülvi Ədilzadə</i> , TƏRƏVƏZ MƏHSULLARI İXRACININ TƏŞVİQİ SIYASƏTİNİN EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI	253

ÖN SÖZ

Kitaba daxil edilmiş 11 müxtəlif iqtisadi mövzulardakı Siyasət Yazısı “Gənc İqtisadçı” layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır. Layihənin məqsədi Siyasət Yazısı hazırlaya bilən gənc mütəxəssislər yetişdirmək olub. Bunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, hazırda Azərbaycan ali məktəblərində Siyasət Yazılarının hazırlanması tədris edilmir. Nəticədə ali məktəbi bitirən məzun hansı sa dövlət qurumu və ya tədqiqat mərkəzində fəaliyyətə başlayaraq, bu və ya digər problemi araşdırıb praktik tövsiyə və təkliflərin hazırlanmasında çətinliklər çəkir. Əksər hallarda onun hazırladığı yazı elmi məqalə xarakter daşıyır. Elmi məqalə ilə Siyasət Yazısının arasında isə böyük fərqlər var. Birincisi bir qayda olaraq alimlər camiyəsinə ünvanlanmış olur. İkincisi isə qərar qəbul edənlər üçün hazırlanır. Bu da Siyasət Yazısı strukturunun, dilinin və həcmnin müəyyən tələblərə uyğun olmasını tələb edir. Bu tələblərin gənc araşdırmaçı tərəfindən bilməsi çox vacibdir. Əks halda onun tapıntıları və təklifləri bir çox hallarda qərar qəbul edən şəxslərin diqqətindən kənarda qalacaq. Beləliklə, əgər gənc iqtisadçı öz karyerini dövlət qurumunda və ya düşüncə mərkəzində qurmaq istəyirsə, Siyasət Yazısının hazırlanması bacarıqlarına malik olmalıdır.

“Gənc İqtisadçı” layihəsi çərçivəsində 30 gəncə Siyasət Yazılarının hazırlanması bacarıqlarının aşılınması məqsədi müvafiq təlimlər keçirilmişdir. Təlimlərin praktik davamı olaraq konkret mövzuda Siyasət Yazısını hazırlamaq niyyətini bildirmiş gənclər üçün müəyyən aktual mövzular təklif edilmiş və hər bir gəncə təcrübəli alim-ekspertlərdən məsləhətçi (mentor) müəyyən edilmişdir.

Siyasət yazılarının hazırlanması Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin dəstəyi ilə mümkün olmuşdur. Həmin təşkilata dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

SBİİYF ümid edir ki, bu kitabda təqdim edilən araşdırma nəticələri və təkliflər dövlət qurumları və ekspertlər üçün maraqlı olacaq.

*Sabit Bağırov,
“Gənc İqtisadçı” layihəsinin rəhbəri,
Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına
Yardım Fondunun prezidenti*

TARAZLI REGIONAL İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN YENİ TƏŞVİQ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ¹

Fərid Mehralızadə

XÜLASƏ

Dayanıqlı iqtisadi tərəqqi baxımından bölgələrinin tarazlı inkişafına nail olunması çox vacibdir. Bu baxımdan, bu siyasət sənədində bölgələr arasında iqtisadi və sosial bərabərsizliklərə səbəb olan problemlər və onların aradan qaldırılmasıyla bağlı tətbiq edilə biləcək siyasət alternativləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, bölgələr arasında iqtisadi potensialın formalaşmasında iştirak və bir çox başqa iqtisadi göstəricilər baxımından bərabərsizlik problemi mövcuddur. Bu problemin əsas səbəbi iqtisadiyyatın böyük ölçüdə neft sənayesindən asılı olması və bu sənaye müəssisələrinin əsasən Bakı və Abşeron yarımadasında cəmləşməsindən ibarətdir. Ümumi ixracın 90 faizə yaxını neft, neft məhsulları və təbii qaz təşkil edir. Tədqiqat eyni zamanda göstərir ki, beynəlxalq təcrübədə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında, istehsal müəssisələrinin və investisiyaların bölgələr arasında paylanması da problemlər var. Dünyanın bir çox ölkələrində bələdiyyələr dövlət büdcəsinin xərclənməsində və yerli problemlərin həll edilməsində söz sahibi olsa da, Azərbaycanda bu sahədə bəzi çatışmazlıqların olduğu üzə çıxdı. Problemin

¹ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Rövşən Ağayeva (İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin sədr müavini) dərin təşəkkürünü bildirir.

həlli yolu kimi yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılması və yerlərdə iqtisadi fəaliyyəti canlandırmaq üçün təşviqlərin tətbiq edilməsi təklif olundu. Tədqiqatın nəticəsi olaraq bölgələr arasında iqtisadi və sosial bərabərsizliklərin azaldılması məqsədiylə 3 alternativ siyasət mexanizmi təklif edilir:

- 1) Bilavasitə dövlət və Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatlarının köməyiylə Regional İnkişaf Fondunun yaradılması;**
- 2) Müəyyən sahələrdə ixtisaslaşdırılmış inkişaf banklarının yaradılması;**
- 3) Bölgələr arasında sosial-iqtisadi fərqlərdən asılı olaraq diferensial təşviq mexanizmlərini tətbiqi.**

Sənəddə tədqiqatın nəticəsi olaraq bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin artırılması və maliyyə imkanlarını gücləndirmələri üçün investisiya və qrant vəsaitlərini cəlb etmələri üçün münbit şəraitin yaradılması təklif edilir və bunlarla bağlı tövsiyələr verilir.

1. GİRİŞ

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsiylə bağlı ən mühüm elementlərdən biri bölgələrin iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Bu baxımdan BMT-nin qəbul etdiyi "2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"-də əks olunan 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədindən biri də, ölkədaxili qeyri-bərabərliyi azaltmaqdır. Vətəndaşlar arasındakı gəlir və həyat səviyyəsi bərabərsizliklərinin aradan qaldırılmasında effektiv regional siyasət mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda son dövrlərdə regionlarda infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və iqtisadi aktivliyin artırılması istiqamətində müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Regional inkişafın iqtisadi siyasətin prioritetləri arasına daxil edilməsinə baxmayaraq, statistikalar göstərir ki, iqtisadi və sosial baxımdan paytaxt və əyalətlər arasındakı kəskin fərq

qalmaqdadır. 2017-ci ilin nəticələrinə əsasən, ölkə iqtisadiyyatında ümumi məhsul buraxılışının dəyəri 77.6 milyard manat olub. Bu göstəricinin 55.4 milyard manatı, başqa sözlə 71.4%-i Bakı şəhərinin payına düşür.

Rəqəmləri ayrı-ayrı sektorlar üzrə gözdən keçirdikdə fərqin daha da artdığına şahid oluruq. Məsələn, nəqliyyat sektoru üzrə ümumi məhsul buraxılışının 94.1%-i, rabitə sektorunda isə 94.4%-i Bakı şəhərinin payına düşür. Ancaq aqrar sektora baxdıqda isə, bu sahədə Bakı və Abşeron rayonunun xüsusi çəkisinin cəmi 3.7 % olduğunu görürük.

Ölkə daxilindəki bölgələr arasında iqtisadi məhsuldarlıq baxımından belə böyük fərqləri şərtləndirən amillər çoxdur. Bunlara, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının bir resursdan asılı olması baxımından diversifikasiya ilə bağlı problemləri, eləcə də, xüsusilə yerlərdə biznes mühitinin canlanmasına əngəl törədən institusional maneələri misal göstərə bilərik. Bunları nəzərə alaraq siyasət sənətinin hazırlanması zamanı tədqiqatın qarşısına duran suallar aşağıdakı kimi müəyyən-ləşdirilib:

- İqtisadi dəyər yaratmaq baxımından regionlar arasındakı bərabərsizliyin səbəbləri nələrdir?
- Bölgə inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı hazırkı siyasətin mahiyyəti nədən ibarətdir?
- İnvestisiya və vergi alətləri vasitəsi ilə bölgələrin inkişafını necə təkmilləşdirmək olar?

Tədqiqat çərçivəsində regionlar arası sosial-iqtisadi bərabərsizliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı beynəlxalq təcrübələr də araşdırılıb. Məlum olub ki, Avropa Birliyi və onunla yaxın əməkdaşlıq edən ölkələrdə, keçmiş kommunist blokuna daxil olan Şərqi Avropa ölkələrində və o cümlədən, Gürcüstanda inkişaf məsələləri ilə bağlı müxtəlif fondların fəaliyyət göstərməsi xarakterikdir. Belə ki, burada dövlət nisbətən geri qalmış regionların və sahələrin inkişafı üçün xüsusi

proqramlar hazırlayır və həmin fondlar vasitəsilə bu sahələrə qrant və dotasiyalar şəklində vəsait ayırır. Türkiyə və Rusiya təcrübələrinə baxdıqda isə, icra hakimiyyəti orqanlarına böyük səlahiyyətlər verilsə də, yerli özünü idarəetmə orqanlarının da geniş şəkildə fəaliyyət göstərdiyi və yerli məsələlərin həll edilməsində söz sahibi olduqları görsənir.

Sənədin hazırlanması zamanı aparılan tədqiqatda hər hansı iki region arasındakı bərabərsizlik deyil, bütün ölkə regionları üzrə bərabərsizliklərin meydana çıxma səbəbləri araşdırılıb. Araşdırma zamanı müstəqil ekspertlərlə, eləcə də, regionlarda fəaliyyət göstərən və fəaliyyət göstərmək niyyətində olan sahibkarlarla görüşlər keçirilib və fikir mübadiləsi aparılıb.

Tədqiqat ümumilikdə 4 mərhələdən ibarətdir. **“Problemin əsaslandırılması”** adlanan ilk hissədə regionlardakı iqtisadi-sosial bərabərsizliklərə səbəb olan problemlər araşdırılıb. **“Alternativlər”** adlanan ikinci hissədə isə bölgələrin iqtisadi həyatını canlandıracağını və iqtisadi-sosial fərqləri azaldacağını düşündüyümüz 3 alternativ variant təklif edilib. Burada eyni zamanda həmin variantların ətraflı izahı, həyata keçirilməsi üçün atılması lazım olan addımlar, bu alternativlərin reallaşdırılmasının gətirəcəyi üstünlüklər və yaradacağı təhlükələr nəzərdən keçirilib. **“Alternativlərin qiymətləndirilməsi”** adlanan üçüncü hissədə isə həmin siyasət alternativlərinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Burada həmin alternativlərin müəyyən edilmiş meyarlara cavab verib-verməməsi bal sistemi ilə qiymətləndirilir və daha üstün alternativin seçilməsi həyata keçirilir. Sonuncu, **“Nəticələr və tövsiyələr”** hissəsində isə araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilir. Burada eyni zamanda tədqiqatın nəticəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilən tövsiyələr də öz əksini tapır.

2. PROBLEMİN ƏSASLANDIRILMASI

2000-ci illərin ortalarından etibarən büdcəyə daxil olmağa başlayan neft gəlirləri bir çox iqtisadi göstəricinin yaxşılaşması ilə yanaşı, gəlir bərabərsizliyinə və bölgələr arasındakı iqtisadi fərqlərin artmasına da, səbəb oldu. Məsələn, əgər 2003-cü ildə əhalinin gəlirləri bir əvvəlki ilə nəzərən cəmi 14.3% artmışdısa, 2007-ci ildə bu rəqəm 42.7% olub. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı ildə paytaxt Bakıda məhsul buraxılışının həcmi 20 milyard 86 milyon manat həcmində idisə, 2017-ci ildə bu göstərici 55 milyard 411 milyon manata yüksəlib. Bakıdan 348 km məsafədə yerləşən ölkənin ikinci böyük şəhəri Gəncədə isə, 2006-cı ildə 293 milyon 527 min manat dəyərində olan məhsul buraxılışı, eyni zaman ərzində 1 milyard manatı belə keçə bilməyib. (989 milyon 100 min)²

Ekspertlər tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən əsas tənqidi fikir iqtisadiyyatın bir resursdan asılı olmasıdır³. Hazırda icra olunan “2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında” qanuna əsasən büdcə gəlirinin 55.1%-ni məhz neft sektorunun gəlirləri təşkil edir.⁴ İxrac statistikasına baxdıqda isə ən çox ixrac olunan ilk üç məhsulun neft, neft məhsulları və təbii qaz olduğunu görürük. Bu üç məhsul ümumi ixracın 88.62%-ni təşkil edir.⁵ Ölkənin qazandığı hər 100 manatın 87-sini təbii resurslar sayəsində əldə etdiyini göz önünə aldıqda, neft və qaz yataqlarına coğrafi yaxınlığı səbəbindən Bakı və ətrafındakı şəhərlərdə iqtisadi aktivliyin niyə daha çox olduğu da, aydınlaşır. Bu baxımdan

² Məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin regionlarda ümumi məhsul buraxılışı və əhalinin gəlirlərinə dair təqdim etdiyi cədvəllərdən götürülüb -

https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

³ İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi – “Neft gəlirlərindən istifadə: Səmərəlilik və şəffaflıq prinsipləri www.cesd.az/documents/paper_az.doc

⁴ AR-nın 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında qanunu

http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/Qanun_budce_2018_0.pdf

⁵ Dövlət Gömrük Komitəsi. <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/en-cox-ixrac-olunan-mallar/>

regionlar arasındakı iqtisadi bərabərsizliyin yaranmasının ən önəmli səbəblərindən biri təbii-coğrafi bərabərsizliklərdir. Bu bərabərsizliklər birbaşa təbii resurslar və fiziki mühitlə əlaqəlidir. Əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin faydalı qazıntı yataqlarına sahib olan bölgələr bu imkanlardan məhrum olan regionlara nəzərən daha üstün inkişaf potensialına sahib olurlar.

Regionlar arası iqtisadi tarazlığın pozulmasını yalnız bu amillə əlaqələndirmək olmaz. Təbii resurslara malik olan ölkələrin heç də hər biri Holland sindromundan əziyyət çəkmir. Məsələn, təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının həcmi təxminən Azərbaycanla eyni olan⁶ Norveçdə büdcə gəlirlərinin sadəcə 14 faizini neft aktivlərindən əldə edilən mənfəət təşkil edir.⁷

Biznes fəaliyyətinin zəif inkişaf etməsi də, bölgələrdə işsizlik səviyyəsinin yüksək olmasına, eləcə də, vergi daxil olmalarının azalmasına səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, ötən il vergi yığımlarının 4 faizi ölkənin 65 rayon və şəhərinin payına düşdüyü halda, yerdə qalan 96 faiz Bakı şəhərində yığılıb.⁸

Rəsmi rəqəmlərə görə, 2018-ci ilin iyulun 1-i vəziyyətinə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların sayı 815 minə yaxınlaşıb. Həmin vətəndaşların 30,1 faizi Bakı, 20,7 faizi Aran, 13,9 faizi Gəncə-Qazax və 10,0 faizi isə Lənkəran iqtisadi rayonlarında qeydiyyatdan alınıb.⁹

Müasir iqtisadiyyatda kiçik və orta ölçülü biznes subyektlərinin rolu çox vacibdir. Xüsusilə də, ümumi daxili məhsulun və məşğulluğun

⁶ The U.S Energy Information Administration (EIA) <https://www.eia.gov>

⁷Norwegian Ministry of Finance

https://www.statsbudsjettet.no/Upload/Statsbudsjett_2017/dokumenter/pdf/R-0650%20E_Budget%202017.pdf

⁸ Rövşən Ağayev- 2017-ci ilin gözlənilən büdcə gəlirləri: əsas tendensiyalar və problemlər <http://freeeconomy.az/blog/2017-ci-ilin-gozlenilen-budce-gelirleri/?language=english>

⁹ Dövlət Statistika Komitəsi

https://azertag.az/xeber/Ferdi_sahibkarlarin_sayi_815_mine_yaxinlasib-1180324

artırılması, eləcə də büdcənin vergi ehtiyaclarının ödənilməsi kimi məsələlərin həllində. Bu baxımdan investisiya və vergi alətləri vasitəsilə effektiv regional siyasət həyata keçirməklə bu sahənin inkişafına nail olunması, bölgələrin tarazlı inkişafına ciddi tövhə verə bilər.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının yayımladığı **“Azərbaycanda Kiçik və Orta müəssisələr üzrə Araştırma”**da bölgələrdə işsizliyin azaldılmasına və vergi yığımlarının artırılmasına yardım edə biləcək kiçik və orta sahibkarlığın istənilən səviyyədə inkişafına mane olan problemlər¹⁰ aşağıdakı başlıqlar altında ümumiləşdirilib:

(a) rəqabətin məhdudluğu və müəyyən iqtisadi subyektlərlə ədalətsiz davranma, məsələn, iri və ya dövlət müəssisələrinə sistematik şəkildə üstünlüyün verilməsi;

(b) vergidən yayınma, maliyyə göstəricilərinin olduğundan aşağı göstərilməsi və digər qeyri-qanuni əməliyyatlara sövq edən və təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan vergi sistemi;

(c) problemlərin həlli üçün qeyri-rəsmi vasitələrdən istifadə

Araşdırmada yuxarıdakı ümumi xarakterli problemlərə əlavə olaraq qeydiyyat, lisenziya və icazələr, müəssisələrin yoxlanılması, maliyyə resurslarına çıxış, və xarici ticarətlə bağlı məsələlərdə də, çətinliklərin olduğu qeyd edilir.

Bölgələr arasındakı inkişaf baxımından tarazlığın pozulmasının daha bir səbəbini sosial-mədəni faktorlarla əlaqələndirmək olar. Bu baxımdan ilk olaraq əhali arasında ali təhsillilərin sayına və təhsilin keyfiyyəti arasındakı fərqə diqqət çəkə bilərik. Dövlət universitetlərinin Bakı xaricində cəmi 5, özəl universitetlərinə cəmi 2 bölgədə fəaliyyət göstərməsi¹¹ şəhərdə yaşayan əhali üçün ali təhsilə daha əlçatan

¹⁰ Beynəlxalq Maliyyə Koorperasiyası – Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr üzrə araştırma https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/2a254d004a1d4c9a8f939f02f96b8a3d/az_final.pdf?MOD=AJPERES

¹¹Təhsil Nazirliyi http://edu.gov.az/az/page/339/613#move_top

olmasına və daha ixtisaslı kadrlar yetişməsinə səbəb olur ki, daha ixtisas kadrlar daha gəlirli sahələrdə fəaliyyət göstərərək yaşadıkları bölgənin iqtisadi həyatını canlandırırlar.

Bölgələr arasında təhsil keyfiyyəti baxımından fərqi orta məktəblərdə keçirilən buraxılış imtahanların cavablarının analizindən də görürük. Belə ki, ölkənin rayon və şəhərləri arasında tədris dilindən orta balı ən yüksək olan ərazilər əsasən şəhərlər, ən aşağı olanlar isə ölkənin müxtəlif iqtisadi rayonlarını təmsil edən kənd rayonlarıdır.¹² Ən yaxşı nəticə göstərən 10 bölgənin 7-sini respublika tabeli şəhərlər və paytaxt ətrafındakı yaşayış məntəqələri təşkil edir.

Sosial-mədəni faktorlardan yaranan fərqlərdən danışarkən qadınların iqtisadi həyatda iştirakına da, diqqət çəkmək lazımdır. Rəsmi statistikaya görə ölkədə işsizlik səviyyəsi kişilər arasında 4.2 faiz olduğu halda, qadınlar arasında 6 faizə bərabərdir.¹³ Fərdi sahibkarlıq baxımından da vəziyyət eynidir. Fərdi sahibkarların 78,5 faizini kişilər, 21,5 faizini isə qadınlar təşkil edir. sahibkar qadınların 32,0 faizi Bakıda, 17,5 faizi Aran, 16,8 faizi Gəncə-Qazax, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda qeydiyyatdan keçib¹⁴

Paytaxt və regionlar arasındakı iqtisadi bərabərsizlik sosial və kommunal xidmətlərdə də özünü göstərir. Rəsmi statistikaya görə, Bakı şəhərində bütün yaşayış sahələrinin 99%-i su şəbəkəsinə, 96.4%-i kanalizasiya şəbəkəsinə, 96.4%-i təbii qaz şəbəkəsinə qoşulub. Ancaq bölgələrin qazla təminat göstəriciləri 45-95% ətrafında dəyişir. Mərkəzləşdirilmiş şəbəkə vasitəsilə içməli su təminatı müxtəlif bölgələrdə çox fərqlidir. Bu xidmət üzrə ən aşağı göstərici 2-10% intervalındadır Mərkəzləşdirilmiş kanalizasiya xidmətləri ilə təminat isə regionlarda daha pis vəziyyətdədir. Rəsmi rəqəmlərdən görünür ki, 60-dan artıq

¹² BAİ iqtisadi qrupu – Orta təhsildə islahatlar və eksperimentlər

<https://bakuresearchinstitute.org/az/reforms-and-experiments-in-secondary-education/>

¹³ Məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin əmək bazarına dair təqdim etdiyi cədvəllərdən götürülüb - <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

¹⁴ https://azertag.az/xeber/Ferdi_sahibkarlarin_sayi_815_mine_yaxinlasib-1180324

kənd rayonundan 18-də mərkəzləşdirilmiş kanalizasiya xidmətləri ilə təminat səviyyəsi 20%-dən, öz növbəsində 32 bölgədə 40%-dən aşağıdır.¹⁵

Sosial xidmətlərlə təminat səviyyəsinə görə paytaxt və bölgələr arasında fərq ilk növbədə özünü əhalinin həkim kadrlarla təminatında göstərir. Əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən ixtisaslı həkimlərin sayı Bakıda 89 nəfər, Lerik, Yardımlı, Masallı, Samux, Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl, Quba, Şabran, Ucar, Zərdab, Kürdəmir və Hacıqabul kimi rayonlarda isə 6-10 nəfərdir. Ümumilikdə 60-dan artıq kənd rayonunun 48-də əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən ixtisaslı həkimlərin sayı 20 nəfərdən azdır ki, bu da Bakı şəhəri üzrə göstəricidən orta hesabla 5 dəfə aşağıdır.¹⁶

Azərbaycanda regionların dayanıqlı inkişafına nail olmaq məqsədilə son 15 il ərzində 3 dəfə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. İlki 2004-2008-ci, ikincisi 2009-2013-cü, sonuncusu isə 2014-2018-ci illəri əhatə edən proqramlar çərçivəsində bölgələrə yönəldilmiş sərmayələrin ümumi həcmi 60 milyard manatı ötüb¹⁷. Bu vəsaitin əksər hissəsi infrastrukturun yaradılması istiqamətində xərclənib. Qəbul edilmiş proqramlar müxtəlif zamanları əhatə etsə də, ortaq məqsədlərə xitab edib. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və bununla iqtisadi diversifikasiyanın həyata keçirilməsi
- Regionlar arasındakı qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması

¹⁵ BAİ iqtisadi qrupu – Paytaxt və əyalətlər: əsas sosial-iqtisadi fərqlər <https://bakuresearchinstitute.org/>

¹⁶ BAİ iqtisadi qrupu – Paytaxt və əyalətlər: əsas sosial-iqtisadi fərqlər <https://bakuresearchinstitute.org/>

¹⁷ BAİ iqtisadi qrupu – Paytaxt və əyalətlər: əsas sosial-iqtisadi fərqlər <https://bakuresearchinstitute.org/>

- Yeni müəssisələrin fəaliyyətini həyata keçirməklə işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması
- Regionlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçiriləcək siyasətin effektivliyi bölgələrin tarazlı inkişafına mane olan səbəbləri aradan qaldırmaqla Azərbaycanın daha dayanıqlı inkişafına şərait yaratması baxımından çox önəmlidir. Bu baxımından sənəddə Xarici investisiyaların cəlb edilməsinə daha səmərəli şərait yaratmaq məqsədilə yeni qanun layihəsinin hazırlanması prosesində iştirak edən xarici investorların stimullaşdırılması və investisiyaların qorunması üçün onlara əlavə güzəşt və üstünlüklərin, eləcə də dövlət zəmanətlərinin verilməsi nəzərdə tutulmasının qeyd edilməsi və Səmərəli vergi sisteminin təşviq edilməsi məqsədilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan özəl sektorun inkişafını və sahibkarlıq subyektlərinin rəsmiləşdirilməsini təşviq edən, ehtiyatla müəyyən edilmiş, real vergi tarifləri olan, səmərəli və ədalətli vergi və icra sisteminin təqdim edilməsi istiqamətində islahatların həyata keçirilməsinin qeyd edilməsini vurğulamaq lazımdır.

Problemlə bağlı atılan daha bir addım da "İnvestisiyanın təşviqi sənədi"dir. Sənədin qəbul olunmasında əsas məqsəd investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, sənaye istehsalının artırılması və "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 5.2-ci bəndinə uyğun olaraq investisiyaların təşviqi ilə bağlı mexanizmin təkmilləşdirilməsi kimi qeyd edilir.

Bu sənədi alan hüquqi şəxslər və sahibkarlar Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan

Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş güzəştləri əldə edir. Güzəştlərə aşağıdakılar daxildir¹⁸:

“Gömrük tarifi haqqında” AR Qanunu üzrə:

20.0.17. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı – investisiya təşviqi sənədinin alındığı tarixdən 7 il müddətinə gömrük rüsumundan azaddır.

“Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ” üzrə:

- investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50 faizi - 7 il müddətinə gəlir vergisindən azaddır;
- investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxsin həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi - 7 il müddətinə vergidən azaddır;
- investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı – investisiya təşviqi sənədinin alındığı tarixdən 7 il müddətinə idxal ƏDV-dən azaddır;
- İntestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən müvafiq əmlakına görə 7 il müddətinə əmlak vergisini ödəməkdən azaddır;
- İntestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən mülkiyyətində və ya istifadəsində olan müvafiq torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azaddır

¹⁸ http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2016/08/investitsiya_senedi.pdf

Vergi məcəlləsində regionlarla bağlı güzəştlər və təşviqlər mövcuddur. Məsələn sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi Bakı şəhərində 4% olduğu halda, digər şəhər və rayonlarda 2 faizə bərabərdir. Bakı şəhəri istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının digər şəhər və rayonlarda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinə bu regionlar üzrə müəyyən edilmiş vergi dərəcəsi o halda tətbiq edilir ki, vergi ödəyiciləri özünün istehsal sahəsi, daşınmaz əmlakı və işçi qüvvəsi ilə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş olsunlar.¹⁹

Vergi güzəştləri ilə bağlı danışıqda regionların iqtisadiyyatında mühüm yer tutan aqrar sektoru xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ölkə prezidentinin "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında" qanunda dəyişikliklər edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il 22 noyabr tarixli qanununun tətbiqi haqqında sərəncamına əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslər 2014-cü il yanvarın 1-dən başlayaraq 5 il müddətinə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar²⁰

3. ALTERNATİV SİYASƏTLƏR

Siyasət sənədi hazırlanan zaman aparılan tədqiqata və ekspertlərlə fikir mübadiləsinə əsaslanaraq aşağıdakı siyasət alternativləri müəyyən-ləşdirilib:

¹⁹ Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Maddə 218) <http://www.e-qanun.az/code/12>

²⁰ Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu <http://e-qanun.az/framework/27304>

Alternativ 1: Bilavasitə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyi ilə Regional İnkişaf Fondlarının yaradılması

Həm ölkənin, həm də, ölkə daxilindəki regionların inkişaf templərinin artırılması baxımından investisiyalar böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan iqtisadi və sosial inkişafın lokomotivinin investisiyalar olduğunu deyə bilərik. Buna görə də, beynəlxalq təcrübədə də, regional inkişafıla bağlı fondların fəaliyyət göstərdiyini və həmin fondlara müəyyən təşviqlərin tətbiq edildiyi müşahidə edilir. Ölkələrin regional yatırımlara təşviqlər tətbiq etmələrinin həm iqtisadi, həm də sosial əsasları mövcuddur. İqtisadi cəhətdən bu bölgənin iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsini, sosial tərəfdən isə maliyyə məsələləri ilə yanaşı yerli icmanın həyat keyfiyyətinin hər tərəfli yüksəldilməsini özündə əks etdirir.

Azərbaycanda ayrı-ayrı regionlar üzrə ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmi rəsmi statistikada göstərilməsə də, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarını bir qayda olaraq iqtisadiyyat üzrə məcmu sərmayələrin 75-80 faizinə bərabər olduğunu nəzərə alaraq, investisiya qoyuluşlarında Bakı və digər regionlar arasındakı fərqi görmək mümkündür.²¹

2016-cı ilin göstəricilərinə əsasən, ümumi həcmi 15.7 milyard manat olan əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların 11.8 milyardı və ya 75 %-i Bakı şəhərinin payına düşüb. Odur ki, təklif olunan alternativ, bilavasitə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyi ilə Regional İnkişaf Fondunun yaradılmasını və fondun həm kreditlər, həm də grantlar vasitəsilə bölgələrdə inkişaf layihələrini, xüsusilə də bələdiyyələrin və yerli hökumət strukturlarının layihələrini dəstəkləməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu alternativin daha effektiv fəaliyyət göstərməsi xüsusilə yerli özünü idarəetmənin strukturunda bəzi mexanizmlərin dəyişdirilməsini və

²¹ BAİ iqtisadi qrupu – Paytaxt və əyalətlər: əsas sosial-iqtisadi fərqlər
<https://bakuresearchinstitute.org/>

formalaşdırılmasını tələb edir. Buna ilkin olaraq yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin və regional iqtisadi inkişafın planlamasına təsir imkanlarının artırılmasıdır.

Dünya üzrə fəaliyyət göstərən Yenidənqurma və İnkişaf banklarının, fondlarının, eləcə də, bir çox beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də, dünya və ölkələr üzrə regionlararası iqtisadi bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasıdır. Bu səbəblə həmin qurumlar yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini dəstəkləmək məqsədilə həyata keçirdikləri proqramlar vasitəsilə onlara qrant və kreditlər ayıraraq maliyyə dəstəyi göstərilir. İşlək və effektiv mexanizmlərə malik bələdiyyələrin formalaşması onlara bu tip qurumlardan maliyyə vəsaiti cəlb etmək baxımından da, kömək edə bilər. Maliyyə vəsaitlərinin şaxələndirilməsi eyni zamanda, bələdiyyələrin mərkəzi hökumətdən siyasi və iqtisadi asılılıqlarını azaldır və daha müstəqil fəaliyyət göstərmələrinə şərait yarada bilər.

Regional İnkişaf Fondlarının tətbiqi təcrübələrini araşdırdıqda görürük ki, bu fondun analoqu “Bələdiyyə İnkişaf Fondu” adı ilə Gürcüstanda mövcuddur. Fondun nizamnaməsində göstərilir ki, onun məqsədi yerli idarəetmə qurumlarının institusional və maliyyə potensialının gücləndirilməsinə, yerli icmalar üçün iqtisadi və sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına, məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, suvarma və drenaj sistemlərinin bərpasına, ölkədə yaşanan münafişələr və təbii fəlakətlər zamanı əhaliyə və infrastruktura dəymiş zərərin aradan qaldırılmasına yardım etməkdir.²² Fondun əsas donorları Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Alman İnkişaf Bankı, Avropa Komissiyası, ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı. İsveç Beynəlxalq

²² Municipal Development Fund of Georgia <http://mdf.org.ge/?site-lang=en&site-path=fund/about/>

İnkişaf Agentliyi. Niderland Hökuməti və Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyətidir (GİZ).²³

Alternativin dəqiq ifadəsi və izahı

Bilavasitə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyi ilə Regional İnkişaf Fondunun yaradılmasını və fondun həm kreditlər, həm də qrantlar vasitəsilə bölgələrdə inkişaf layihələrini, xüsusilə də bələdiyyələrin və yerli hökumət strukturlarının layihələrini dəstəkləməsini təklif edən alternativin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fond cəlb edəcəyi vəsait hesabına yerli idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinin maliyyələşməsinə tövhə verəcək və həmin fəaliyyətin nəticəsində regionlarda infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə, iş yerlərinin artırılmasına, insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım etmiş olacaq və son nəticədə bölgələr arasındakı sosial-iqtisadi fərqlərin azalmasına şərait yaranacaq. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edilməsi, həmin qurumların təcrübələrindən yararlanmağa və həmçinin, yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın və hesabatlılığın artmasına kömək edəcək.

Alternativin həyata keçirilməsi bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin və maliyyə qaynaqlarının gücləndirilməsini şərtləndirir ki, bu başverdikdə cəmiyyətdə onlara inam artacağı üçün bu hal vətəndaşların proseslərdə iştirakının artmasına təkan verəcək, lokal problemlərin mərkəzi hökumət tərəfindən deyil, həmin ərazidə fəaliyyət göstərənlər tərəfindən həll edilməsi daha operativ və effektiv fəaliyyətə şərait yaradacaq.

²³Elguja Khokrishvili - Municipal Development Fund of Georgia

<http://www.cmimarseille.org/sites/default/files/newsite/library/files/en/MDF%20Georgia%20presentation.pdf>

Alternativin tətbiqi mexanizmi

Təklif edilən alternativin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi tələb olunur:

1) “Bələdiyyələrin fəaliyyət sferaları və buna uyğun olaraq səlahiyyətləri genişləndirilmələri və onların dəqiq təsnifatı verilməlidir.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanunda Bələdiyyələrin 3 funksiyası olduğu göstərilir. Bunlar **“Yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf”**, **“Yerli iqtisadi inkişaf”** və **“Yerli ekoloji məsələlər”** sferalarıdır. Bu funksional istiqamətlər üzrə bələdiyyələrin bəzi səlahiyyətləri qanunda göstərilərsə də, ümumilikdə məsələylə bağlı olaraq “Bələdiyyələrin statusu haqqında” qanunda normalar müəyyən edilməyib.

Məsələylə bağlı daha bir problem ondan ibarətdir ki, konkret səlahiyyətlər üzrə dövlət hakimiyyət orqanları və bələdiyyələr arasında ya vəzifə və öhdəliklərin dəqiq bölgüsü aparılmayıb, ya da, bələdiyyələrin malik olduğu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün real hüquqi mexanizmlər müəyyənləşdirilməyib.²⁴

Funksional istiqamətlərdə qanunvericilikdə qeyd edilən səlahiyyətlərə nəzər yetirdikdə görürük ki, **“Yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf”**-la bağlı məsələlərdə bələdiyyələrin səlahiyyətləri əsasən su və kanalizasiya təsərrüfatının təşkili, eləcə də yerli əhəmiyyətli yolların tikilməsi və saxlanmasıyla bağlıdır. Eyni istiqamət üzrə Türkiyə təcrübəsini araşdırdıqda görürük ki, burada bələdiyyələr eyni zamanda bütün növ nəqliyyat infrastrukturunun qurulmasına və ictimai nəqliyyat sisteminin təşkil edilməsinə, əhalinin və ərazilərin fəvqəladə hallardan və yanğınlardan qorunmasına, yanğınsöndürmə, təcili yardım, axtarış-xilasetmə tədbirlərinin təşkilinə də cavabdehlik daşıyır. Bələdiyyələr eyni zamanda məktəbəqədər təhsil müəssisələri və

²⁴ R.Ağayev, A.Mehtiyev, A.Aslanov – Azərbaycanca Bələdiyyələrin Gücləndirilməsinə dair Konsepsiya <http://sei.az/upload/files/consept-azeri.pdf>

səhiyyə müəssisələri açar. mədəniyyət və idmanla bağlı da fəaliyyət göstərə bilər.²⁵

Qanunda diqqət çəkən daha bir məqam iqtisadi sfera üzrə konkret səlahiyyətlərin göstərilməməsidir. Bununla bağlı ümumi olaraq qeyd edilir ki, bələdiyyələrin fəaliyyəti aqrar, sənaye, nəqliyyat və başqa sahələri əhatə edə bilər. Beynəlxalq təcrübədə bələdiyyələrin iqtisadi fəaliyyəti geniş olmaqla bərabər, onların bu fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirin həcmi də, bələdiyyələrin maliyyəsində ciddi paya sahibdir. Konkret olaraq Türkiyə təcrübəsini nəzərdən keçirdikdə burada bələdiyyələrin öz əraziləri daxilində topdan və pərakəndə satış mərkəzləri, avtobus terminalları, sərgi və konsert məkanları, ticarət və nəqliyyat limanları kimi sahələrdə fəaliyyət göstərmələrinə qanunun icazə verdiyini görə bilərik.

2) Təklif olunan alternativdə Regional İnkişaf Fondunun yaradılmasını və fondun həm kreditlər, həm də qrantlar vasitəsilə bölgələrdə inkişaf layihələrini dəstəkləməsi nəzərdə tutulur. Ancaq, 2014-cü ildən etibarən **“Qrant haqqında”** qanuna edilən dəyişikliklərdən və Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi **“Xarici donörlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində grant vermək hüququn əldə edilmə Qaydası”na** əsasən yerli QHT-lərin grant əldə etməsi çətinləşib. Qeyd edək ki, **“Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında qanunun 1.2-ci maddəsində** qeyd edilir ki, **“Bu qanunda qeyri-hökumət təşkilatı anlayışına ictimai birliklər və fondlar daxildir.”**

Bunu nəzərə alaraq, təklif edilən alternativdə qeyd edilən fondun daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün grant əldə etmə mexanizmlərinin qanunvericilikdə sadələşdirilməsi daha məqsədəuyğun olar. Bu prosesin çətinləşdirilməsi grant əldə etməklə bağlı administrativ prob-

²⁵ Türkiyə Cumhuriyyətinin Bələdiyyələr haqqında Qanunu
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050713-6.htm>

lemlərlə yanaşı, vəsaitin əldə edilmə müddətinin uzanmasına və layihələrin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Fondun maliyyə strukturunun formalaşması üçün dövlət vəsaitləriylə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların da, qrant və kreditlərini cəlb etmək üçün dövlət tərəfindən həmin təşkilatların fondun maliyyələşməsinə cəlb etmək istiqamətində fəaliyyət aparılmalıdır. Bunun ən önəmli yollarından biri həmin qurumların tələb etdiyi keyfiyyət standartlarına yetişmək istiqamətindəki islahatları həyata keçirmək hesab oluna bilər. Azərbaycan təcrübəsində fondun maliyyələşməsinə Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin cəlb edilməsi də mümkündür. Fondun əsas vəzifələrindən birinin Azərbaycanda indiki və gələcək nəsillərin rifahı üçün fəaliyyət həyata keçirmək olduğunu gözə alaraq, təklif edilən fond vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan fəaliyyətin Neft Fondunun vəsaitləri hesabına maliyyələşməsinə nəzərdə tuta bilərik.

Qeyd: Azərbaycan Bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinin 37.6%-ini vergi gəlirləri, 58.1%-ini qeyri-vergi gəlirləri, 4.3 faizini isə digər gəlirlər təşkil edir.²⁶ Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin strukturunda beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və bələdiyyələrin əldə etdiyi qrantlar ümumi gəlirin 0.0045 faizini təşkil etdiyi halda Türkiyədə bu göstərici təxminən 0.7 faizə bərabərdir.²⁷

Alternativin həyata keçirilməsi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Bələdiyyələrin və yerli hökumət strukturlarının layihələrini həyata keçirmələri üçün maliyyə mənbələri genişlənəcək
- Beynəlxalq təşkilatlardan əldə ediləcək qrant və kreditlər hesabına yerli iqtisadiyyata əlavə maliyyə vəsaitləri cəlb edilmiş olacaq

²⁶ Bələdiyyə Orqanının Büdcəsinin İcrasına dair Statistik Bülleten (Yanvar-dekabr 2015)
https://www.stat.gov.az/source/finance/az/bul/belediyye_2015.pdf

²⁷ Türkiyə Cumhuriyyəti Maliyyə Nazirliyi Bələdiyyə gəlirləri statistikasını
<https://www.muhasibat.gov.tr/content/duyuru/belediyeler-butce-gelirleri-ekod2/187715>

- Lokal problemlərin mərkəzi hökumət tərəfindən deyil, həmin ərazidə yaşayanlar tərəfindən həld edilməsi bu problemlərin daha sürətli və effektiv həll edilməsinə şərait yaradacaq.
- Bütün bunlar dövlətə administrativ və maliyyə resurslarına qənaət etmək imkanı yaradacaq

Alternativin tətbiqinin aşağıdakı çatışmazlıqları var:

- Yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri və fəaliyyətləri indiyədək məhdud çərçivədə olduğundan onların daha effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan keyfiyyətlərə yiyələnməsi nisbətən uzun vaxt tələb edə bilər
- Ölkə iqtisadiyyatının bir təbii resursdan asılı olması dünya bazarlarında həmin məhsulla bağlı böhran yaşandıqda gəlirin xeyli dərəcədə azalmasına səbəb olur. Bu səbəbdən dövlət büdcəsi fondun maliyyələşməsinə hər zaman eyni miqdarda vəsait ayırmama təhlükəsi yaşaya bilər. Eyni zamanda, bu tip fondların donorları da bir qayda olaraq öz hədəflərinə cavab verən layihələri maliyyələşdirirlər ki, donor maliyyəsinin də daimi olmaması bu tip fondlar üçün maliyyə çatışmazlığı təhlükəsi yaradır.
- Şəffaflıq və hesabatlılıq alternativin uğurlu olmasının əsas şərtlərindən biridir. O səbəbdən, yerli idarəçilərin seçki vasitəsi ilə xalq arasından seçilmədiyi, şəffaflıq və hesabatlılığın aşağı səviyyədə olduğu bir halda alternativin uğurlu tətbiqi sual altına düşmüş olar.

Alternativ 2: Regional iqtisadi inkişaf qərarlarının qəbulunda yerli özünüidarənin təsir imkanlarının artırılması

Nəzəriyyədə regional inkişaf siyasəti iki mərhələdə xarakterizə edilir. Bunlar “ənənəvi” regional inkişaf siyasəti və “yeni region anlayışı çərçivəsində” regional inkişaf siyasəti mərhələləridir. Regional inkişaf

bağlı “ənənəvi” siyasət ABŞ-dakı “Böyük Böhran” dönmündən 1970-ci illərdəki “Enerji böhranı”na qədərki zaman ərzində tətbiq edilmişdir. Bu dövəmdə Keynsçi nəzəriyyə daha populyar olduğu üçün siyasətlərin bir-başa olaraq mərkəzi hökumət tərəfindən hazırlanması və dövlətin iqtisadiyyata geniş müdaxiləsi mövcud idi. 70-ci illərdən etibarən neoliberal nəzəriyyələrin üstünlük qazanması regional siyasətin hazırlanmasında da, özünü göstərdi. Bu mərhələdə yeni region anlayışı çərçivəsində hazırlanan regional inkişaf siyasətinin ən diqqət çəkən cəhəti siyasət mexanizmlərinin formalaşmasında və tətbiqində yeni oyunçuların meydana çıxması və mərkəzi hökumət qədər yerli özünüidarətmə orqanları ilə qeyri-hökumət təşkilatlarının da rolunun artması idi. Bu baxımdan, yeni regional inkişaf siyasətində daxili potensialın önəmi artmış və bu siyasət daha əhatə edici xarakter almışdır.²⁸

Qloballaşma çərçivəsində dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaq, rəqabət, insan resurslarının inkişaf etdirilməsi, qlobal bazarlardakı trendlərin izlənilməsi, təşkilati strukturlardakı elastiklik və maliyyə nəzarəti kimi amillər “ənənəvi” regional inkişaf siyasətindən “yeni region anlayışı çərçivəsində” regional inkişaf siyasətinə keçidin əsas səbəbləri olmuşdur. Bu baxımdan regional inkişafa nail olunması üçün artıq tək güc mərkəzi hökumət deyil. Bu səbəbdən mərkəzi hökumətin malik olduğu səlahiyyətlərin və məsuliyyətin paylaşılmasına zərurət yaranmışdır. Bu zərurət yerli özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyətlərini genişləndirilməsi ilə reallaşdırılmışdır.

Yerli özünüidarətmə orqanları texniki olaraq dövlətin bir parçası olsa da, fiziki və psixoloji olaraq yerli icmaya daha yaxındır. Bu baxımdan yerli özünüidarətmə orqanlarının lokal iqtisadi inkişaf siyasətinin hazırlanmasında və tətbiqində əsas söz sahibi olmasının bu siyasətin uğurla həyata keçirilməsinə böyük təsiri mövcuddur.

²⁸ Battal Yılmaz - Regional siyasətin tarixi inkişafı və yeni bir model olaraq inkişaf agentlikləri

Azərbaycanda yerli idarəetmə ilə bağlı fəaliyyətə 1999-cu ildən etibarən başlanılıb. Hazırda mövcud olan yerli idarəetmə sisteminin hüquqi bazasını 1995-ci ildə qəbul edilən konstitusiyanın 4-cü bölməsi və 1999-cu ildə qəbul edilən “Bələdiyyələrin statusu haqqında” qanun təşkil edir. Azərbaycan **Yerli Özünüidarə Haqqında Avropa Xartiyasını** ratifikasiya etməklə yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsiylə bağlı öhdəlik götürsə də, Avropa Şurası Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin «**Azərbaycanda yerli və regional demokratiyaya dair**» **21 may 2003-cü il tarixli 126 sayılı Tövsiyəsinin** 8.2.2. bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycanda bələdiyyələrin səlahiyyətləri olduqca məhduddur və Yerli Özünüidarə Haqqında Avropa Xartiyasının tələblərinə uyğun olaraq ictimai işlərin əhəmiyyətli hissəsi bu səlahiyyətlərin çərçivəsinə daxil edilməyib.²⁹

Ekspertlər yerli özünüidarəetmə qurumları kimi tanınmış bələdiyyələrin regional iqtisadi inkişaf prosesində aktiv və səmərəli iştirak edə bilməməsinin əsas səbəblərindən biri olaraq yerli icra hakimiyyətlərinin və digər dövlət qurumlarının yerli əhəmiyyətli məsələlərdə geniş səlahiyyətlərə sahib olmasını göstərirlər.³⁰

Azərbaycanda yerli idarəetmə baxımından bələdiyyələrə nəzərən daha geniş səlahiyyətlərə sahib olan yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 iyun 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Yerli icra hakimiyyəti haqqında” əsasnamə ilə tənzimlənir. Əsasnaməyə görə yerli icra hakimiyyəti orqanlarına sosial-iqtisadi inkişaf, mənzilkommunal təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, rabitə, kənd təsərrüfatı, torpaqdan istifadə, əhalinin sosial müdafiəsi, qanunçuluğun təmin edilməsi, küçə və meydanlara ad

²⁹ Avropa Şurası Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin «Azərbaycanda yerli və regional demokratiyaya dair» 21 may 2003-cü il tarixli 126 sayılı Tövsiyəsi

³⁰ Abil Bayramov – Azərbaycanda yerli özünüidarənin optimal təşkili: Birpilləli bələdiyyə sistemindən çoxpilləli yeni özünüidarəyə doğru

verilməsi, təbiəti mühafizə kimi səlahiyyətlər verilmişdir.³¹ Yerli icra həmiyyəti orqanlarının səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlərdən bir qismi ümumi şəkildə bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə də aid edilsə də, təcrübədə kommunal xidmətlərin təşkili, ərazilərin abadlaşdırılması, vətəndaşların uçotu kimi fəaliyyətin də dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirildiyi müşahidə olunur.³² Bu baxımdan bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin müstəsnalığı problemi mövcuddur və təklif edilən alternativ həm də bu məsələnin həllini əhatə edir.

Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasının 4.3-cü bəndində göstərilir ki, «Dövlət Səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi, bir qayda olaraq, əsas etibarlı ilə vətəndaşlara daha yaxın olan hakimiyyət orqanlarına həvalə edilməlidir. Bu səlahiyyətlərdən hər hansı birinin başqa bir hakimiyyət orqanına verilməsi qarşıya qoyulmuş vəzifənin həcmi və xarakterini, eləcə də səmərəlilik və qənaət tələblərini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan təcrübəsində yerli idarəetmə sahəsində iki problemlə qarşılaşırıq. Bunlardan ilk yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyət göstərəcəyi sahələri müəyyən etmək üçün lazım olan “yerli əhəmiyyətli məsələlər” anlayışının izahının və əhatə dairəsinin müəyyən edilməməsidir. Digər tərəfdən, yerli idarəetmə orqanlarının sahib olduqları səlahiyyətlər də qanunla öz əksini tapmayıb. Bu iki qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması inkişaf siyasətinin effektiv həyata keçirilməsi baxımından yerli idarəetmə orqanlarının mövqeyini gücləndirməyə xidmət edə bilər.

Yerli özünüidarə qurumlarının fəaliyyət göstərməsi üçün güclü maliyyə potensialına sahib olmaları vacib şərtədir. Maliyyə imkanlarının zəif olması bələdiyyələrə öz fəaliyyətlərini istənilən səviyyədə yerinə yetirməyə imkan vermir və nəticədə əhalinin bələdiyyələrə ərgəbi azaldığı üçün onların gərəksiz qurumlar olduğu təəssüratı formalaşır.

³¹ “Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

³² R.Ağayev, S.Əliyev – Azərbaycanda bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin müəyyən olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Hazırda bələdiyyə büdcələrinin böyük hissəsi dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyalar hesabına formalaşır. Büdcə qanunvericiliyinə görə bələdiyyələrə ayrılan vəsait bir prinsip əsasında - əhali sayına uyğun olaraq aparılmalıdır. Ancaq ekspertlərin araşdırmaları göstərir ki, eyni sayda əhaliyə sahib müxtəlif bələdiyyələrə ayrılan vəsait bir-birindən bir neçə dəfə fərqlənir.³³ Ekspertlər eyni zamanda bildirir ki, dünya praktikasında bələdiyyələrə vəsait ayırmaq üçün istifadə olunan tarazlaşdırıcı əmsallar yalnız əhali sayına görə deyil, eyni zamanda ərazidə infrastrukturun vəziyyətinə, demoqrafik şəraitə və ərazinin sahəsinə uyğun olaraq da istifadə edilir.

Dünya təcrübəsində bələdiyyə vəsaitlərinin əsas formalaşmasının əsas mənbələrindən biri yerli vergilər olduğu halda Azərbaycanda bələdiyyələr bu mənbələrdən effektiv istifadə edə bilmir. Xüsusilə əmlak vergisinin toplanmasında problemlər yaşanır. Bunun əsas səbəbi xüsusilə kənd yerlərində evlərin əksəriyyətinin inventar dəyərinin olmamasıdır.³⁴ Bu baxımdan yerli vergilərin toplanması üçün effektiv mexanizmlərin həyata keçirilməsi bələdiyyələrin maliyyə dayanıqlılığının artırılması üçün vacib şərtlərdən biridir.

Bələdiyyələrin kredit resurslarına əlçatanlığının məhdut olması da, onların maliyyə baxımından inkişafına əngəl törədən amillərdən biri hesab olunur. Ekspertlər hesab edirlər ki, kreditlərdən istifadə edilməsi yerli idarəetmə orqanlarında maliyyə alətləriylə işləmə bacarığı formalaşdırır, onları zəruri kadir bankı yaratmağa məcbur edir və eyni zamanda özəl sektorla ictimai sektor arasındakı əlaqələri intensivləşdirir.³⁵

³³ R.Ağayev, A.Mehtiyev, A.Aslanov – Azərbaycanda Bələdiyyələrin Gücləndirilməsinə dair Konsepsiya <http://sei.az/upload/files/consept-azeri.pdf>

³⁴ Rövşən Ağayev – Bələdiyyələrin maliyyə imkanlarının artırılması

³⁵ R.Ağayev, A.Mehtiyev, A.Aslanov – Azərbaycanda Bələdiyyələrin Gücləndirilməsinə dair Konsepsiya <http://sei.az/upload/files/consept-azeri.pdf>

Alternativin dəqiq ifadəsi və izahı

Bu alternativ regional sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı fəaliyyətin hazırlanmasında yerli idarəetmə qurumlarının təsirinin artırılmasını və lokal iqtisadi inkişaf baxımından bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini təklif edir. Alternativin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün yerli idarəetmə anlayışı və yerli idarəetmə qurumlarının səlahiyyətləri, eləcə də, müxtəlif qurumların məsuliyyət daşıdıqları məsələlərin qanunvericilikdə dəqiq əksini tapması da məqsədəuyğun hesab edilir. Yerli idarəetmə orqanlarının mərkəzi hökumətdən siyasi və hüquqi asılılığının azaldılmasıyla yanaşı olaraq, alternativin uğur qazanması eyni zamanda yerli idarəetmə orqanlarının maliyyə azadlığının da təmin edilməsini tələb edir. Bunu göz önünə alaraq, alternativ iqtisadi cəhətdən də, yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılmasını və gücləndirilməsini təklif edir. Fikrimizcə, bələdiyyələrin regional inkişaf siyasətinin hazırlanmasında və tətbiq edilməsində daha ön planda olması yerli problemləri və potensialı daha yaxşı bilmələri, eləcə də cəld və sadə təsir mexanizmlərinə malik olmaları baxımından daha uğurlu fəaliyyətə gətirib çıxara bilər.

Alternativin tətbiqi mexanizmi

Alternativin tətbiqi ilk növbədə qanunvericilik baxımından bir sıra dəyişiklikləri tələb edir. Bu baxımdan ilkin mərhələdə yerli idarəetmə orqanlarının təşkili prinsipləri dəqiqləşdirilməlidir. Beynəlxalq təcrübə bələdiyyələrin təşkili əsasən əhali sayına və ya ərazi sahəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda, Azərbaycanda bu sahədə qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Halbuki, bələdiyyələrin effektiv fəaliyyətinin ən vacib şərtlərindən biri əhali təmsilçiliyi və ərazi hüduqlarının düzgün təşkil edilməsidir. Hazırda qanunvericilikdə nə əhali sayı, nə də ərazi sahəsi ilə bağlı heç bir məhdudiyət tətbiq olunmadığı üçün Azərbaycanda kiçik bələdiyyələrin sayı digər ölkələrə nəzərən qat-qat çoxdur. Azərbaycanda bu tip bələdiyyələr ümumi bələdiyyələrin 46%-ini təşkil

etdiyi halda, Estoniyada bu rəqəm 9.4%-ə, Finlandiyada 4.8%-ə, Belçikada isə 0.17%-ə bərabərdir. Azərbaycanı inkişaf etmiş yerli idarəetmə sistemi olan ölkələrdən fərqləndirən daha bir cəhət də, paytaxt da daxil olmaqla şəhərlərin heç birinə xüsusi status və səlahiyyətlərin verilməməsidir.³⁶

Bələdiyyələrin təşkili prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsiylə bərabər onların səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi də vacib şərtlərdən biridir. Burada yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilkin olaraq əks-mərkəzləşmə həyata keçirərək yerli icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin bələdiyyələrə ötürülməsindən söhbət gedir. Bununla yanaşı, idarəetmədə paralelliyi aradan qaldırmaq baxımından bütün yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və qanunvericilikdə əks etdirilməsi də, vacib şərtlərdən biridir. Burada qeyd edilməli bir məqam da, bu dəyişikliyin hüquqi olmaqla yanaşı, həm də siyasi dəyişiklik tələb etməsidir. Yerlərdə lokal idarəçiliyin mərkəzi hökumət tərəfindən təyin olunan rayon icra hakimiyyətlərindən seçkiylə formalaşan bələdiyyələrə ötürülməsi siyasi iradə tələb etsə də, nəticə etibarilə bələdiyyələrin şəffaflığının və hesabatlılığının artırılması baxımından vacib addımlardan biridir.

Alternativin tətbiqi mexanizminin ən vacib həlqələrindən biri də, məsələnin maliyyə tərəfidir. Hazırda bələdiyyələrin maliyyə mənbələri limitli olduğunda əsasən dövlət dotasiyaları hesabına formalaşırlar. Bu hal onların mərkəzi hökumətdən asılı hala salınmasıyla yanaşı, vəsaitlərinin səmərəli və məqsədyönlü xərclənməsinin də qarşısını alır. Bunlara nəzərə alaraq yerli idarəetmə orqanlarının topladığı vergilərin strukturunun və bazasının təkmilləşdirilməsi, bələdiyyələrin iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalarının və maliyyə resurslarının əlçatanlıqlarının artırılması onların iqtisadi müstəqilliklərini artıracağını nəzərə alaraq, bu sahədə də, effektiv mexanizmlərin tətbiqini vacib hesab edirik.

³⁶ R.Ağayev, S.Əliyev – Azərbaycanda bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin müəyyən olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Alternativin həyata keçirilməsi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Yerli idarəetmənin effektivliyi artacaq və yerli əhali daha keyfiyyətli xidmətlərlə təmin olunacaq.
- Yerlərdə büdcə vəsaitlərinin xərclənməsində şəffaflıq və məqsəd-yönlülük artacaq
- Yerli xalqın prosesə təsir imkanları və qatılımı artacaq
- Ərazi inkişafının və inkişaf siyasətinin düzgün planlanması həyata keçiriləcək
- İctimai vəsaitlərdən və insan resurslarından daha effektiv istifadə olunacaq
- Yerli idarəetmə orqanları fiziki və mənəvi olaraq yerli əhaliyə yaxın olduqları üçün prosesə daha operativ müdaxilə imkanları əldə edəcək.

Alternativin tətbiqinin aşağıdakı çatışmazlıqları var:

- Ənənəvi olaraq tətbiq edilən sistemə nəzərən ciddi fərqlilikləri olduğu üçün keçid prosesi daha çətin baş tuta bilər.
- İdarəetmənin seçki institutuna keçirilməsi məsələnin siyasi mümkünlüyü məsələsini çətinləşdirir.
- Alternativin tətbiqi qanunvericilikdə və xüsusilə konstitusiyada böyük dəyişikliklər tələb edir ki, bu dəyişikliklərin hazırlanması qəliz və uzun proses tələb edə bilər.
- Uzun müddət tərzində yerli idarəetmə orqanlarına qarşı formalaşan inamsızlığın və mənfi imicin aradan qaldırılması uzun müddət və böyük maliyyə vəsaitləri tələb edir.

Alternativ: 3 “Bölgələr arasında sosial-iqtisadi fərqlərdən asılı olaraq diferensial təşviq mexanizmlərini tətbiqi”

Müasir iqtisadi sistemdə qloballaşmanın və artan iqtisadi rəqabətin təsiri ilə artıq, ölkələrlə yanaşı, ölkə daxilindəki şəhərlər və bölgələrin də, rəqabət vahidi kimi formalaşdığını qeyd edə bilərik. Bu amil ölkələrin regional inkişaf siyasətlərini də buna uyğun olaraq formalaşdırmasını tələb edir. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda görürük ki, regional inkişaf baxımından müəyyən məsafə qət etmiş ölkələrin əksəriyyətində hər bir iqtisadi-coğrafi rayonun malik olduğu spesifik sosial-iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq buna uyğun regional inkişaf proqramlarından istifadə edilir. Ancaq, hər bir bölgə üçün hazırlanan inkişaf proqramları mərkəzi hökumət tərəfindən qəbul edilənmə milli inkişaf strategiyası çərçivəsindən kənara çıxmır.

Bu təcrübədən Azərbaycanla eyni regionda yerləşən ölkələrin də yararlandığını görə bilərik. Xüsusilə Türkiyədə müxtəlif bölgələr (Şəhərlər və rayonlar) üzrə ixtisaslaşan “İnkişaf agentlikləri”nin yaradılması bölgələrin problemlərinin üzə çıxarılması və bu problemlərin həllinə yönəlik effektiv siyasətin hazırlanması baxımından çox faydalıdır. Regional İnkişaf Agentlikləri iqtisadi və ya inzibati rayonlar səviyyəsində qurulan, yerli xalqı sahib olduqları potensialı istifadə etmələri yönündə təşviq edən, regionda fəaliyyət göstərən müxtəlif statuslu qurumlar arasında koordinasiya yaradaraq resurslardan səmərəli istifadə edilməsini təmin edən, regionun layihələndirmə imkanlarını artıran, tərəfdaşlara yüksək səviyyəli xidmət və problemləri həlletmə yolları təqdim edən qurumlardır. Türkiyədə İnkişaf Agentlikləri haqqında qanunda isə inkişaf agentlikləri milli inkişaf planı və proqramlarında nəzərdə tutulan prinsip və siyasətlərə uyğun şəkildə regional inkişafı sürətləndirən, onun davamlılığını təmin edən,

regionlararası və regionlardaxili inkişaf fərqlərini azaltmaq üçün formalaşdırılan qurumlar kimi müəyyənləşdirilib.³⁷

Azərbaycanda son dövrlərdə regional inkişafın əsas hədəflərdən biri olduğu bir neçə proqramlar həyata keçirilsə də, bu proqramlarda təklif edilən təşviqlərin və güzəştlərin şəhərlər və ya rayonlar üzrə deyil, bütövlükdə ölkə üzrə tətbiq olunması nəzərdə tutulur. Bu çatışmazlığı nəzərə alaraq, təklif edilən alternativ bölgələrin malik olduğu sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, müəyyən edilmiş meyarlar üzrə qruplaşdırılmış bölgələr üçün diferensial təşviq mexanizmlərinin hazırlanmasını təklif edir. Ayrıca hazırlanmış yerli inkişaf proqramlarında hər bir regionun sahib olduğu məxsusi xüsusiyyətlərin, imkanların və yaşadığı problemlərin daha dərin analiz edilməsi, bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması və malik olunan potensialın daha faydalı istifadə edilməsinə şərait yaradı bilər.

Alternativin dəqiq ifadəsi və izahı

Azərbaycanda hər bir region üzrə spesifik coğrafi şəraiti və sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla proqram və strategiyalar hazırlanması təcrübəsi yoxdur. Qeyd edilən proqram və strategiyaların olmaması, eyni zamanda hökumətin regional inkişaf siyasəti ilə bağlı hədəflərini müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə mane olur. Bunları nəzərə alaraq alternativdə regionların malik olduqları xüsusiyyətlərin nəzərə alınaraq onlara uyğun olaraq spesifik regional inkişaf proqramlarının hazırlanması təklif edilir.

Bu alternativ tətbiq olunacağı təqdirdə şirkətlər fəaliyyət sferalarına uyğun olaraq daha səmərəli işləmək şansı əldə edəcək və regionlara tətbiq ediləcək güzəştlərin də təsiriylə bölgələrdə iş imkanlarının

³⁷ Can Ergüder və Elşən Bağırzadə: Regional İnkişaf Siyasətinin həyata keçirilməsində İnkişaf Agentliklərinin rolu: Dünya təcrübəsi və istifadə imkanları. "İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika jurnalı" No3, 2010. S59-70

artması və iqtisadi fəaliyyətin canlanması baş verəcək ki, bu da son nəticədə regionların paytaxtla arasında yaranan dərin sosial-iqtisadi fərqlərin azalmasına və ölkə iqtisadiyyatın dayanıqlılığının artmasına kömək edəcək.

Məsələylə bağlı Cənubi Koreyanın təcrübəsini araşdırdıqda görürük ki, Koreya hökuməti istehsalın ölkə üzrə nisbətən bərabər paylanması və regionların daxili potensialının üzə çıxarılması üçün mərhələli bir proqram həyata keçirib. İlkin olaraq regionlar arasındakı infrastruktur fərqi aradan qaldırmaq üçün bütün ölkə boyu infrastruktur şəraitinin yaxşılaşdırılmasıyla bağlı fəaliyyət həyata keçirildikdən sonra, bölgələrin malik olduğu təbii-coğrafi xüsusiyyətlər göz önünə alınaraq onların müxtəlif istehsal sahələri üçün ixtisaslaşdırılmasına gedilib. Məsələn, qida sənayesiylə bağlı fəaliyyət göstərən şirkətlərə şirin su mənbələri çox olduğu üçün kənd təsərrüfatı yaxşı inkişaf edən regionlara köçmək üçün yeni binaların tikilməsinin maliyyələşdirilməsi və daşınma xərclərinin qarşılınması təklif edilib. Xammal mənbələrinə yaxın olduqları və bunun daşınma xərclərini azaldacağını düşünən şirkətlər üçün bu cəlb edici təklif hesab edilə bilər. Daha çox ixrac məhsulları istehsal edən şirkətlər üçün isə güzəşt və təşviqlər istehsallarını limanlara və yaxşı nəqliyyat infrastrukturuna malik olan şəhərlərdə davam etdirmələri üçün şərait yaradılıb. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 90-cı illərdə Paytaxt Seul şəhərinin əhalisi 13.5 milyondan 9 milyon nəfərədək azalıb. Paytaxtın yerləşdiyi regionun ÜDM-in formalaşmasındakı payı isə 44 %-dən 33%-ə enib.³⁸

Türkiyədə 2012-ci ildə qəbul edilən "İnvestisiyalara dövlət dəstəyi haqqında qərar"-da qeyd edilir ki, ölkə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi əsas alınaraq 6 bölgəyə bölünür və dövlətin təklif etdiyi təşviqlər hər bölgə üçün müxtəlif səviyyədə nəzərdə tutulur. Türkiyə təcrübəsində daha bir diqqət çəkən məqam milli regional inkişaf strategiyası çərçivəsində regionlar üzrə xüsusi inkişaf proqramlarının hazırlanmasıyla

³⁸ Dennis Rondinelli – Land Development Policy in South Korea

yanaşı, kəndlərin inkişafına diqqəti artırmaq və bu ərazilərdə fəaliyyət göstərən qurumların işinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün kənd inkişafıyla bağlı da ayrıca plan və proqramlar hazırlanıb.³⁹

Azərbaycanla eyni regionda yerləşən digər bir ölkədə, Gürcüstanda da regional inkişaf siyasətini gözdən keçirdikdə burada da hökumət siyasətinin hər bir bölgə üçün həmin bölgənin malik olduğu resursların göz önünə alınaraq hazırlandığını görməkdəyik. 9 regiondan ibarət olan ölkənin hər bir regionu üçün ayrıca inkişaf strategiyası hazırlanıb. Məsələn, Kaxeti bölgəsinin 2014-2021 illər üzrə regional inkişaf strategiyası adlı sənətdə bölgədəki mövcud durum və infrastruktur barədə məlumatla yanaşı, bölgənin iqtisadi inkişaf potensialı və üstünlükləri göstərilməklə prioritet inkişaf istiqamətləri təqdim edilir və bölgəyə yatırım etmək istəyən şəxslər və şirkətlər üçün aydın mənzərə yaradılır. Sənəd ümumilikdə bölgənin güclü və zəif tərəflərinin, imkan və risklərinin analizinə əsaslanır.⁴⁰

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, regional inkişafı ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq hər bir bölgə üzrə ayrıca proqramlar hazırlanan ölkələrdə bütün bu proqramlar mərkəzi hökumət tərəfindən qəbul edilən milli inkişaf strategiyası çərçivəsindən kənara çıxmır. Bu baxımdan, təklif edilən alternativin tətbiqi baxımından atılacaq ilk addımlardan biri hökumətin regional inkişafı ilə bağlı siyasətini ifadə edən strategiyanın hazırlanması ola bilər ki, həmin sənətdə hökumət regional inkişafı ilə bağlı həyata keçirmək istədiyi siyasətin məqsədini və hədəflərini müəyyənləşdirməlidir. Daha sonra isə, bu sənəd çərçivəsində hər bir regionun özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınaraq ayrıca inkişaf proqramları hazırlanmalıdır. Həmin proqramlar isə bölgənin güclü və zəif tərəflərinin, imkan və risklərinin analizinə əsaslanmalıdır. Bu proses eyni zamanda regional inkişafı ilə bağlı institusional poten-

³⁹ <http://bolgesel.kalkinma.gov.tr/bolgesel-gelisme-ulusal-stratejisi/>

⁴⁰ Rövşən Ağayev - 2013-2016-cı illərdə regionların tarazlı inkişafına yönəlik tədbirlərin əsas nəticələrinə dair Qiymətləndirmə Hesabatı

sialın gücləndirilməsini də zəruri edir. Bu baxımdan regional inkişaf siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsindən məsul ayrıca mərkəzi icra orqanının yaradılması məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Beynəlxalq təcrübədə bu tip qurumlar ayrıca İnkişaf Nazirliyi şəklində, Agentlik və ya İqtisadiyyat Nazirliyi tabeliyində ayrıca struktur vahidi şəklində fəaliyyət göstərir.

Alternativin həyata keçirilməsi baxımından ən vacib addımlardan biri regionları qruplaşdırmaq üçün istifadə olunacaq meyarların seçilməsidir. Alternativdə bu meyarların seçilməsi baxımından 3 variant təklif edilir:

1. Bölgələrdə adambaşına məhsul buraxılışı. Bu meyara əsasən bölgələri ölkə üzrə adambaşına buraxılışının 30%-dək olan, 30-50%, 50-70% və 70%-dən yüksək olan bölgələ ayıra bilərik.
2. Sənaye buraxılışının ümumi məhsul buraxılışında payı. Bu meyara görə bölgələr üzrə sənayenin ümumi məhsul buraxılışında payının 20 faizədək, 20-40 faiz intervalında və 40 faizdən çox olduğu regionları qruplaşdırmağa bilərik.
3. Adambaşına kommunal xidmət istehlakı. Bölgələrdəki iqtisadi vəziyyəti ifadə edən göstəricilərdən biri də əhəlinin kommunal xidmətlərdən istifadə səviyyəsidir. Əhəlinin kommunal xidmətlər istehlakı meyarına əsasən də ölkə ərazisini bir neçə bölgəyə bölmək mümkündür.

Alternativin tətbiqi mexanizmi

Təklif edilən alternativ aşağıdakı sahələrdə təşviqlərin göstərilməsini təklif edir:

- Vergi ödənişləri
- Gömrük rüsumları

- Kreditləşmə
- Torpaq sahəsiylə təmin olunma
- Texniki dəstək (Konsultasiyalar, hüquqi məsləhətlər və s.)

Alternativdə müxtəlif sahələrdəki təşviqlərin bölgələrin inkişaf səviyyəsinə görə differensial şəkildə tətbiq olunması vurğulansa da, bəzi təşviq mexanizmlərinin bütün bölgələrə eyni anda tətbiq edilməsi də mümkündür. Bu tip təşviqlərə müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun komponentlərinin və istehsal vasitələrinin idxalının ƏDV-dən və gömrük rüsumlarından azad edilməsini və investisiya yatıraraq yeni müəssisələr açmaq istəyən şəxslərə dövlət tərəfindən torpaq sahəsi ayrılmasını göstərə bilərik.

Vergi ödənişləriylə bağlı təşviqləri bir neçə vergi növündə tətbiq etmək mümkündür. Regionların müxtəlif meyarlar üzrə qruplaşdırılmasını inkişaf səviyyələrinə nəzərən şərti olaraq “zəif”, “orta” və “yüksək” kimi ayırısaq, “yüksək” qrupuna daxil olan bölgələrdə mənfəət vergisinə 20%-dək, “orta” qrupuna daxil olan bölgələrdə 20%-dən 40%-dək, “zəif” qrupuna daxil olan bölgələr üçün isə 40%-dən 100%-ədək güzəştlər tətbiq etmək mümkündür. Sosial Müdafiə Fonduna edilən ödənişlərin müəssisələrin payına düşən hissəsi üçün də şərti olaraq adlandırdığımız qruplar üzrə eyni faiz aralıqlarında dövlət tərəfindən qarşılınması həyata keçirilə bilər. Bu vergi təşviqlərinin müddətini isə eyniadlı qruplar üzrə 2 ilədək, 2 ildən 5 ilədək, və 5 ildən 10 ilədək tətbiq edə bilərik.

Gömrük rüsumlarıyla bağlı təşviqlərə müəssisələrin idxal etdiyi avadanlıqların və xam malın gömrük rüsumlarından azad edilməsiylə yanaşı, həmin bölgələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal etdiyi ixrac məhsulları üçün də gömrük rüsumlarına güzəştlər tətbiq edilməsini göstərə bilərik. Bu mexanizm şirkətlərə xarici bazarlardakı

rəqibləriylə dayanıqlı rəqabət qazanmaq baxımından müəyyən üstünlüklər qazandıracaq.

Yeni müəssisələrin fəaliyyətə başlaması və fəaliyyətlərinə davam etmələri baxımından ən vacib amillərdən biri maliyyələşmə mexanizmləridir ki, burada kredit resursları vacib yer tutur. Təklif edilən alternativ sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə şərti olaraq “zəif”, “orta” və “yüksək” olaraq qruplaşdırılan bölgələr üçün təklif edilən biznes kreditlərinin faiz dərəcələrinə müvafiq olaraq 0-20%. 20-40% və 40-100% həcmində endirim edilməsini və ya faiz ödənişlərinin bu hissələrinin dövlət tərəfindən ödənilməsini təklif edir. “aşağı” inkişaf qrupuna daxil olan bölgələr üçün investisiyalarda dövlətin lazım olan vəsaitin bir hissəsinin birbaşa təmin edilməsi də, həyata keçirilə bilər.

Yeni açılacaq müəssisələr üçün torpaq sahələrinin təmin edilməsi də, investorları yatırımetmək qərarını verməyə təşviq edəcək addımlardan biri hesab olunur. Bu təşviq mexanizmlərini bütün ölkə üzrə tətbiq etmək mümkündür. Torpaq sahəsinin ayrılmasıyla yanaşı olaraq, inzibati binaların və istehsal müəssisələrinin binalarının tikilməsi və istehsal avadanlıqlarının daşınması, ərazidə baş verə biləcək təbii fəlakətlərə qarşı müəssisələrin sığortalanması xərclərinin qarşılınması da dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Dövlət tərəfindən göstərilməsi mümkün olan texniki dəstəklərə isə müəssisələrə təsis olunmaları və fəaliyyət mərhələlərində hüquqi yardımın göstərilməsini, bizneslərini inkişaf etdirmələri üçün biznes və marketinq məsləhətlərinin verilməsini, yeni fəaliyyət göstəriləcək ərazidəki əhalinin əmək vərdişlərinin yüksəldilməsi üçün onlar arasından işə qəbul edilən işçilərin peşə vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi üçün kursların keçirilməsi aid edə bilərik.

Təklid edilən təşviq mexanizmi	Gömrük rüsumlarından azad edilmə	Mənfəət vergisinə güzəşt	Sosial ödənişlərə güzəşt	Vergi güzəştinin tətbiqi müddəti	Torpaqla təmin olunma	Kredit resursunun əldə edilməsinə faiz endirimi	Dövlətə yatırılan investisiya maliyyə qatqısı(əvəzsiz)	Texniki dəstək göstərilməsi
"Yüksək" inkişaf etmiş bölgələr	var	0-20%	0-20%	2 ilədək	var	0-20%	yoxdur	var
"Orta" inkişaf etmiş bölgələr	var	20-40%	20-40%	2 ildən 5 ilədək	var	20-40%	yoxdur	var
"Zəif" inkişaf etmiş bölgələr	var	40-100%	40-100%	5 ildən 10 ilədək	var	40-100%	Var	var

Alternativin həyata keçirilməsi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Bölgələrin malik olduğu resurslardan daha effektiv istifadə edilməsi
- Regionlarda iş yerlərinin artması və iqtisadi fəaliyyətin canlanması
- Şirkətlərin fəaliyyətlərini genişləndirmək və gəlirlərini artırmaq üçün
- İstehsal fəaliyyətinin bir yerdə cəmləşməsinin azalması səbəbiylə demoqrafik və ekoloji problemlərin sənəngiməsi

Alternativin tətbiqinin aşağıdakı çatışmazlıqları var:

- Digər bölgələrə nəzərən daha əlverişsiz coğrafi və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olan bölgələrə investisiya yatırmaqla bağlı yara-dacaq tərəddüdlər.

4. ALTERNATİVLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Təklif edilən siyasət alternativlərinin qiymətləndirilməsi və daha məqsədəuyğun alternativin seçilməsi baxımından xüsusi meyarlar hazırlanıb və həmin meyarlar əsas götürülərək qiymətləndirilmə həyata keçirilib.

Qiymətləndirmənin metodologiyası. Qiymətləndirmənin meto-dologiyasının əsasında alternativlərin tərtib edilmiş meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi durur. Alternativlərin qiymətləndirilməsi zamanı bölgələrarası iqtisadi-sosial bərabərsizliklərin azaldılmasına təsiredən meyarlar müəyyənləşdirilib.

Bu meyarların müəyyən edilməsində məqsəd yerlərdə iqtisadi fəa-liyyəti genişləndirməklə bölgələr arasındakı inkişaf fərqlərinin azaldıl-masını ölçməkdir. Təklif edilən hər bir alternativ müəyyən edilmiş meyarlar üzrə bal sistemi əsasında qiymətləndirilib. Daha çox bal alan alternativ daha məqsədəuyğun alternativ olaraq müəyyənləşdirilib. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə siyasət sənədinin müəllifinin subektiv qiymətləndirməsidir.

Təklif edilən siyasət alternativlərinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı meyarlar müəyyən edilib:

- *Bölgələrdə iqtisadiyyat üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcminin yüksəlməsi;*
- *Bölgələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının artma səviyyəsi*

- *Bölgələrdə işsizlik göstəricisinin azalma səviyyəsi*
- *Bölgələrə yatırılan investisiyaların artım səviyyəsi*
- *Bölgələrdə toplanan vergilərin artım səviyyəsi*
- *Bölgələrdə sosial xidmətlərə əlçatımlığın və bu xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlmə səviyyəsi*
- *Mövcud qanunvericiliyə uyğunluq səviyyəsi*
- *Həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaitinin sərfəliliyi*

Meyarların izahı:

Bölgələrdə iqtisadiyyat üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmnin yüksəlməsi. Bütün ölkə üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmnin strukturunda regionların payının artmasını ifadə edir.

Bölgələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının artma səviyyəsi. Regionlarda yeni müəssisələrin açılmasını və ya mövcud müəssisələrin regionlara köçməsinə ifadə edir.

Bölgələrdə işsizlik göstəricisinin azalma səviyyəsi. Regionlarda yaşayan əhəlinin işlə təmin olunma səviyyəsinin yüksəlməsini və işsizlərin sayının azalmasını ifadə edir.

Bölgələrə yatırılan investisiyaların artım səviyyəsi. Sahibkarlar, dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirilən investisiya layihələrinin sayının artmasını ifadə edir.

Bölgələrdə toplanan vergilərin artım səviyyəsi. Regionlar üzə vergi daxilolmalarının artım səviyyəsini ifadə edir.

Bölgələrdə sosial xidmətlərə əlçatımlığın və bu xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlmə səviyyəsi. Bölgələrdə yaşayan əhaliyə göstərilən

sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasını və əhatə dairəsinin genişləndirilməsini ifadə edir.

Mövcud qanunvericiliyə uyğunluq səviyyəsi. Təklif edilən siyasət alternativlərinin qüvvədə olan qanunvericiliklə uyğunluq təşkil edib etmədiyini ifadə edir.

Həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaitinin sərfəliliyi. Alternativlərin reallaşdırılması üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin miqdarının mövcud iqtisadi reallıqda çətinlik yaradıb yaratmayacağını ifadə edir.

Qiymətləndirmə ballarının izahı

Təklid edilən siyasət alternativlərinin qiymətləndirilməsi üçün “aşağı”, “orta” və “yüksək” səviyyələr müəyyən olunub və bu səviyyələr ardıcılığa uyğun olaraq 1, 2 və 3 balla qiymətləndirilib. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə prosesi zamanı zəruri bəzi statistikaları əldə etmək mümkün olmadığı üçün qiymətləndirmə əsasən müqayisəli təhlilə və hipotezaya əsaslanıb.

Alternativlər:

Alternativ 1: Bilavasitə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyi ilə Regional İnkişaf Fondunun yaradılması

Alternativ 2: Regional iqtisadi inkişaf qərarlarının qəbulunda yerli özünüidarənin təsir imkanlarının artırılması

Alternativ: 3 “Bölgələr arasında sosial-iqtisadi fərqlərdən asılı olaraq diferensial təşviq mexanizmlərini tətbiqi”

	ALTERNATİV 1	ALTERNATİV 2	ALTERNATİV 3
Bölgələrdə iqtisadiyyat üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmninin yüksəlməsi	2	3	3
Bölgələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının artma səviyyəsi	2	3	3
Bölgələrdə işsizlik göstəricisinin azalma səviyyəsi	3	2	3
Bölgələrə yatırılan investisiyaların artım səviyyəsi	3	3	3
Bölgələrdə toplanan vergilərin artım səviyyəsi	2	3	3
Bölgələrdə sosial xidmətlərə əlçatımlığın və bu xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlmə səviyyəsi	3	1	1
Mövcud qanunvericiliyə uyğunluq səviyyəsi	2	1	1
Həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaitinin sərfəliliyi	3	2	2
Ümumi Bal	20	18	19

Siyasət alternativləri müəyyən edilmiş meyarlar üzrə qiymətləndirildikdən və ballar toplanıldıqdan sonra məlum oldu ki, bütün alternativlərin toplandığı ballar bir-birinə yaxın olsa da, birinci alternativ - **“Bilavasitə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyilə Regional İnkişaf Fondunun yaradılması”** 20 bal toplayaraq digərlərinə nəzərən daha məqsədəuyğun hesab edilir.

5. NƏTİCƏLƏR VƏ TÖVSIYƏLƏR

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından ən böyük əngəllərdən biri regionlar arasındakı iqtisadi və sosial bərabərsizliklərdir. Digər rayonlara nəzərən inkişaf etmiş infrastrukturaya və iqtisadi fəallığa malik olan regionların belə göstəriciləri paytaxt Bakıya nəzərən müqayisəyə gəlməyəcək qədər kiçikdir. Regionların iqtisadi dəyər yaratma prosesində passiv qalması və öz xərclərini maliyyələşdirməkdə çətinlik çəkməsi mərkəzi büdcənin regionlara daha çox vəsait ayırmağa məcbur qalması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən mövcud problemin yaranma səbəblərindən biri regional idarəetmə mexanizmlərinin bir çoxunun mərkəzi hökumətdə toplanmasıdır. Son nəticədə bütün bunlar yuxarıda da bəhs etdiyimiz problemlərə yol açır ki, bu problemlər əhali arasında həyat səviyyəsi baxımından ciddi fərqlərin yaranması kimi bir çox nəticələrə səbəb olur.

Siyasət sənədini hazırlanması prosesi zamanı həyata keçirilən tədqiqatın nəticəsi olaraq aşağıdakı nəticələrin ortaya çıxdığını söyləyə bilərik:

- 1) Regionlarda heç bir sənaye sahəsi neft gəlirləriylə müqayisə edilə biləcək qədər inkişaf etməyib. Biznes imkanlarının da istənilən səviyyədə olmaması regionlar arasında iqtisadi və sosial fərqlərin yaranmasını qaçılmaz edir.
- 2) Regionların ümumi gəlirləri çox azdır. Xüsusilə vergi gəlirlərinin istənilən səviyyədə olmaması yerli büdcələri mərkəzi büdcədən asılı hala salır. Vergi gəlirlərinin azlığına əsas səbəblərdən biri regionlarda fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinin çox olmamasıdır,
- 3) Regionlar mərkəzi hökumətdən iqtisadi olduğu qədər, inzibati baxımdan da çox asılıdır. Yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin və maliyyə potensialının çox olmaması regionları lokal problemlərin daha asan və çevik şəkildə həll edilməsindən məhrum edir.

4) Regionların investisiya cəlb edilməsi baxımından paytaxtdan geridə qalması yaranmış sosial-iqtisadi uçurumu daha da dərinləşdirir. Müəyyən struktur islahatlar və təşviqlər vasitəsilə regionlara investisiya vəsaitlərinin cəlb edilməsi yerlərdəki problemin həllinə hər tərəfli kömək edə bilər.

5) İqtisadi göstəricilərdə olduğu kimi sosial göstəricilərdə regionlar arasında fərqlər gözə çarpır. Xüsusilə kamunal xidmətlərlə təminat səviyyəsi, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin arasındakı keyfiyyət fərqləri təbəqələşməni artırmaqla yanaşı, miqrasiya, kəndlərin boşalması kimi problemlərə yol açır.

Regionlar arasındakı fərqlərin azaldılması məsələsi beynəlxalq miqyasda da ən çox müzakirə olunan və üzərində çalışılan sahələrdən biridir. Hətta Avropa Birliyi kimi dünyanın ən inkişaf etmiş regionlarından birində belə bu məsələ aktuallığını qoruyur. Avropa Birliyinin təcrübəsini nəzərdən keçirdikdə burada regional inkişafı ilə bağlı bir neçə fondun fəaliyyət göstərdiyini görürük. Avropa Birliyi nisbətən geri qalmış bölgələrin və sahələrin inkişafı üçün proqramların qəbul edilməsini və həmin fondlar vasitəsilə proqramların maliyyələşməsinə üstün tutur. Qonşu ölkələrdən Türkiyənin təcrübəsini nəzərdən keçirdikdə isə burada bölgə inkişafı üçün "Regional inkişaf agentlikləri"nin fəaliyyətdə olduğunu görürük. Həmin agentliklər dövlət tərəfindən yaradıldığı kimi, özəl olaraq da fəaliyyət göstərə bilər. Bu agentliklər hazırladıqları layihələrin istər dövlət, istərsə də beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə qrantlar və dotasiyalar vasitəsilə maliyyələşdirilməsinə nail olmaqla bölgə inkişafına tövhə vermiş olurlar. Digər qonşu dövlətlərdən Gürcüstanda isə diqqət çəkən məqam hər bir region üçün spesifik inkişaf proqramının hazırlanmasıdır. Beynəlxalq təcrübədə də geniş istifadə olunan bu metoda görə, hökumətlər milli səviyyədə regional inkişafın çərçivələrini və prinsiplərini hazırlayır. Daha sonra isə bu prinsiplər nəzərə alaraq hər bir iqtisadi rayon üçün özünəməxsus

xüsusiyyətlər də əlavə edilərək spesifik inkişaf proqramları həyata keçirilir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu regional siyasət və inkişaf proqramları üçün ilk növbədə aşağıdakılar müəyyənləşdirilməlidir:

1) Regionların iqtisadi potensialını müəyyənləşdirmək üçün mexanizmlər hazırlanması. Burada istehsal imkanları, ticarət potensialı, təbii ehtiyatlarla təmin olunma və s. Bu kimi indikatorların müəyyənləşdirilməsindən söhbət gedir ki, bu indikatorlar vasitəsilə bölgənin digər regionlara nəzərən rəqabət qabiliyyətliliyini ölçmək mümkün olsun. Bu eyni zamanda həmin bölgədə hansı tip sənaye müəssisələrinin yerləşməsinin daha məqsədəuyğun olmasını müəyyən etməyə imkan verir.

2) Daha əlverişsiz təbii-coğrafi şəraitə malik olan problemlı bölgələrin müəyyən edilməsi üçün indikatorların hazırlanması. Bu vasitəylə daha çətin situasiyanın hakim olduğu regionlar müəyyən edilə və həmin ərazilərdə daha əlverişli vergi və investisiya təşviqləri həyata keçirilə bilər.

3) Hər bir iqtisadi rayon üçün ayrıca daha effektiv inkişaf proqramları hazırlamaq üçün ümumi mexanizm və prinsiplərin yaradılması. Hər bir bölgənin spesifik imkanlarını və malik olduğu şərtləri gözönünə alaraq məxsusi inkişaf proqramlarının hazırlanması həmin ərazidə daha effektiv inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə səbəb ola bilər. Ancaq bu mexanizmləri hökumətin ümumi hədəfləri ilə əlaqələndirmək üçün ümumi strategiyanın hazırlanması vacibdir.

4) Fəaliyyətini regionlara köçürən və ya regionlara investisiya yatırmaq istəyənlər üçün aydın mənzərənin formalaşdırılması. Bunun üçün ilk növbədə hər bir bölgədə inkişaf etdirilməsi hədəflənən sahələrin perspektivləri ilə bağlı analizlər və planlar hazırlanmalı, eləcə də bu sahələrə tətbiq edilən investisiya və vergi təşviqləri qanunvericilikdə öz əksini tapmalıdırlar.

5) Həyata keçirilən inkişaf siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün meyarlar hazırlanmalıdır. Qiymətləndirmənin doğru şəkildə həyata keçirilməsi ilkin və sonrakı hesabatlar vasitəsilə fəaliyyətin effektivliyi olub-olmamasının ortaya çıxmasına, eləcə də hazırlanan mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsinə yardım edə bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, istər qiymətləndirmə, istərsə də mexanizmlərin hazırlanması üçün vacib şərtlərdən biri də dolğun statistikalara malik olmaqdır.

Alternativlərin qiymətləndirilməsi mərhələsində müəyyən olundu ki, regionlar arasındakı iqtisadi və sosial fərqlərin azaldılması üçün təklif edilən 3 mümkün siyasət alternativindən *“Bilavasitə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyilə Regional İnkişaf Fondunun yaradılması”*na üstünlük verilir. Bu alternativin reallaşdırılması üçün aşağıdakı addımların atılmasının vacib olduğu düşünülür:

1. Bələdiyyələrin səlahiyyətləri genişləndirilməlidir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onların malik olduqları səlahiyyətlərin artırılması çox vacibdir. Bu ilk növbədə öz əksini bələdiyyələrin hüquqi statusunun genişləndirilməsində tapmalıdır. Eyni zamanda yerli idarəetmə sistemində paralelliyi aradan qaldırmaq üçün icra hakimiyyətləri və bələdiyyələr arasında səlahiyyət bölgüsünü konkretləşdirmək daha məqsədə uyğundur. Xüsusilə yerli icra hakimiyyəti başçılarının ərazi nümayəndəliklərinin ləğv edilməsi idarəetmədə paralelliyi aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də bələdiyyələrin real yerli hakimiyyət orqanına çevrilməsinə şərait yaradar.

2. Bələdiyyələrin maliyyə potensialı artırılmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu tip ölkələrdə dövlət büdcəsinin böyük hissəsi məhz bələdiyyələr vasitəsilə xərclənir. Bəzi ölkələrdə investisiya xərclərinin məcmu dövlət kapital qoyuluşlarında bələdiyyələrin payı 80 faizdən artıqdır. Məsələn 2008-ci ilin göstəricilərinə əsasən, Belçikada bu rəqəm 80, Niderlandda 75, Kanadada 90, ABŞ-da 85, Türkiyədə 57 faizdir. Bu baxımdan dövlətin dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə tran-

sferlərin artması Bələdiyyələrin maliyyə potensialını gücləndirməklə yanaşı, yerli xüsusiyyətlərə daha yaxşı bələd olduqları üçün bələdiyyələtin problemləri daha operativ və keyfiyyətli həll etməsinə də vəsilə olur.

Bələdiyyələrin maliyyə imkanlarının gücləndirilməsi baxımından effektiv vergi mexanizmlərinin işə salınması da önəmlidir. Burada əsas problemlərdən biri vergilərin hesablanması ilə bağlıdır. Belə ki, fiziki şəxslərin əmlak vergisi əmlakın real bazar dəyərindən dəfələrlə aşağı olan inventar dəyəri vasitəsilə hesablanır. Bu baxımdan bələdiyyələrin gəlirlərini artırılması üçün əmlak vergisinin inventar dəyər əsasında hesablanması praktikasından imtina edilməsi daha məqsədə uyğundur.

3. Beynəlxalq qurumlardan və xarici bazarlardan qrant və investisiya vəsaitlərinin cəlb edilməsi prosesi sadələşdirilməlidir.

Beynəlxalq təşkilatlardan qrantların əldə edilməsi həm maliyyə vəsaitlərinin artırılması, həm də həmin qurumların təcrübəsindən yararlanması baxımından çox vacibdir. Bu səbəblərdən qrant almaqla bağlı çətinləşdirilmiş proses və qaydaların liberallaşdırılması çox önəmlidir. Eyni zamanda bölgələrə investisiya cəlb etmək üçün investisiyaların qorunmasıyla bağlı qanunların qəbulu və xarici investitorlara güvən aşılamaq baxımından güclü məhkəmə sisteminin qurulması da çox vacibdir.

Təklif edilən alternativ variantlar ümumilikdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionlarda biznes imkanlarının və investisiyaların artırılması ilə bağlıdır. Eyni zamanda onu da deməliyik ki, təklif edilən alternativlərin hər birinin tətbiq edilməsi halında belə qısa müddət ərzində regionlar arasında bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq mümkün olmayacaq. Çünki, regional özünü idarəetmə sisteminin və tətbiq edilən yeni iqtisadi mexanizmlərin vətəndaşlar tərəfindən qəbul edilməsi

prosesi nisbətən uzun müddət ərzində baş verə bilər. Bu prosesi daha da sürətləndirmək və daha operativ müdaxilələri həyata keçirmək baxımından sırf regional inkişaf sahəsində fəaliyyət göstərən qurumun, məsələn, Regional İnkişaf Nazirliyinin yaradılması bu prosesə müsbət tövhə verə bilər.

BİZNESİN ELEKTRİK TƏCHİZATI ŞƏBƏKƏLƏRİNƏ QOŞULMASININ SADƏLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN “DOING BUSINESS”DƏ REYTINGİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İMKANLARI⁴¹

Fuad Əkbərov

XÜLASƏ

Siyasət sənədində biznesin elektrik təchizati şəbəkələrinə qoşulmasının sadələşdirilməsi və Azərbaycanın “Doing Business” də reytinginin yaxşılaşdırılması imkanları araşdırılmışdır. Azərbaycan hökuməti Doing Businessin bu alt reytingi üzrə ölkəmizin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən islahatlar həyata keçirmişdir. Birinci hissədə biz son 3 ildə baş verən islahatlara nəzərə salmışıq. Bu islahatlar bu sahədə yeni qərarların verilməsi ilə yadda qalmışdır. Paralel olaraq bu islahatların ölkənin reytinginə təsirini də göstərmişik. İkinci hissədə “Doing Business”-in elektrik təchizati şəbəkələrinə qoşulma alt reytingi üzrə ölkələrin dərəcələndirilməsi metodologiyasına nəzər salmışıq. Metodoloji yanaşmanın öyrənilməsi aparılacaq islahatların istiqamətini və ölçüsünü planlaşdırmağa imkan yaradır. “Doing Business”-in illik hesabatları əvvəlki və sonrakı ilin adətən may-iyun aylarını əhatə etdiyinə görə təbii olaraq bu müddət intervalında ölkələrdə aparılan qanunvericilik isla-

⁴¹ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Qalib Toğrula (İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin rəhbəri) dərin təşəkkürünü bildirir.

hatları və dəyişiklikləri həmin ilin hesabatında deyil, növbəti ilin hesabatında əks olunur. İkinci hissədə, Doing Businessin 2019-cu il hesabatında əks olunmayan yeni qanunvericilik dəyişiklikləri araşdırılaraq oxucuların diqqətinə çatdırılıb. Həmçinin cari prosedur və qanunvericilik bazası nəzərə alınaraq ölkəmizin "Doing Business 2020" hesabatında reytingi haqqında proqnoz verilmişdir. Sonda apardığımız araşdırmaların nəticəsində ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və "Doing Business"-in növbəti illər üzrə sözügedən reytingində daha yüksək pillələrə qalxması üçün hökumət orqanlarına təkliflər verilmişdir.

1. GİRİŞ

Ölkədə biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyinin, yerli və xarici investorlar üçün cəlbediciliyinin artırılması, ölkənin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin yaxşılaşdırılması birbaşa ölkədə rəqabətliliyin səviyyəsindən, maliyyə bazarlarının inkişafından, ədalətli məhkəmə sisteminin və hüququn aliliyinin təmin edilməsindən, korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi səviyyəsindən, gömrük və vergi proseduralarının sadələşdirilməsindən və şəffaflaşdırılmasından asılıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, əmlakın qeydiyyatı, tikintiyə icazənin verilməsi və elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma kimi ilk baxışdan əhəmiyyətsiz görünən proseduralar sahibkarların tez-tez qarşılaşdıqları və qeyri-rəsmi ödənişlərin ən çox rast gəlinəyi inzibati maneələr kimi qiymətləndirilir.

Son ilyarımda enerji təchizatı şəbəkələrinə qoşulma prosedurunu və müddətini optimallaşdırmaq, göstərilən xidmətləri daha keyfiyyətli, rahat və innovasiyaların tətbiqi ilə həyata keçirmək, bu sahədə şəffaflığı və istehlakçı məmnunluğunu təmin etmək məqsədilə çox mühüm tədbirlər həyata keçirilib.

Bu tədbirlər “Doing Business” hesabatlarının hazırlanması zamanı istinad olunan biznesin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazalarının təkmilləşdirilməsinə də xidmət edib. “Doing Business” hesabatı biznes mühitinin fəaliyyətini formalaşdıran, tənzimləyən hüquqi sahələrin 11-ni əhatə edir.

Bunlardan biri də elektrik enerjisinin əldə olunması ilə bağlı ölkələrin qanunvericilik bazasının və mühitinin öyrənilməsidir. Hesabatı tərtib edənlər kəmiyyət ölçüsü indikatorları ilə 190-a yaxın ölkənin biznes mühitlərinin səmərəliliyini müqayisə edir. “Doing Business”-in bu fəaliyyətdə əsas məqsədi ölkələrdə özəl sektorun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə və bu yolla biznes sektorunun fəaliyyəti üçün daha yaxşı mühitin yaradılmasına, beləliklə ümumi rifahın yüksəldilməsinə və iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. İnzibati baryerlərin aradan qaldırılması hüquqi islahatların aparılması və dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas alətləridir.

Bu günə kimi “Doing business” bütün ölkələr üzrə 3000-dən çox hüquqi islahatların təkanverici və stimullaşdırıcı mənbəyi olmuşdur. Özəl sektorda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması işsizliyin aradan qaldırılması və ya azaldılması, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və ölkənin varlanması deməkdir. Qanunların şəffaflığı, əlçatanlığı, effektiv dizaynı və tətbiqinin az məsrəflərlə mümkün olması hüquqi mühitin əsas keyfiyyət göstəricilərindəndir.

“Doing Business”-in məlumat bazası hökumətlər, tədqiqatçılar, beynəlxalq təşkilatlar, beyin mərkəzləri tərəfindən siyasətlərin dizayn edilməsi, islahatların aparılması, araşdırma-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi, indekslərin formalaşdırılması və digər sahələrdə istifadə olunan mənbələrdəndir.

Bu siyasət sənədində sahibkarların enerji təchizatı şəbəkələrinə qoşulma prosedurlarının sadələşdirilməsi və bu vasitəylə ölkəmizin “Doing Business” hesabatında reytinginin yaxşılaşdırılması imkanları nəzərdən keçirilərək, müvafiq siyasət təklifləri verilib.

2. PROBLEMİN TƏSVİRİ

2.1. Sahibkarların elektrik şəbəkəsinə qoşulması ilə bağlı son 3 ildə aparılan islahatlar, uğurlar və çatışmazlıqlar

Dünya Bankının apardığı sorğuya əsasən⁴² sahibkarlar etibarlı və davamlı elektrik enerjisi təchizatının olmamasını biznes fəaliyyəti üçün 4-cü ən böyük maneə kimi qiymətləndirirlər. Elektrik enerjisinə effektiv qoşulma proseduru, elektrik təchizatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı, enerji tarifləri, elektrik enerjisi istehlakçılarının hüquqlarının qorunması, elektrik enerjisi təchizatı ilə bağlı qoşulma məsrəfləri kimi faktorlar burada mühüm amillərdəndir ki, hökumətlər biznes mühitinin əlverişliliyinin təmin edilməsi məqsədilə bu faktorlar üzrə göstəriciləri yaxşılaşdırmaq istiqamətində islahatlar aparmalı, proqramlar həyata keçirməlidirlər.

Azərbaycanda sahibkarların elektrik enerjisi təchizatına qoşulması ilə bağlı prosedurların sadələşdirilməsinə 2016-cı ilin yayından başlanılıb. Qeyd edək ki, ölkə rəhbərliyi prosedurların sadələşdirilməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə 2 aspektdən yanaşır:

- *Biznesin mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi ilə təchizatı prosedurunun sadələşdirilməsi;*
- *Azərbaycanın "Doing Business" indeksində tutduğu yerin yaxşılaşdırılması.*

Ona görə də bu siyasət sənədində sahibkarların elektrik enerjisi təchizatının yaxşılaşdırılması məsələləri ölkəmizin "Doing Business" hesabatının müvafiq altreytinqilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilib. "Doing Business" hesabatındakı indikatorlar ölkəmizdə bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyətləri qiymətləndirmək imkanı yaradıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında

⁴² "Doing Business 2018", 2017, "Doing Business – 2018", 2017

biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 13 iyul 2016-cı il tarixli, 2199 nömrəli Sərəncamı ilə ölkənin biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyini, yerli və xarici investorlar üçün cəlbediciliyini daha da artırmaq, sahibkarlıq sahəsində son illərdə nail olunmuş sürətli inkişafın davamlılığını təmin etmək və rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirmək, beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Biznes mühiti və beynəlxalq reytinglər üzrə Komissiya yaradılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 27 avqust tarixli Sərəncamı ilə Komissiyanın Əsasnaməsi təsdiq olunub.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 iyun 2017-ci il tarixli, 2947 nömrəli Sərəncamı ilə isə “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli 2199 nömrəli Sərəncamının həyata keçirilməsinə dair “Tədbirlər Planı” təsdiq olunub⁴³.

Tədbirlər Planında 14-cü bölmə “Elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma” adlanır. Həmin bölmədə “Doing Business” hesabatının altbölməsi olan “Elektrik şəbəkələrinə qoşulma”da Azərbaycanın reytinginin Prosedurlar, Günlər, Xərclər və Elektrik enerjisi təchizatının etibarlılığı və tariflərin şəffaflığı komponentləri üzrə yaxşılaşdırılması istiqamətində məsul qurumlar müəyyənləşdirilib.

Qeyd edək ki, Tədbirlər Planı qəbul olunan tarixə “Elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma” üzrə Azərbaycanın yeri 105, topladığı bal 64.8 olub. Sənəddə yuxarıda sadalanan komponentlər üzrə altreytingdə irəliləmə hədəf kimi qoyulub⁴⁴.

⁴³ <http://www.e-qanun.az/framework/35658>

⁴⁴ <http://e-qanun.az/framework/35658>

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarların mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi ilə təchizatı prosedurunun sadələşdirilməsi haqqında” Fərmanı ilə⁴⁵ enerji təchizatı şəbəkələrinə qoşulma proseduru və müddətində inqilabi dəyişikliklərin həyata keçirilməsini əsası qoyulub.

Fərmanla sahibkarların tələb olunan gücü 150 kVt-a qədər (150 kVt da daxil olmaqla mövcud 0,4 kV-luq şəbəkədən) olan mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi (gücü) alması ilə bağlı işlərin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək məqsədilə Energetika Nazirliyinin nümayəndəsinin sədrliyi ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin, Bakı Nəqliyyat Agentliyinin, “Azərişiq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin, Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin, Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı yanında Sumqayıt Avtomobil Nəqliyyatı ilə Sərnişindaşıma İdarəsinin, Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı yanında isə Gəncə Avtomobil Nəqliyyatı ilə Sərnişindaşıma İdarəsinin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələrindən ibarət Texniki Şuralar (TŞ) yaradılması nəzərdə tutulub.

Bu Fərmandan sonra sahibkarların elektrik şəbəkəsinə qoşulması üçün texniki şərtlərin, layihə sənədlərinin hazırlanması və verilməsi, habelə enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulması ilə bağlı müraciətlərin kiçik və orta biznes (KOB) evləri və “ASAN Kommunal” mərkəzləri (“ASAN Kommunal” mərkəzləri yaradılmayan regionlarda – bu mərkəzlər yaradılanadək “ASAN Xidmət” mərkəzləri) vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Elə həmin Fərmanla “Sahibkarların tələb olunan gücü 150 kVt-a qədər (150 kVt da daxil olmaqla mövcud 0,4 kV-luq şəbəkədən) olan mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi (gücü) alması üçün texniki şərtlərin, layihə sənədlərinin hazırlanması və verilməsi, habelə enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulması Qaydası” da təsdiq olunub.

⁴⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 2017-ci il tarixli, 1313 nömrəli Fərmanı

Biznes mühiti və beynəlxalq reytinglər üzrə Komissiya da 2017-ci il 28 iyul tarixli iclasında “Doing Business” hesabatı üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı 2017-2018-ci illər üzrə Tədbirlər Planı” qəbul edib. Tədbirlər planında elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma altreytinqi üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub⁴⁶:

- 1. TŞ vasitəsilə texniki şərtlərin alınması sisteminin işə salınması və yetərli istifadəçi sayının formalaşdırılması;*
- 2. Texniki şərtlərin alınması ilə bağlı elektron müraciət sisteminin formalaşdırılması;*
- 3. Elektrik enerjisi təchizatında kəsintilərlə bağlı mexanizmin təkmilləşdirilməsi (kəsintilərə görə limitlərin müəyyənləşdirilməsi, kəsintiyə görə istehlakçıya kompensasiyaların, təchizatçıya cərimələrin müəyyən edilməsi);*
- 4. Elektrik enerjisi paylama sistemlərinin xəritəsinin yaradılmasında Coğrafi İnformasiya Sisteminin (GIS) tətbiq edilməsi;*
- 5. Elektrik təchizatı şəbəkəsinə qoşulma ilə bağlı xərclərin optimallaşdırılması üzrə təhlillər aparılması və müvafiq təkliflərin hazırlanması;*
- 6. Tənzimləyici tərəfindən elektrik təchizatçılarının xidmətlərinə dair minimum keyfiyyət standartlarının tətbiq edilməsi.*

Nəzərdə tutulan 6 bənd üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində aparılan çoxsaylı müzakirələrdən sonra elektrikə qoşulma sahəsində prosedurların əhəmiyyətli şəkildə sadələşdirilməsini nəzərdə tutan “Sahibkarların tələb olunan gücü 150 kVt-a qədər (150 kVt da daxil olmaqla mövcud 0,4 kV-luq şəbəkədən) olan mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi (gücü) alması üçün texniki şərtlərin, layihə sənədlərinin hazırlanması və verilməsi, habelə enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulması Qaydası”na ötən ilin əvvəlində (28

⁴⁶ “Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı”, Sentyabr, 2017

fevral 2018) və sonunda (25 dekabr 2018) sənədə cəmi 43 dəyişiklik edilərək təkmilləşdirilib.

Bütün bu təkmilləşdirmələrdən sonra hazırda sahibkarların elektrik şəbəkələrinə qoşulması aşağıdakı ardıcılıqla 2 mərhələdən ibarət olmaqla 24 gün ərzində həyata keçirilir (bax: Şəkil 1).

Ən böyük yeniliklərdən biri odur ki, artıq texniki şərtlərin hazırlanması və verilməsi üçün haqq ödənilmir. Qoşulma haqqının məbləğləri isə kənd təsərrüfatı və sənaye təyinatlı, habelə ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət göstərən tikinti obyektləri üzrə ayrılıqda və sahibkarların tələb olunan elektrik enerjisinin gücünə mütənəsib olaraq diferensiallaşdırılmış qaydada Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilib⁴⁷. Qoşulma haqqı sahibkarın tikinti obyektinin enerji təchizatı şəbəkəsinə (ETS) qoşulmasının 24 gün müddətində və daha az müddətdə həyata keçirilməsinə görə fərqli məbləğlərdə müəyyən edilir⁴⁸.

Elektrikə qoşulma ilə bağlı normativ-hüquqi aktda⁴⁹ “Sifarişçinin tikinti obyektinin enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulması aşağıda göstərilən iki mərhələdən ibarət olmaqla, ümumilikdə 20 (iyirmi) gündən gec olmayaraq təmin edilməlidir” yazılsa da, elə həmin sənəddə qoşulma prosedurlarına tələb olunan günləri topladıqda, cəmi müddət 20 gündən çox alınır, eyni zamanda, qoşulma haqqının təsdiq edilməsi ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin qərarında⁵⁰ enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulma haqqının məbləği 24 gün və 12 gün olmaqla 2 cədvəldə təsnifləşdirilib. Bu faktları nəzərə alsaq, elektrik təchizatına qoşulma müddətinin 20 gün deyil, 24 gün olaraq götürülməsi daha doğrudur.

⁴⁷ “Tikinti obyektlərinin enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulmasına görə qoşulma haqqı məbləği”nin təsdiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinin 27 aprel 2018-ci il tarixli, 180 nömrəli Qərarı.

⁴⁸ Yəni orada.

⁴⁹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarların mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi ilə təchizatı prosedurunun sadələşdirilməsi haqqında” Fərmanı

⁵⁰ “Tikinti obyektlərinin enerji təchizatı şəbəkəsinə qoşulmasına görə qoşulma haqqı məbləği”nin təsdiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinin 27 aprel 2018-ci il tarixli, 180 nömrəli qərarı.

Şəkil 1.

2.2. "Doing Business" in elektrik enerjisinə qoşulma ilə bağlı metodoloji yanaşması

"Doing Business" hesabatları hazırlanarkən, məlumat bazası 4 mənbəyə əsasən formalaşdırılır:

- Hüquqi və tənzimləyici aktlar;
- Hökumət nümayəndələri (dövlət orqanları);
- "Doing Business" respondentləri (ekspertlər, özəl sektor nümayəndələrinin təmsilçiləri və sair);
- Dünya Bankının bölgələr üzrə əməkdaşları.

"Doing Business" elektrik enerjisinə qoşulma indeksini tərtib edərkən 4 əsas indikator üzrə qiymətləndirmə nəticələrinə əsaslanır⁵¹:

⁵¹ "Doing Business – 2018", 2017

1. *Elektrik enerjisi ilə təmin olunmaq üçün müraciətin edilməsindən yekun tamamlama və müqavilənin imzalanmasına qədər olan dövrdəki **prosedurların** sayı;*
2. *Elektrik xəttinə qoşulmaq üçün tələb olunan **müddət** (gün);*
3. *Qoşulma **xərcləri** (adambaşına düşən milli gəlirə faizlə nisbəti);*
4. ***Elektrik kəsintisi müddətləri** və onların monitorinqinin aparılması, bu halların minimuma endirilməsi üçün hüquqi mexanizmlər və **tariflərin şəffaflığı**.*

İndikatorların şərtlərinin və açılışını daha ətraflı nəzərdən keçirək:

Metodologiyaya əsasən, **prosedur** dedikdə, biznes subyektinin əməkdaşı (nümayəndəsi) ilə enerji təchizatı müəssisəsi arasında elektrik təchizatı şəbəkəsinə qoşulma müddəti ərzində hər hansı qarşılıqlı ünsiyyət (kontakt) nəzərdə tutulur. Biznes subyektinin öz əməkdaşları arasında olan ünsiyyətlər ayrıca prosedur kimi nəzərə alınmır.

Müddət təqvim günü ilə hesablanır. Hər bir prosedur addımı üçün tələb olunan vaxt minimum 1 gün götürülür (əməliyyat onlayn yerinə yetirilirsə, 0.5 gün götürülür). Belə fərz olunur ki, biznes subyekti elektrik xəttinə qoşulmaq üçün bütün lazımi prosedurlardan xəbərdardır və hər bir prosedur addımını gecikmədən ardıcıl olaraq atır. Həmçinin, prosedurlar paralel olaraq icra oluna bilsə də, hesablama məqsədilə onlar eyni gündə başlaya bilməz, yalnız özündən əvvəlki prosedurun bitdiyi gün başlaya bilər.

Prosedurların ardıcıl və gecikmədən yerinə yetirilməsi üçün xərclənən vaxt, praktikada tələb olunan vaxt olaraq götürülür. Daha sadə ifadə etsək, qanunvericilikdə göstərilən vaxt yox, elektrik xəttinə qoşulmaq üçün bütün prosedurların başa çatmasına sərf olunan vaxt əsasdır.

Qoşulma xərcləri – adambaşına düşən milli gəlirə faiz nisbəti olaraq hesablanır (ƏDV daxil edilmir). Elektrik xəttinə qoşulmaq üçün tələb olunan prosedurlar üzrə bütün xərclər buraya daxil edilir.

Təchizatın təhlükəsizliyi və tariflərin şəffaflığını “Doing Business” elektrik təchizatının təhlükəsizlik indeksi SAIDI (sistemdə kəsintilərin orta müddəti) və SAIFI (Sistemdə kəsintilərin orta sayı) göstəricilərilə ölçür. SAIDI indeksi ölkənin ən böyük iqtisadi şəhərində il ərzində hər bir istehlakçının məruz qaldığı ortalama kəsinti müddətini xarakterizə edir. İllik statistik məlumatlar təchizatçı şirkət və dövlət orqanlarından əldə edilir. Bu indeks üzrə bal toplamaq üçün aşağıdakı şərtlər ödənməlidir:

- *Təchizatçı şirkət kəsintilərin statistikasını aparmalıdır;*
- *SAIDI dəyəri 100 saat limitini keçməməlidir;*
- *SAIFI dəyəri 100 vahiddən çox olmamalıdır.*

Bu göstəricilər (şərtlər) üzrə qeyd olunan limitlər keçilərsə, elektrik təchizatı etibarlı sayılmır və bu indeks üzrə bal verilmir. Həmçinin, elektrik kəsintiləri haqda statistik məlumatların toplanması yarımçıqdırsa və ya ümumiyyətlə aparılmırsa, bu zaman da indeks üzrə bal qazanmaq mümkün olmur. Yuxarıdakı şərtləri ödəyən ölkələr üçün təchizatın etibarlılığı və tariflərin şəffaflığı 6 komponent əsasında hesablamalara görə qiymətləndirilir:

1. SAIDI və SAIFI 12-yə bərabər və ya aşağıdırsa, 1 bal verilir (ay ərzində 1 saatlıq elektrik kəsintisində bərabərdir). Əgər 4 və ya daha aşağı rəqəmə bərabərdirsə, əlavə 1 bal da verilir (rüb ərzində 1 saatlıq elektrik kəsintisi deməkdir). Son olaraq, 1-ə bərabərdirsə, əlavə 1 bal daha verilir. Bu indeks üzrə maksimum 3 bal qazanmaq olur;
2. Elektrik təchizatçısı tərəfindən elektrik kəsintilərinə nəzarət avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə aparılırsa (məsələn, KİS, SCADA və s.), 1 bal verilir. Əgər sistem avtomatlaşdırılmış deyilsə və istehlakçıların rəylərinə əsaslanırsa, bal verilmir;
3. Elektrik enerjisinin bərpa olunması avtomatlaşdırılıbsa (KİS, SCADA), 1 bal, təmir briqadaları, sahə işçiləri tərəfindən aparılırsa, 0 bal verilir;

4. Hökumət orqanları tərəfindən elektrik təchizatçısının xidmətinə nəzarət edilsə, monitorinqi aparılırsa, 1 bal verilir, əks halda bal verilmir;
5. Elektrik enerjisi tarifləri onlayn şəkildə mövcuddursa və eyni zamanda istehlakçılar tarif dəyişiklikləri haqqında 1 ay öncədən məlumatlandırılırlarsa, 1 bal, əks halda 0 bal verilir;
6. Elektrik enerjisi verilişində kəsintiləri azaltmaq üçün cərimələrin mövcudluğu. Əgər kəsinti müddəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş limiti keçərsə, paylayıcı şirkətə maliyyə cəriməsi və ya istehlakçılara kompensasiya ödənməsi nəzərdə tutulubsa, 1 bal verilir. Belə bir mexanizm yoxdursa, bal verilmir.

3. “DOING BUSINESS 2019” HESABATINDA ELEKTRİK ŞƏBƏKƏSİNƏ QOŞULMA ALTREYTİNQİ ÜZRƏ AZƏRBAYCANIN YERİ: SONUNCU HESABATDA NƏZƏRƏ ALINAN VƏ ALINMAYAN İSLAHATLAR

“Doing Business 2019” hesabatında elektrik şəbəkəsinə qoşulma reytingi üzrə Azərbaycan 74-cü yerdə qərarlaşıb. İndeks üzrə ən yaxşı göstəriciyə yaxınlığı 100 üzərindən 77.27 balla ölçülür. Azərbaycanın bu sıradakı yerləşməsi aşağıdakı göstəricilərə əsaslanır:

- *Prosedur sayı: 7;*
- *Müddət: 41 gün;*
- *Xərc: 140.4%;*
- *Təchizatın keyfiyyəti və tariflərin şəffaflığı (0-8): 7.*

Müqayisə üçün qeyd edək ki, "Doing Business 2019" hesabatında elektrikə qoşulma nəticələri üzrə lider ölkənin - Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin (BƏƏ) göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

- *Prosedur sayı: 2;*
- *Müddət: 10 gün;*
- *Xərc: 0;*
- *Təchizatın keyfiyyəti və tariflərin şəffaflığı (0-8): 8.*

Göründüyü kimi hesabatın qiymətləndirilməsinə cəlb edilən ölkələr arasında bu sahədə ən az prosedur sayı 2-dir. Bütün tələb olunan prosedurların yerinə yetirilməsi və qoşulma işlərinin yekunlaşdırılması ən yaxşı nəticə göstərən ölkələrdə 10 və 18 gün çəkir. Xərclərə gəldikdə isə, BƏƏ, Yaponiya və Çində gücü 150 KVt-a qədər olan elektrik xətlərinin çəkilməsi və qoşulma ödənişsizdir, sahibkarlardan ödəniş alınmır. Təchizatın keyfiyyəti və tariflərin şəffaflığı üzrə reyting tələblərinin hamısını ödəyən 27 ölkə 8 xalla maksimum nəticə göstəriblər. Buradan çıxan nəticə odur ki, heç də bu indikator üzrə yaxşı nəticə göstərən hər ölkə indikatorun bütün maddələri üzrə ən yaxşı göstəriciyə malik deyil.

Hər bir ölkənin elektrikə qoşulma ilə bağlı güclü və zəif tərəfləri var. Məsələn, Yaponiyada bu xidmət üzrə sahibkardan heç bir xərc tələb olunmasa da, elektrik şəbəkəsinə qoşulmaq üçün praktikada tələb olunan müddət 105 gündür ki, bu Azərbaycanla müqayisədə 64 gün çoxdur. Amma digər parametrlər üzrə yüksək performansına görə, Yaponiya bu indeks üzrə 190 ölkə arasında 22-ci, Azərbaycan isə 74-cü yerdədir.

Siyasət sənədinin "Problemin əsaslandırılması" bölməsində elektrik təchizatına qoşulma ilə bağlı 4 parametr (prosedur, müddət, xərc, təchizatın keyfiyyəti və tariflərin şəffaflığı) üzrə həyata keçirilən islahatlardan geniş bəhs etmişdik. İslahatı əhatə edən tədbirlər planı "Doing Business" hesabatında elektrikə qoşulma üzrə mövcud meto-

dologiyanın və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsilə tərtib olunub⁵². Qeyd olunan tədbirlərin bir hissəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində prosedurlar xeyli asanlaşdırılıb və sadələşdirilib. Nəticədə tələb olunan bütün prosedurlar icra edildikdən sonra sifarişçinin elektrik təchizatı şəbəkəsinə qoşulma müddəti 24 günə endirilib. Ancaq islahatlar həm sonuncu “Doing Business” hesabatının⁵³ hazırlandığı dövrü tam olaraq əhatə etmədiyi üçün hesabatda 41 gün qeyd olunub.

“Doing Business – 2019” hesabatında Azərbaycan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ən çox nəzərə çarpan islahatlar (8 islahat) aparan 10 ölkədən biri oldu və 22 pillə irəliləyərək ümumi reytingdə 190 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşdı. Azərbaycan elektrikə qoşulma ilə bağlı prosedurların sayının azaldılması və müddətinin qısaldılması ilə yanaşı, 2017-2018-ci illərdə şəbəkə infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına investisiya qoyub və elektrik kəsintilərinin monitorinqini aparan tənzimləyici orqan - Enerji Məsələlərini Tənzimləmə Agentliyi (EMTA) Publik Hüquqi Şəxs yaradıb⁵⁴.

“Doing Business 2019” reytingində, prosedurların sayı da əvvəlki illərlə (2017, 2018) müqayisədə dəyişməyib. Bunun səbəbi qanunvericiliyə edilən dəyişikliklərin 2018-ci ilin sonunda yekunlaşması ilə bağlıdır ki, qeyd olunan dövr hesabatın hazırlanması perioduna tam daxil olmayıb.

Aşağıdakı cədvəldə “Doing Business” hesabatında elektrikə qoşulmada 2019-cu il üzrə Azərbaycanın mövqeyi və dəyişikliklər müqayisəli şəkildə təqdim olunub.

⁵² “Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı”, Sentyabr 2017

⁵³ “Doing Business – 2019”, 2018

⁵⁴ www.iqtisadiislahat.org , 2017

Cədvəl 1. Azərbaycanda elektrik təchizatına qoşulma prosedurları (2019-cu il)⁵⁵

Məsul qurum və prosedurlar	Müddət (gün)	Xərc (AZN)
1. Məsul qurum: "ASAN Kommunal" Müştəri elektrik xəttinə qoşulmaq üçün "ASAN Kommunal" a müraciət edir və lazımi sənədləri təqdim edir.	12	9,562.5
2. Məsul qurum: "Azərişiq" ASC "Azərişiq" ASC-nin şəbəkə mühəndisi texniki şərtləri hazırlamaq və optimal marşrutu təyin etmək üçün sahəyə baxış keçirir. Sahəyə baxış zamanı müştəri tərəfdən nümayəndənin iştirakı vacibdir.	1	
3. Məsul qurum: "Azərişiq" ASC "Azərişiq" ASC hazırlanmış texniki şərtə əsasən elektrik xəttinin layihəsini hazırlayır.	11	
4. Məsul qurum: Yerli icra hakimiyyəti və Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) "ASAN Kommunal" qazıntı işlərinin aparılması üçün müvafiq orqanlardan lazımi icazələri alır (NRYTN, BŞİH və s). Buna baxmayaraq, müştəri də öz növbəsində qazıntı işlərinin başlaması ilə əlaqədar yerli icra hakimiyyətini və DİN-i məlumatlandırma- lıdır.	2	
5. Məsul qurum: Elektrik şirkəti Elektrik xəttinin çəkilməsi üçün müştəri lisenziyalı elektrik şirkəti ilə işlərin görülməsi üçün müqavilə bağlayır.	7	
6. Müvafiq qurum: DENİ Xəttin çəkilməsi işləri yekunlaşandan sonra DENİ tərəfindən işlərin texniki şərtlərə uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə son inspeksiya aparılır və icazə sənədi verilir.	2	
7. Müvafiq qurum: "Azərişiq" ASC Müştəri icazə sənədini elektrik paylayıcı orqana ("Azərişiq" ASC) təqdim edir və elektrik təchizatı müqaviləsi imzalanır. İşlər yekunlaşdıqdan sonra müştəri elektrik şəbəkəsinə qoşulur və elektrik verilişi təmin edilir.	7	

⁵⁵ (Doing Business Economy Profile: Azerbaijan, 2019)

04 aprel 2017-ci il tarixli, 1313 sayılı Prezident Fərmanının (dəyişiklik və əlavələrsiz) tələbləri Doing Business - 2019” hesabatında tam olmasa da, öz əksini tapa bilib, lakin Nazirlər Kabinetinin qoşulma tariflərilə bağlı məlum qərarı və qeyd olunan Fərmana dəyişikliklər edilməsi barədə fərmanlardan⁵⁶ dan irəli gələn dəyişikliklər nəzərə alınmayıb. Elektrikə qoşulma ilə bağlı Azərbaycanda aparılan islahatların “Doing Business - 2020” hesabatında nəzərə alınması gözlənilir.

“Doing Business - 2018” və “Doing Business - 2019” hesabatlarını müqayisə etsək, görürük ki, məhz islahatlar sayəsində 2019-cu ildə elektrik xəttinə qoşulmaq üçün tələb olunan müddət 69 gündən 41 günə düşüb, təxminən iki dəfəyə yaxın qısalıb. Çünki elektrik xəttinə qoşulma üçün müraciət və ilkin sənədlərin təqdim edilməsi “ASAN kommunal” (bu mərkəzlər olmayan yerlərdə ASAN xidmət mərkəzləri) və KOB evləri⁵⁷ vasitəsilə aparılır. Qazıntı işlərinin aparılması üçün icazənin alınması da bu qurumlara həvalə edilib. Bu dəyişiklik müvafiq prosedurun müddətini 13 gündən 2 günə qədər azaldıb.

Elektriki xətti çəkilişi işlərini əvvəllər (2018) müştərinin seçimindən asılı olaraq “Azərişiq” ASC və ya podratçı şirkət görə bilərdisə, son hesabatda (2019) bu işi yalnız ikinci həyata keçirib. İşlərin görülməsi müddəti də praktikada 20 gündən 7 günə kimi azalıb. Son 2 prosedura isə nə proses, nə də müddət cəhətdən dəyişiklik nəzərə alınıb. 2019-cu il üzrə hesabatda işlər görüldükdən sonra DENİ işlərin texniki şərtlərə uyğunluğunu yoxlamaq üçün son inspeksiyanı həyata keçirir və texniki şərtlər ödənildikdə, müvafiq icazə sənədini müştəriyə təqdim edir. Son prosedura istehlakçı həmin icazə sənədini “Azərişiq” ASC-yə təqdim edir, elektrik təchizatı üzrə tərəflər arasında müqavilə imzalanır və elektrik verilişi başlanır. Elektrik xəttinə qoşulma xərci isə (mövcud şərtlərlə) ölkə üzrə adambaşına düşən milli gəlirə nisbətdə may 2017 - may 2018 aralığında 140.4% təşkil edib.

⁵⁶ 28 fevral 2018-ci il tarixli, 1857 nömrəli və 25 dekabr 2018-ci il tarixli, 437 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları.

⁵⁷ 2019-cu ildə fəaliyyətə başlaması gözlənilir.

Ancaq əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi artıq yuxarıda sadalanan prosedurların bəziləri (məsələn, sahibkar tərəfindən müvafiq icazələrin alınması, DENİ tərəfindən görülən işlərin texniki şərtlərə uyğunluğunu yoxlamaq üçün son inspeksiyanın həyata keçirilməsi) ləğv olunub, prosedurların sayı 2-yə endirilib. Qoşulma haqqı qoşulma müddətinə görə fərqlənən 2 növ tarif əsasında təyin olunur.

Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi tariflərin köməyiylə, "Doing Business"-in hesablama metodologiyasına əsasən, qoşulma haqqının məbləğini hesablayaq:

Cədvəl 5. "Doing Business"-in metodologiyası əsasında Azərbaycanda elektrik enerjisinə qoşulma xərcinin hesablanması.

Güc	Qoşulma haqqının məbləği (manatla)		
	kənd təsərrüfatı təyinatlı obyektlər üçün	sənaye təyinatlı obyektlər üçün	ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət obyektləri üçün
140 kVt	1. $(21240+(140-125)\times 72)/1.18=18,915.3$ 2. $18,302.4/6,928\times 100=273.0\%$	1. $(23600+(140-125)\times 80)/1.18=21,017.0$ 2. $20,336.0/6,928\times 100=303.4\%$	1. $(28320+(140-125)\times 96)/1.18=25,220.3$ 2. $24,403.2/6,928\times 100=364.0\%$

Qeyd: Hesablama zamanı "Doing Business"-in metodologiyasına əsasən, tələb olunan güc 140 kVt götürülüb. Metodologiyaya görə, qoşulma xərcində əlavə dəyər vergisi (ƏDV) nəzərə alınmadığı üçün tariflərdən çıxılıb, qoşulma xərcinin adambaşına düşən milli gəlirə faizlə nisbəti tapılıb⁵⁸.

Metodologiyaya əsasən bir neçə tarif qiyməti olduqda, elektrik enerjisinə qoşulma xərci indeksində əsas götürülən dəyər median dəyəridir, bu halda qoşulma xərci 303.4% olacaq.

Elektrik xəttinə qoşulma ilə bağlı siyasət sənədinin hazırlanması tarixinə⁵⁹ kimi aparılan bütün qanunvericilik islahatlarını nəzərə alaraq

⁵⁸ Milli gəlir göstəricisi Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən açıqlanan sonuncu rəsmi göstəricidir, 2017-ci ilə aiddir, buna görə də hesablamada az da olsa, xəta mümkündür.

⁵⁹ 13 fevral 2019-cu il

“Doing Business 2020” hesabatı üzrə Azərbaycanın qeyd edilən indikator üzrə göstəricilərini (müvafiq metodologiyanın şərtləri nəzərə alınıb) aşağıdakı kimi proqnozlaşdırmaq olar:

Cədvəl 6. “Doing Business – 2020” hesabatında Azərbaycanın Elektrik xəttinə qoşulma indikatoru üzrə nəticələrinin proqnozu

İllər	Elektrik xəttinə qoşulma (reyting)	Prosedurların sayı (ədəd)	Vaxt (təqvim günü)	Xərc (adambaşına düşən milli gəlirə nisbətə)	Təchizatın keyfiyyəti və tariflərin şəffaflığı (indeks)
2019	74	7	41	140.4%	7
2020	15-25	2	24	303.4%	5

4. SAHİBKARLARIN OBYEKTŁƏRİNİN ELEKTRİKƏ QOŞULMASI SAHƏSİNDƏ ƏLVERİŞLİ MÜHİTİN YARADILMASI VƏ “DOING BUSINESS” REYTINGİNİN MÜVAFİQ ALTREYTINGİNDƏ AZƏRBAYCANIN VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İLƏ BAĞLI SİYASƏT TƏKLİFLƏRİ

Birinci siyasət təklifi: Gücü 150 kVt-a qədər elektrik təchizatına qoşulma ilə bağlı sahibkarların xərclərinin dövlət tərəfindən qarşılınması və ya qoşulma xərclərinin optimallaşdırılması yolu ilə aşağı salınması.

Siyasət təklifinin üstünlükləri: Dünyada xərcin 0-a endirilməsinə az da olsa, rast gəlinir, Yaponiya, Çin və BƏƏ-də biznes subyektləri üçün elektrik xətti çəkilməsinə sərf olunan bütün xərclər - material, lisenziya, işçi və s. dövlət tərəfindən qarşılır. Xərclərin dövlət tərəfindən qarşılınması və ya hazırkı yüksək rəqəmlərdən daha aşağı, optimal məbləğlərin təyin olunması biznesə dəstək baxımından vacib mə-

qamdır. Bizimlə eyni iqtisadi durumda olan ölkələrdə sahibkarların analoji xərcləri xeyli aşağıdır. 2019-cu ilin nəticələrinə görə, qoşulma xərcləri Rusiyada 5.7%, Ermənistanda 70,3%, Gürcüstanda 157,4% olub. Yalnız Türkiyədə bu göstərici daha yüksək – 389,5%-dir. Digər bir mühüm məqam odur ki, Azərbaycandan fərqli olaraq, xərclərin yüksək olduğu Türkiyə də daxil olmaqla, yuxarıda adları çəkilən ölkələrin hər birində son 3 ildə qoşulma xərclərində azalma trendi müşahidə olunur. Avropa ölkələrinin əksəriyyətində isə bu göstərici xeyli aşağıdır, 5%-26% aralığında dəyişir.

Bu siyasət təklifinin reallaşması 2 cəhətdən mühümdür.

Birincisi, hazırda qüvvədə olan tariflərdə sahibkarların elektrik təchizatına qoşulma mənbəyi ilə sahibkarın obyektindəki məsafənin uzunluğu, tikinti obyektinə elektrik enerjisi (gücü) verilməsi üçün seçilən trassanın (yolun) əhəmiyyətlik dərəcəsi kimi 2 vacib amil nəzərə alınmır. Halbuki hər 2 amil xərclərin hesablanmasında mühüm paya malikdir. Bu, xərclərin hesablanması zamanı ədalət prinsipinin pozulmasına gətirir, müxtəlif şərtlər (xərclər) daxilində qoşulma haqqının məbləği fərqləndirilmir ki, bunun da nəticəsində yekunda bütün sahibkarlar sabit məbləğ ödəməli olurlar.

İkincisi, elektrikə qoşulmanın sadələşdirilməsilə bağlı son islahatlardan sonra vahid tariflərin müəyyən edilməsi nəticəsində sahibkarların rəsmi xərcləri əhəmiyyətli şəkildə artıb. Əgər sonuncu “Doing Business” hesabatında bu göstərici 140.4 % idisə, “Doing Business”in metodologiyasına uyğun tərtib etdiyimiz düsturlar əsasında hesablamamıza görə, dəyişiklikdən sonra xərclər ən azı 2 dəfə artaraq 303.4%-ə çatıb. Sahibkarların xərclərinin artması Azərbaycanın növbəti “Doing Business” hesabatının müvafiq altreytinqində, az da olsa, geriləməsinə səbəb ola bilər.

Siyasət təklifinin çatışmazlıqları: Bu siyasət təklifinin həyata keçirilməsi 4 səbəbdən hazırkı dövrdə çətindir.

Birincisi, son ilyarımda sahibkarlıq obyektlərinin elektrikə qoşulması ilə bağlı prosedurların sadələşdirilməsi iki səbəbdən aparılıb ki, onun biri “Doing Business” hesabatında Azərbaycanın yerinin yaxşılaşdırılması, digəri isə sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyinin təmin edilməsidir. Fikrimizcə, hökumət birinci səbəbə daha çox önəm verir. İslahatların gedişinə nəzər salsaq, bunu daha aydın görə bilərik. “Doing Business” hesabatında elektrikə qoşulma ilə bağlı 4 mühüm indikator var ki, onlar əhəmiyyətli dərəcəsinə görə bir-birlərindən xeyli fərqlənirlər. Onlar içərisində nisbətən az əhəmiyyətli sahibkarların xərcləridir. Daha doğrusu, xərclərin yüksək olması ölkənin reytinginə o qədər də təsir etmir, çünki göstərici digər ölkələrlə müqayisədə dəyərləndirilir ki, bu interval da 190 ölkənin göstəricilərinin əsk etdirildiyi çox geniş diapazonda, 0-dan (Yaponiya, Çin, BƏƏ) 16 713 faizə (Venesuela) qədər dəyişir. Əgər belə olmasaydı, Azərbaycan hökuməti xərcləri sonuncu hesabat dövrü ilə müqayisədə 2 dəfədən çox artırmazdı. Məhz bu faktor siyasət təklifinin reallaşması ilə bağlı ən böyük maneə kimi qiymətləndirilməlidir.

İkincisi, bu siyasət təklifinin reallaşması dövlət xərclərinin artmasına səbəb olacaq. Dövlət xərclərinin azaldılması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar dövründə bu qərarın qəbulu hökumət daxilində müqavimətlə qarşılaşa bilər.

Üçüncüsü, elektrikə qoşulma ilə bağlı vahid tariflərin qəbulundan elə də çox müddət keçməyib və bu qərarın verilməsi tərəfdarları öz mövqelərini sahibkarların qeyri-rəsmi xərclərinin azaldılması ilə əsaslandırırıblar. Sahibkarların qeyri-rəsmi xərclərinin azaldılması faktının reallığı da siyasət təklifinin həyata keçirilməsinə maneə olan amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Dördüncüsü, sahibkarların xərclərinin artmasının “Doing Business”-in müvafiq altreyqində mövqeyimizin geriləməsini təşviq edəcəyi arqumentinə hökumətdə əks arqument qoyula bilər ki, 2018-cu ildə bu

sahədə aparılan digər islahatlar (prosedurların sayının və müddətinin azaldılması) xərclərin artmasının neqativ təsirini kompensasiya edəcək.

İkinci siyasət təklifi: SCADA sisteminin bütün enerji sektorunu əhatə etməsi prosesinin sürətləndirilməsi

Siyasət təklifinin üstünlükləri: "Doing business – 2019" hesabatının hazırlanması zamanı may 2017 - may 2018 aralığındakı məlumatlardan istifadə olunduğuna görə Mingəçevir SES-də 2018-ci ilin iyun ayında baş verən böyük enerji qəzası⁶⁰ SAIDI və SAIFI indekslərində öz əksini tapmayıb. Qeyd edək ki, maksimum 8 bal olan bu göstərici üzrə Azərbaycan sonuncu qiymətləndirmə zamanı bütün indikatorlar üzrə ən yüksək - 7 bal almışdı, yalnız 1 göstərici üzrə bal toplaya bilməmişdi. Çox güman ki, növbəti il üzrə "Doing business – 2020" hesabatında baş vermiş qəzanın neqativ təsirləri nəzərə alınacaq. SAIDI və SAIFI üzrə 7 bal olan göstəricimizin ən yaxşı ssenaridə bir neçə bal azalacağını proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bu da Azərbaycanın elektrikə qoşulma ilə bağlı qiymətləndirməsində həlledici həlqə olacaq. Xatırladaq ki, sonuncudan əvvəlki hesabatda (2018-ci il) SAIDI və SAIFI göstəriciləri müvafiq olaraq 0.9 və 1.0 təşkil etmişdi.

SCADA sisteminin əsas funksiyası – şəbəkəni və ya enerji sistemi operativ idarə edən dispetçerlə idarə olunan şəbəkə arasında birbaşa vizual əlaqə yaratmaqdır. Bu sistem vasitəsi ilə şəbəkənin elektrik avadanlıqlarına nəzarət və onları idarə etmək, təcili əməliyyat çevrilmələri həyata keçirmək, elektrik hadisələrini təhlil və analiz etmək, ölçülər aparmaq, hesabatlar hazırlamaq mümkündür. "Azərişiq" ASC-

⁶⁰ "Azərbaycan İstilik Elektrik Stansiyası" MMC-nin yarımstansiyalarından birində baş vermiş qəza ilə əlaqədar yaradılmış Dövlət Komissiyası hesablamasına görə, qəzanın baş verdiyi və nəticələrinin aradan qaldırıldığı 2 gün ərzində abunəçilər 23 mln. kVt/saat həcmində elektrik enerjisi ilə təminatdan məhrum olublar. Beynəlxalq təcrübəyə görə, abunəçiyə ötürülməyən hər kVt/saat elektrik enerjisinə görə ziyanın məbləği 100 dollar götürülür. Azərbaycan iqtisadiyyatında sənayenin payının az olduğu nəzərə alınaraq, bu rəqəm 12 dollar müəyyən edilib. Bu metodla hesabladıqda əhaliyə və iqtisadiyyata 276 mln. ABŞ dolları yaxud 469,2 mln. manat ziyan dəydiyi müəyyən edilib. Qeyd edək ki, Mingəçevirdəki məlum qəza zamanı 2 gün ərzində ölkənin 39 şəhər və rayonunun elektrik enerjisi ilə təminatında fasilə yaranıb.

nin elektrik şəbəkəsində SCADA uzaqdan idarəetmə sistemi 2010-cu ilin yanvar ayından qurulsada⁶¹, elektrik şəbəkəsinin sistemə tam inteqrasiyası həyata keçirilməyib. Eyni fikri “Azərenerji” ASC-yə də şamil etmək mümkündür. Sistemə qoşulan yarımstansiyaların hər hansı birində enerji itkisi və ya qəza baş verərsə, ani olaraq həmin hadisə birbaşa xüsusi həyəcan siqnalı ilə Mərkəzi Dispetçer Xidmətinə ötürülür ki, bu da dispetçerin kompüterinin displeyində görünür. Növbətçi dispetçer dərhal qəzanın baş verdiyi elektrik avadanlığını təyin edə və qəzanın yaranma səbəbini araşdırır ki, bu da qəzanın tez bir zamanda aradan qaldırılmasını imkan verir və istehlakçıların enerji təchizatında fasilə yaranmır. Mingəçevir hadisələri göstərdi ki, “Azərişiq” ASC-nin rəsmilərinin SCADA sisteminin tətbiqilə bağlı dedikləri reallıqdan çox uzaqdır⁶².

Siyasət təklifinin çatışmazlıqları: “Doing Business” SAIDI və SAIFI indekslərinin hesablanması ilə bağlı tələb olunan göstəriciləri müvafiq dövlət qurumlarından alır. Belə görünür ki, hesabatın hazırlanması üçün təqdim olunan məlumatlar reallığı əks etdirməyib. Ona görə də “Azərenerji” və “Azərişiq” ASC bu siyasət təklifinin həyata keçməsində maraqlı olmaya bilər. Çünki siyasət təklifinin həyata keçirilməsi yalnız SCADA sisteminin hazırkı real əhatə dairəsinin və SAIDI və SAIFI indekslərinin hesablanması zamanı tələb olunan göstəricilərin reallığı nə dərəcədə əks etdirdiyinin müəyyən olunmasından sonra mümkündür.

Üçüncü siyasət təklifi: Qanunvericilikdə kəsintilərə görə istehlakçılara kompensasiyanın və ya elektrik paylayıcısına cəzanın nəzərdə tutulması, tariflərin dəyişməsilə bağlı ən azı bir ay öncədən istehlakçıların xəbərdar edilməsi tələbinin işlək mexanizm halına gətirilməsi.

⁶¹ <http://azerishiq.az/page/scada-sistemi>

⁶² <https://report.az/energetika/azerisig-in-sedr-muavini-baki-seheri-uzre-enerji-itkisi-17-den-7-8-e-endirilib-musahi-be/>

Siyasət təklifinin üstünlükləri: Elektrik kəsintilərinə görə istehlakçılara kompensasiyanın və ya elektrik paylayıcısına cəzanın nəzərdə tutulması indikatoru üzrə Azərbaycan sonuncu qiymətləndirmə zamanı bal almayıb. Qanunvericiliyə müvafiq dəyişiklik edilsə, həm istehlakçıların (o cümlədən, sahibkarların) hüquqlarının qorunmasına, həm də bu yolla elektrik təchizatının keyfiyyətinin daha da artırılmasına nail oluna bilər ki, bu da, biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyini təmin edər.

Tariflərin dəyişməsinin ən azı bir ay öncədən elan olunması isə sahibkarları xərclərinin planlaşdırılmasında və dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasında səmərəliliyi artırır. Hazırda qanunvericilikdə belə tələb olsa da, ona tam əməl olunmur⁶³.

Siyasət təklifinin çatışmazlıqları: Elektrik istehsalı və paylanması şəbəkəsinin texniki baxımdan tam modernləşdirilmədiyi və avtomatik idarəetmə sistemlərinə inteqrasiya olunmadığı hazırkı şəraitdə təklifin həyata keçirilməsi istehlakçılara kompensasiyanın və ya elektrik paylayıcısına cəzanın verilməsi sahəsində kütləviliklə müşahidə oluna, sahibkarlar və elektrik təchizatçıları arasında məhkəmə mübahisələndirmələrinin artmasına rəvac verər və neqativ bir presedentin əsasını qoya bilər.

⁶³ "Təbii inhisarlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 10-1. Təbii inhisar subyektlərinin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi. Təbii inhisara malik olan hüquqi şəxslər malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə, həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişikliklərə aid informasiyaları şərtlərin təklif edilməsinə və ya həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişiklik edilməsinə azı 30 gün qalmış qanunvericiliklə müəyyən edilmiş üsullarla açıqlamalıdır.

5. NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Son ilyarımda elektrikə qoşulma sahəsində aparılan ardıcıl islahatlar sayəsində sahibkarların qarşılaşdıqları bütün inzibati maneələr aradan qaldırılıb, prosedurların sayı maksimum dərəcədə azaldılıb, qoşulma müddəti dəfələrlə qısaldılıb, qeyri-rəsmi ödənişlər ləğv olunub. Sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması, birbaşa xarici investisiyaların cəlbi, ölkənin “Biznesin aparılması” ilə bağlı reytinginin yaxşılaşdırılması baxımından yüksək qiymətləndirilməlidir. Elektrikə qoşulma ilə bağlı sahibkarların razı olmadığı əsas məsələ qoşulma xərclərinin yüksək olmasıdır. Eyni zamanda, enerji istehsalı və təchizatı ilə məşğul olan qurumların hesabatlılığı (xüsusilə, maliyyə hesabatlılığı) sahəsində vəziyyət qənaətbəxş deyil.

Siyasət sənədinin gəlidiyi nəticələrdən çıxış edərək aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsinin sahibkarlıq obyektlərinin elektrik təchizatına qoşulması sahəsində mühiti daha da yaxşılaşdıracağı qənaətdəyik:

1. Sahibkarlıq obyektlərinin elektrik təchizatın sisteminə qoşulması ilə bağlı xərclərin dövlət tərəfindən qarşılınması və ya bu xərclərin optimallaşdırılması;
2. Ölkənin enerji istehsalı və paylanması siteminin tamamilə SCADA sistemə tam inteqrasiyasının həyata keçirilməsi;
3. “Azərenerji” ASC və “Azərişiq” ASC-nin fəaliyyətində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması məqsədilə dövlət qurumları üçün xüsusi hesabatlılıq standartlarının qəbul edilməsi;
4. Qanunvericiliyin elektrik enerjisi tariflərinin artırılması ilə bağlı ən azı bir ay öncədən istehlakçıların (sahibkar, əhali) məlumatlandırılması tələbinə əməl edilməsi;

5. Elektrik kəsintiləri ilə bağlı cavabdeh qurumların cərimələnməsi və istehlakçılara kompensasiyaların ödənilməsi mexanizminin formalaşdırılması;
6. Elektrikə qoşulma ilə bağlı qanunvericilik aktlarında müddətlə bağlı ziddiyyətin (20 gün, yoxsa 24 gün) aradan qaldırılması;
7. Elektrik paylanması sahəsində monopoliyanın aradan qaldırılması yolu ilə ölkədə elektrik təchizatının təhlükəsizliyini və etibarlılığının təmin olunması;
8. Biznes mühiti və beynəlxalq reytinglər üzrə Komissiyanın tədbirlər planında nəzərdə tutulan tənzimləyici tərəfindən elektrik təchizatçılarının xidmətlərinə dair minimum keyfiyyət standartlarının tətbiq edilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. 011. Ümumi milli gəlir - manat, dollar və avro ilə. Dövlət Statistika Komitəsi, 2018-ci il;
2.
http://iqtisadiislahat.org/news/enerji_meselelerini_tenzimleme_agentliy_i_yaradilib-476;
3. "Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı". Bakı, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Aprel, 2017-ci il;
4. "Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı" Bakı, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Mart, 2018-ci il;
5. "Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı". Bakı, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Sentyabr, 2017-ci il;
6. Doing Business 2017. Washington: World Bank. 2016;
7. Doing Business 2018 - Equal Opportunity for All - World Bank Group. (n.d.). Retrieved 27, 2019, from The World Bank Group:
<http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2018>
8. Doing Business 2018. Washington: World Bank. 2017;
9. Doing Business 2019. Washington: World Bank. 2018;

10. Doing Business Economy Profile: Azerbaijan. Washington: World Bank Group. 2018;

11. Doing Business Economy Profile: Azerbaijan. Washington: World Bank Group. 2019;

12. <http://www.azerishiq.az/index.php/xeberler/mingecevirin-elektrik-paylayici-sebokesinin-avtomatik-idareetme-ve-nezaret-merkezinin-acilisi-olub>.

AZƏRBAYCANDA FİSKAL DAYANIQLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN HƏLLİ YOLLARI⁶⁴

Xətai Alıyev

XÜLASƏ

Azərbaycanda fiskal dayanıqlığın təmin olunması, daha dəqiq desək, büdcə gəlirlərinin neft sektorundan asılılığının azaldılması uzun illərdir ki, qarşıda duran əsas problemlərdən biridir. 2014-cü ildən sonra neftin dünya bazar qiymətində müşahidə olunan kəskin azalma bu problemi daha aktual hala gətirdi. Qəbul olunan Strateji Yol Xəritəsində, Büdcə Sistemi Haqqında qanuna edilən dəyişikliklərdə fiskal dayanıqlığın təmin olunmasına istiqamətlənmiş müddəalar irəli sürülmüş, xərclənə bilən neft gəlirlərinin üst həddi müəyyən olunmuşdur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, neft sektorundan fiskal asılılıq həm birbaşa, həm də dolayı kanallar vasitəsilə baş verir. Buna görə də problemin həllinə yönəlmiş çoxtərəfli və sistematik yanaşmaya ehtiyac var. Bu siyasət sənədində fiskal dayanıqlığın vəziyyəti təsviri metodlardan istifadə olunmaqla təhlil olunmuş, dayanıqlığın təmin edilməsi üçün istifadə oluna biləcək siyasət variantları təqdim edilmişdir.

Əvvəllər aparılmış empirik qiymətləndirmə nəticələri və müəllifin dəyərləndirmə nəticələrinə əsasən fiskal dayanıqlığın artırılmasının 4 siyasət variantının eyni zamanda və koordinasiyalı şəkildə tətbiqi nəticəsində mümkün ola biləcəyi vurğulanmışdır: (1) ARDNF və neft sektorundan birbaşa vergi ödənişlərinin cəminin büdcə gəlirlərində payının yuxarı həddinin müəyyən

⁶⁴ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş İncilab Əhmədova (İqtisad elmləri doktoru, Xəzər Universitetinin professoru) dərin təşəkkürünü bildirir.

olunması; (2) Neftin qiymətinə həssas qeyri-neft sektoru üzrə sahələrin müəyyənləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin neft faktoruna qarşı həssaslığının azaldılması istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi; (3) Qeyri-neft sektoru üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınmanın minimalaşdırılması, vergi dərəcələrinin artırılması; (4) Bütçə xərclərinin həcmnin azaldılması fonunda effektivliyin artırılmasına yönəlmiş əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Sənəddə hər bir təklif olunan siyasət variantı təhlil olunur və qiymətləndirilir. Sonda isə əldə olunan nəticələrə əsasən tövsiyələr verilir.

1. GİRİŞ

Fiskal dayanıqlığın təmin olunması hər bir ölkə iqtisadiyyatı üçün iqtisadi siyasətin stabilliyinin qorunması və şoklara qarşı daha az elastiklik baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə ilk strateji hədəf olaraq “fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi”nin müəyyən edilməsi qeyd olunan problemin nə qədər aktual olduğunu göstərir.

Azərbaycanda fiskal dayanıqlılığın səviyyəsi və özünəməxsus xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək üçün ölkə iqtisadiyyatının keçdiyi yola qısa nəzər salmaq faydalıdır. 1991-ci ildə müstəqilliyin yenidən qazanılmasından sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının performansını təhlil olunduqda son illərə qədər tədqiqatçılar 3 dövrü fərqləndirirdilər: iqtisadi böhran (1991-1994), yenidənqurma (1995-2005) və neft bumu dövrü (2005-ci ildən sonra) (Aliyev, 2014; Aliyev və Süleymanov, 2015). Lakin, 2014-cü ilin sonunda dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin azalması ilə başlayan proses Azərbaycan iqtisadiyyatını

yatı üçün həm siyasi, həm də elmi dildə “post-neft” periodu anlayışını ön plana çıxardı (Aliyev və Qasımov, 2018).

Qəbul olunmuş Strateji Yol Xəritəsində istifadə olunan iqtisadi mərhələlərə bölünmə metodologiyası ilə fərqlilik müşahidə olunsada “sıçrayışlı artım dövrü” yerinə “neft bumu”, “aşağı neft qiymətləri dövrü” əvəzinə isə “post-neft” mərhələsi anlayışlarından istifadə məsələnin daha aydın təsviri üçün məqsədəuyğundur. Ona görə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsindən sonra mədən sənayesinə əsaslanan iqtisadi sıçrayış başladı və büdcə-vergi siyasətinin neft sektorundan asılılığı tədricən artdı. Bu isə neft sektorunda baş verən dəyişikliklərə qarşı elastiklik kontekstində fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsini ölkə üçün prioritet məsələ halına gətirdi. 2015-ci ilin əvvəlindən bu məsələ daha da aktuallaşdı və qəbul olunmuş Strateji Yol Xəritəsində də öz əksini tapdı.

Bu siyasət sənədində aşağıdakı tədqiqat suallarının cavablandırılması öz əksini tapmışdır:

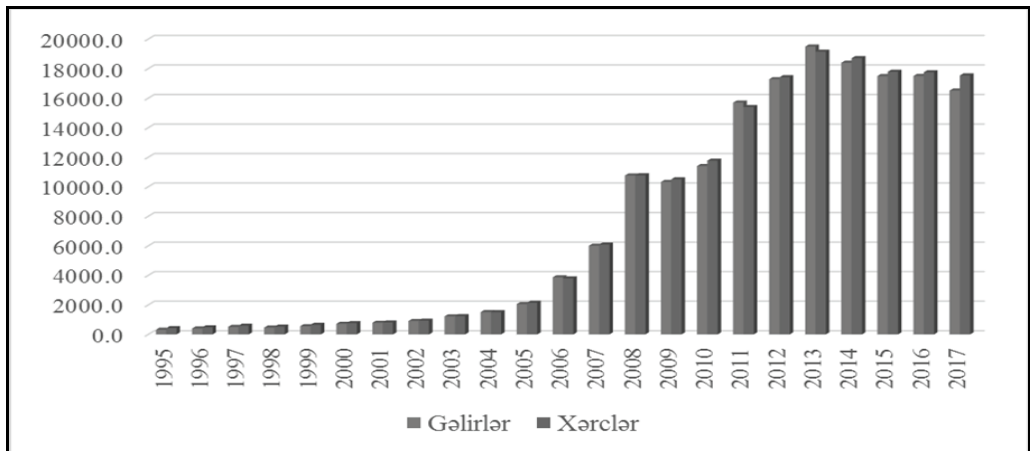
- Azərbaycanca fiskal dayanıqlılığın səviyyəsi necədir, əsas təhdid edici faktorlar hansılardır və təsir mexanizmi necədir?
- Fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi üçün hansı alternativ strategiyalar mövcuddur? Mövcud situasiya nəzərə alındığında ən yaxşı alternativ həll üsulu nə ola bilər?

Siyasət sənədi hazırlanarkən Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı aparılmış nəzəri-empirik tədqiqat nəticələrindən geniş istifadə olunub. Sənəd 4 əsas hissədən ibarət olmaqla tərtib edilib. **“Problemin qoyuluşu”** adlanan 1-ci hissədə Azərbaycanda fiskal dayanıqlılığın səviyyəsi və əsas təhdid edici faktorlar müxtəlif aspektlərdən təhlil olunur, təsir mexanizminin müzakirəsi aparılır. 2-ci hissədə - **“Alternativ variantlar”** bölməsində fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi üçün təklif olunan siyasət alternativləri izah edilir və tətbiq edilə bilmə imkanları ilə birlikdə iqtisadi aktivliyə mümkün mənfi təsirlərinin təhlili öz əksini

tapır. “**Alternativlərin qiymətləndirilməsi**” adlı növbəti bölmədə təklif olunan siyasət alternativləri əvvəlki nəzəri-empirik təcrübəyə əsaslanaraq qiymətləndirilir. “**Nəticə və tövsiyələr**” bölməsində tədqiqatdan əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək əlaqədar səlahiyyətli şəxslər üçün təklif və tövsiyələr təqdim olunur.

2. PROBLEMİN QOYULUŞU

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, 2005-ci ildən sonra, neft bumuna paralel olaraq Azərbaycanda sərt genişləndirici fiskal siyasət həyata keçirilməyə başlandı, büdcə xərclərinin miqdarı kəskin artırıldı (bax şəkil 1).

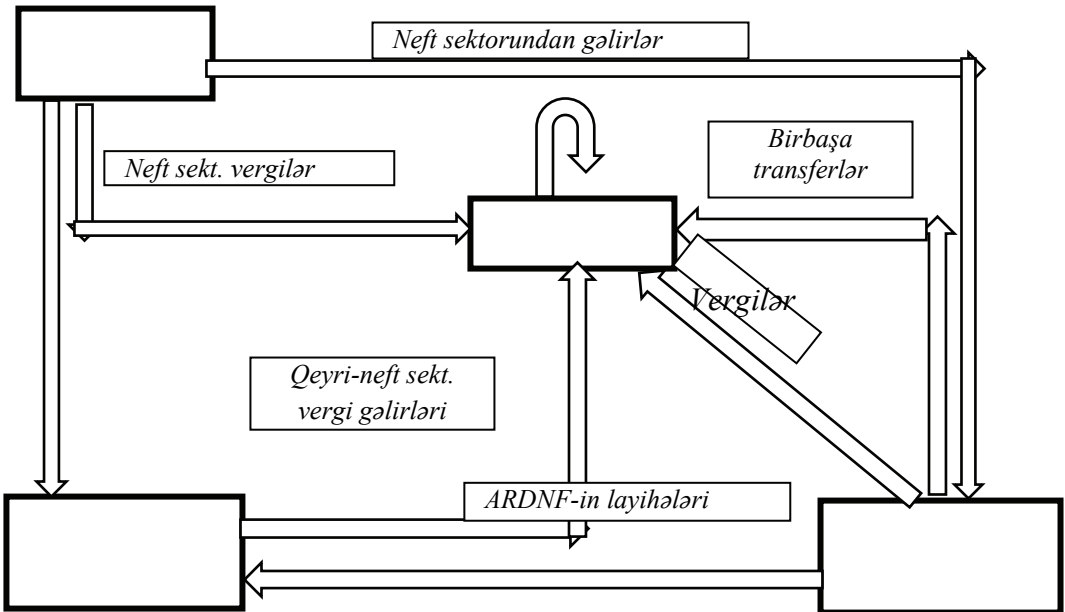
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK)

Şəkil 1: Azərbaycan dövlət büdcəsinin məcmu gəlir və xərcləri (milyon AZN)

Kəskin artan xərcləmələrin maliyyələşməsi artan neft gəlirləri, xüsusilə də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan (ARDNF) dövlət büdcəsinə edilən birbaşa transferlərlə yerinə yetirildiyi üçün mədən sənayesindən fiskal asılılıq artmağa başladı. Azərbaycan dövlət büdcəsinin məcmu gəlir və xərclərinin 2005-2017-ci illər üzrə dinami-

kasına baxdıqda sıçrayış və qırılmaların əsasən dünya bazarında neftin qiyməti və ölkədə hasilat miqdarına həssaslığı aydın hiss olunur, hansı ki, fiskal dayanıqlığın zəif olması kimi başa düşülə bilər. Bu zaman neftin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında rolunun təsvir olunduğu mexanizm fiskal həssaslığı daha aydın göstərə bilər. Belə bir mexanizm Musayev və Aliyev (2017) tərəfindən hazırlanılmışdır (bax şəkil 2).

Şəkil 2-dən aydın olur ki, büdcə gəlirlərinin neft sektorundan asılılığı ARDNF-dən edilən birbaşa transferlərlə məhdudlaşmır. Bu zaman həm neft sektorundan birbaşa vergi ödəmələri, həm də dolaylı olaraq qeyri-neft sektoru üzərindən və büdcənin özünün formalaşdırdığı vergi daxilolmaları nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, büdcə tərəfindən maliyyələşdirilməli olan bəzi dövlət əhəmiyyətli layihələrin ARDNF vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır.

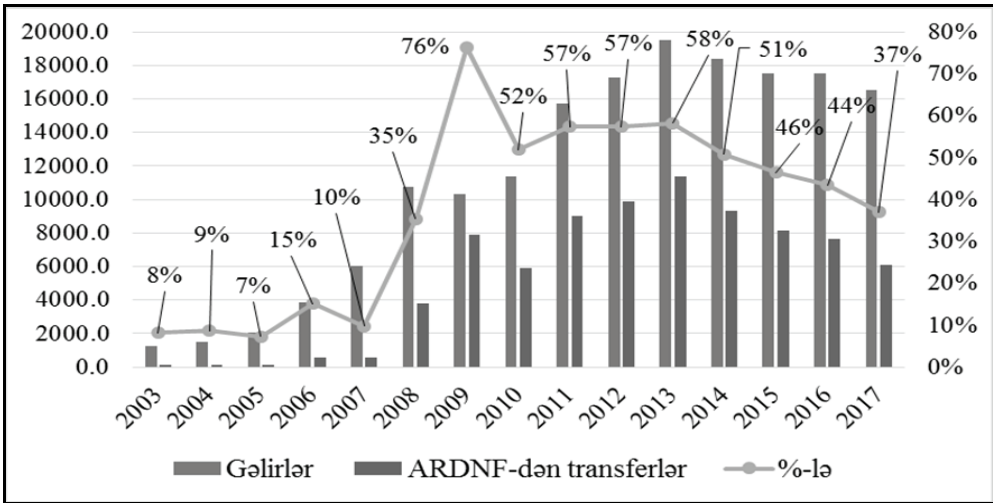
Mənbə: Musayev və Aliyev (2017), s.1025.

Şəkil 2: Büdcə gəlirlərinin formallaşmasında neftin rolu

Neft sektorunun qeyri-neft sektoru üzərindən dolayı olaraq yaratdığı vergi bazasının həcmi hesablaşmaq praktiki olaraq mümkün deyil. Neft gəlirləri hesabına yerinə yetirilən büdcə xərclərinin yaratdığı vergi gəlirləri miqdarı ilə bağlı da dəqiq məlumat yoxdur. ARDNF-dən vergi ödənişlərinin həcmi fiskal dayanıqlılığa əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməyəcəyini düşünmək olar. ARDNF-in rəsmi internet sahifəsində açıqlanan statistik göstəricilərə əsasən 2018-ci ilin 1 iyul tarixinə qədər fond tərəfindən dövlət əhəmiyyətli layihələrin icrasına isə bütövlükdə 8.8 milyard AZN-ə yaxın vəsait sərf olunub.

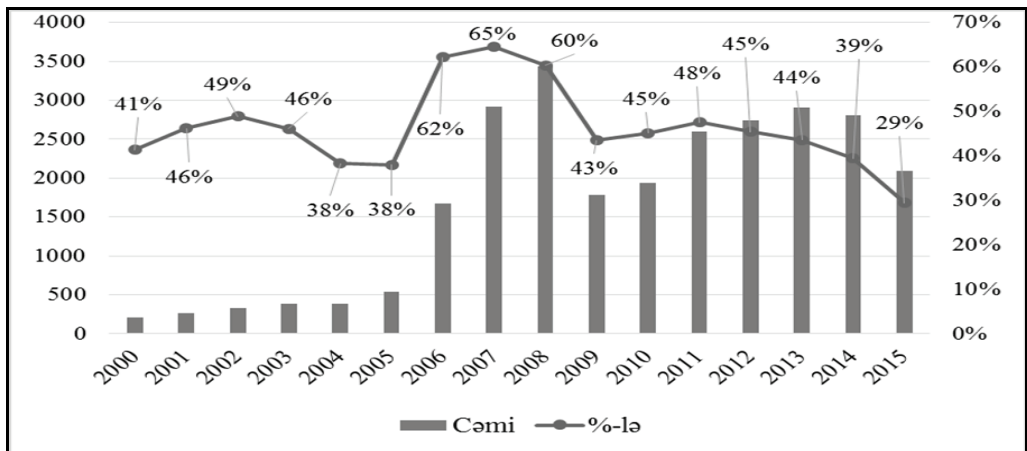
Əlbəttə ki, fiskal dayanıqlılığa ən böyük təsir ARDNF-dən birbaşa transferlər və neft sektorundan birbaşa vergi daxilölmaları xətti ilə baş verir. Ümumilikdə, 1 iyul 2018-ci ilə qədər ARDNF-dən dövlət büdcəsinə 82.23 milyard AZN həcmində birbaşa transfer həyata keçirilib. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən sorğu əsasında təqdim olunan məlumata əsasən 2000-2015-ci illərdə 58.7 milyard AZN-lik məcmu vergi ödənişlərinin 27 milyard AZN-i (və ya təxminən 46%-i) neft-qaz sektorunun payına düşür. Bu göstəricilərə əsasən büdcənin neft sektorundan asılılıq payının minimal həddini hesablaya bilərik. ARDSK-a əsasən Azərbaycan dövlət büdcəsinin 2000-2017-ci illər üçün məcmu gəlirlərinin həcmi təxminən 172 milyard AZN olmuşdur. ARDNF-dən birbaşa transferlərin miqdarı ilə (82.23 milyard AZN) neft-qaz sektorundan birbaşa vergi ödənişlərinin həcmi (2015-ci ilə qədər 27 milyard AZN) toplayıb məcmu büdcə gəlirlərinə bölsək 0.635 alırıq. Hesablamamıza büdcə gəlirlərində öz əksini tapmayan 8.8 milyard manatlıq ARDNF tərəfindən əlavə xərcləri də daxil etsək $((82.23 + 27 + 8.8)/(172 + 8.8) = 0.652)$ bu nisbət 0.652 olacaq. Başqa sözlə, 2016-2017-ci ildə neft sektorundan birbaşa vergi daxilölmalarının nəzərə alınmadığı bir hesablamada 2000-2017-ci illərdə Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin ən azı 63-65%-i birbaşa olaraq neft-qaz sektorunun hesabına formalaşır. Bu isə neft sektorunda baş verən dəyişikliklərə qarşı fiskal həssaslığın olduqca yüksək olduğunu təsdiq edir.

Daha güclü əsaslandırma üçün neft sektorundan fiskal asılılığın illər üzrə dəyişmə dinamikası şəkil 3-4-də təqdim olunmuşdur.

Mənbə: ARDSK və ARDNF-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Şəkil 3: ARDNF-dən birbaşa transferlərinin miqdarı (milyon AZN) və dövlət büdcəsində payı

Mənbə: Vergilər Nazirliyi məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanılmışdır.

Şəkil 4: Neft-qaz sektorundan vergi ödənişlərinin miqdarı (milyon AZN) və ümumi yığımında payı

Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri olan ARDNF-dən birbaşa transferlər 2008-ci ilə qədər 15%-dən az paya sahib olmuşdur. Lakin, kəskin fiskal genişlənmənin başladığı 2008-ci ildə dövlət büdcəsinə birbaşa transferlərin həcmi 6.5 dəfə, ümumi gəlirlərdəki payı isə 3.5 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. 2009-cu ildə isə birbaşa transferlərin payının ən yüksək (76%) səviyyəsi qeydə alınmışdır. Sonrakı illərdə bu göstərici nisbətən azalaraq 51-58% aralığında olmuş, post-neft dövrü olaraq adlandırılan 2015-ci ildən sonra isə məcmu büdcə gəlirlərinin yarısından daha azı ARDNF-dən edilən birbaşa transferlərin payına düşmüşdür.

Neft sektorundan fiskal asılılığın digər əsas göstəricisi isə vergi daxilolmalarında bu sektorun payıdır (bax şəkil 3). Göründüyü kimi, neft bumundan əvvəl də vergi ödənişlərinin 40-50%-i qədəri neft-qaz sektoru hesabına yaranmışdır.

2005-ci ildən sonra bu göstəricidə sıçrayış müşahidə olunaraq 60-65% qeydə alınmışdır. 2009-cu ildə isə kəskin azalma ilə 43%-ə düşdükdən sonra tədricən yüksələrək 48% həddinə çatdıqdan sonra yenidən tədricən azalan tendensiyaya keçmişdir. Analiz müddəti ərzində isə ən aşağı göstərici 29% olmaqla 2015-ci ildə müşahidə olunmuşdur.

Neft-qaz sektorundan dövlət büdcəsinə vergi ödənişlərində kəskin dalğalanmaların neftin dünya bazarında qiymətindəki dəyişikliklərə paralel tendensiya nümayiş etdirməsi fiskal dayanıqlıq baxımından Azərbaycan üçün olduqca vacib hesab edilməlidir. Ümumilikdə isə, yaxın keçmişdə də müşahidə olunduğu kimi, neft amili Azərbaycanda fiskal dayanıqlıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və demək olar ki, ən vacib müəyyənedici faktordur. Aparılan empirik tədqiqatlar neft amilinin fiskal dayanıqlılığa təsirinin həm də dolaylı olaraq, qeyri-neft sektorundan daxilolmalar və dövlət büdcəsinə digər ödənişlər xətti ilə də mövcudluğunu təsdiq edir (bax Musayev və Aliyev, 2017; Aliyev, 2017; Aliyev, İsmayılov və Qasımov, 2019). Aparılmış empirik

tədqiqatların nəticələri siyasət alternativlərinin qiymətləndirilməsi zamanı geniş təhlil ediləcək.

Beləliklə, həm mövcud statistik göstəricilərin qrafiki təhlili, həm də aparılmış empirik qiymətləndirmə nəticələri Azərbaycanda fiskal dayanıqlığın neft amilinə qarşı ciddi həssaslıq nümayiş etdirdiyini göstərir. Bu konteksdə, Strateji Yol Xəritəsində yer alan “fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi” ilə bağlı prioritetlərdən birincisinin “neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsini tənzimləyəcək “qızıl qayda”nın qəbul edilməsi” olması başadüşüləndir. Fiskal sabitliyin təmin olunması üçün neft amilinə qarşı həssaslığı mümkün qədər minimallaşdıracaq strategiyaların hazırlanmasına və yerinə yetirilməsinə ehtiyac var.

2. SİYASƏTİN VARIANTLARI

Əvvəlki bölmədə Azərbaycanda neft faktoruna qarşı fiskal dayanıqlığın vəziyyəti və dinamikası ilə bağlı təhlil aparıldı. Ölkə üçün prioritet məsələlərdən biri kimi önə çıxan fiskal dayanıqlığın təmin olunması istiqamətində müxtəlif iqtisadi-siyasi alətlərdən istifadə olunması təklifləri sahə ekspertləri tərəfindən səsləndirilib. Bu siyasət sənədində 4 siyasət alternativini üzərindən fiskal dayanıqlığın təmin olunması imkanları ilə bağlı təhlil aparılacaq:

- a. ARDNF və neft sektorundan birbaşa vergi ödənişlərinin cəminin büdcə gəlirlərində payının yuxarı həddinin müəyyən olunması;*
- b. Neftin qiymətinə həssas qeyri-neft sektoru üzrə sahələrin müəyyənləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin neft faktoruna qarşı həssaslığının azaldılması istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;*
- c. Qeyri-neft sektoru üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınmanın minimallaşdırılması, vergi dərəcələrinin artırılması;*

d. Bütçə xərclərinin həcmnin azaldılması fonunda effektivliyin artırılmasına yönəlmiş əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Təklif olunan ilk üç variantda fiskal dayanıqlığın artırılmasına gəlir stabilliyi kontekstindən, sonuncu alternativdə isə bütçə xərclərinin effektivliyi prizmasından yanaşılır. Birinci alternativ dövlət büdcəsinə neft sektorundan daxilolmaların nəzarətə götürülməsi, ARDNF-dən birbaşa transferlər və bu sektordan digər ödənişlərin bütçədə payı ilə bağlı yuxarı həddin müəyyən olunmasını özündə ehtiva edir. Bu isə spesifik fiskal qaydaların müəyyən olunmasına gətirib çıxarmalıdır. Qeyri-neft sektorundan ekstensiv və intensiv metodların tətbiqi ilə vergi daxilolmalarının artırılması ikinci alternativ olaraq müzakirəyə təqdim olunur. Üçüncü alternativ siyasət variantında qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının stabilliyinin qorunması və neft sektorundakı dəyişikliklərə (qiymət və hasilat səviyyəsində dalğalanmalar) qarşı həssaslığın minimallaşdırılması istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur. Sonuncu alternativdə isə bütçə xərclərinin miqdarının azaldılmasına paralel olaraq effektivliyin artırılması fonunda qeyri-neft sektoruna mənfi təsirin minimallaşdırılması, nəticədə isə fiskal dayanıqlığın artırılması təklifi irəli sürülür.

3. ALTERNATİVLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fiskal dayanıqlığın təmin edilməsinin ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmlilik səviyyəsi və ümumilikdə məsələnin mürəkkəb xarakter daşması daha həssas yanaşma tələb edir. Buna görə də təklif olunan hər bir alternativ yanaşma diqqətlə təhlil olunmalı, mümkün qədər empirik tədqiqat nəticələri ilə dəstəkləndikdən sonra "mümkün alternativlər" səbətinə əlavə olunmalıdır. Ümumilikdə isə, fiskal dayanıqlığın artırılması üçün kordinasiya olunmuş şəkildə çoxistiqamətli alternativlərin tətbiq olunması daha uğurlu olardı.

A. *ARDNF və neft sektorundan birbaşa vergi ödənişlərinin cəminin büdcə gəlirlərində payının yuxarı həddinin müəyyən olunması;*

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas pay ARDNF-dən birbaşa transferlər və neft sektorundan vergi daxilolmalarına məxsusdur. Lakin, asan gəlir hesab edilən və neftin dünya bazar qiymətindən asılı olaraq yüksək səviyyədə qeyri-stabilliyin müşahidə olunduğu bu istiqamət üzrə yuxarı həddin təyin olunması vacibdir. Bu həm də neftdən əldə olunan gəlirlərin gələcək nəsillərin rifahı üçün qorunub ötürülməsi baxımından da vacibdir. Qəbul olunan Strateji Yol Xəritəsində neftdən asılılığın azaldılmasına ciddi yer verilməsi bu siyasət alternativinin nə qədər əhəmiyyət daşıdığını təsdiq edir.

Bununla belə, neftlə bağlı dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin yuxarı həddinin müəyyən olunması ilk baxışdan məqbul görünməyə də daha ətraflı təhlilə ehtiyac var. Əsas sual budur ki, yuxarı hədd deyəndə nə nəzərdə tutulur? Məsələn, həm uzunmüddətli dayanıqlığın qorunması üçün qəbul olunan fiskal qaydalar, həm də iqtisadi baxımdan zəruri ehtiyac duyulan miqdar aspektindən yanaşmaq olar.

Fiskal qaydalar perspektivindən hüquqi zəminin formalaşdırıldığını demək olar. 6 dekabr 2016-cı ildə ölkə prezidenti tərəfindən imzalanan fərmanla təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə və 29 iyun 2018-ci ildə "Büdcə sistemi haqqında" qanuna edilən dəyişikliklərlə müəyyən olunan fiskal qaydalar qanunvericilik bazasında mövcuddur. Qanuna edilən dəyişikliklər nəticəsində xərclənə bilən neft gəlirlərinin həcmi dəqiqləşdirən mexanizm müəyyən edilib. Mexanizmə əsasən xərclənə bilən neft gəlirlərinin həcmi proqnozlaşdırılan maliyyə ilinin əvvəlinə xalis maliyyə aktivlərinin 30%-i və eyni maliyyə ili ərzində əldə olunması gözlənilən neft gəlirləri miqdarı arasında fərq hesablanır, sonra isə hesablanılan fərq əvvəlki cümlədə olan iki göstəricinin ən

kiçiyinin üzərinə əlavə edilir⁶⁵. Qeyd edək ki, xalis maliyyə aktivlərinin miqdarı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin qalığı, vahid xəzinə hesabının qalığı, vahid xəzinə hesabının idarəetməyə verilmiş vəsaitləri, Azərbaycan Respublikasının adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə xarici dövlətlər tərəfindən ödənilməli olan borc və dövlət müəssisələrinin dövlət büdcəsi qarşısında öhdəliklərinə xidmət üzrə cari ilə düşən məbləğin cəmi ilə daxili və xarici dövlət borcunun ümumi məbləğinin fərqi çıxılmaqla müəyyən olunur. Neft gəlirləri termini isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri və neft-qaz sahəsində fəaliyyətdən dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin (fiziki şəxslərin gəlir vergisi istisna olmaqla) məcmusudur.

Göründüyü kimi, fiskal qaydalar çərçivəsində qeyd olunan bu siyasət variantı artıq praktiki olaraq 2019-cu ilin dövlət büdcəsi layihəsi hazırlanarkən istifadə edilməyə başlanılıb. Bu qaydanı pozulması ilə bağlı istisna halları da qanunda öz əksini tapıb.

Bununla belə fiskal qaydalar çərçivəsində ARDNF-dən transferlərin üst həddinin müəyyən olunması resursların səmərəli istifadə olunması ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirmir. Bu isə tətbiq edilən qaydaların effektivliyi barədə suallar yaradır. Uzun müddətli dövrdə iqtisadi stabilliyin qorunması və iqtisadiyyatın təbii resurslardan asılılığının azaldılması, biliyə əsaslanan müasir iqtisadi sistemin qurulması fiskal strategiyanın əsasında dayanmalı olduğu üçün ARDNF-in vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi ilə bağlı əlavə qaydaların tətbiq olunmasına ehtiyac var.

Digər tərəfdən, neft gəlirlərindən istifadənin yuxarı həddi müəyyən olunarkən ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif dövrlərdə müşahidə olunan vəziyyətinin nəzərə alınması faydalıdır. İqtisadi aktivliyin qənaətbəxş olduğu, daxili və xarici risklərin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmadığı

⁶⁵ "Büdcə sistemi haqqında" Qanuna dəyişikliklər. <http://www.e-qanun.az/framework/39838> , 01.12.2018

dövlərdə xərclənə bilən neft gəlirlərinin daha az qismindən istifadə olunması məqsəduyğundur. Əvvəlki illərdən yığılan vəsaitlərin neft qiyməti və hasilatı ilə bağlı şoklar müşahidə olunarkən və ya böhran dövrlərində isə aktivliyi yüksəltmək üçün iqtisadiyyata yönləndirilməsi ilə bağlı mexanizmin hazırlanması daha yaxşı olardı. Qənaət olunan vəsaitlərin istifadə olunması ilə bağlı digər bir alternativ təklif isə iqtisadiyyatın bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində açıq tenderlər və ya qrant müsabiqələri elan olunması, uzun müddətli dövr üçün fundamental elmi tədqiqat layihələrinin maliyyələşdirilməsi hesab oluna bilər.

Müasir dünya təcrübəsi və aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, kəskin genişlədici büdcə siyasətinin tətbiqi, xüsusilə də xərclərin əsasən təbii resurs gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi büdcə xərclərinin effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də Azərbaycanda fiskal dayanıqlığın təmin edilməsi məqsədi ilə neft gəlirlərindən istifadənin yuxarı həddi müəyyən olunarkən daha geniş bir mexanizmin hazırlanmasına ehtiyac var.

B. Neftin qiymətinə həssas qeyri-neft sektoru üzrə sahələrin müəyyənləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin neft faktoruna qarşı həssaslığının azaldılması istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Qeyd etdiyimiz kimi, neft amili əlavə olaraq dolaylı kanallar xətti ilə də fiskal dayanıqlıq üzərində təsirə malikdir. Bu kontekstdə, dövlət büdcəsinin qeyri-neft vergi daxilolmalarının neft qiymətinə və hasilatına qarşı elastikliyinə nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aparılan empirik tədqiqatlar bu baxımdan əhəmiyyətli nəticələr ortaya çıxarır. Azərbaycan üçün Musayev və Aliyev (2017) tərəfindən yerinə yetirilən tədqiqat işi transferxarici büdcə gəlirlərində (məcmu büdcə gəlirlərindən ARDNF-dən birbaşa transferlər çıxıldıqda qalan qalıq) neftin qiymətində 1% artışı qarşı 0.42-0.56%, gündəlik neft hasilatında 1% artışı mütənasib olaraq isə 0.52-0.53% artışı olduğunu müəyyən edir. Miqyas etibarı ilə bu əmsallar zəif elastiklik kimi

görünsə də ölçü vahidləri və variasiya faktoru nəzərə alındıqda kifayət qədər güclü təsir olduğu şübhəsizdir. Lakin, asılılığın gəlir mənbələri üzrə necə dəyişdiyi bu tədqiqat işində qiymətləndirilməmişdir.

Bu kontekstdə, Alıyev və digərləri (2018) tərəfindən aparılan empirik qiymətləndirmələr neft amilindən fiskal həssaslığın təhlil olunması baxımından daha ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir. Empirik tədqiqatda neftin qiyməti və hasilat miqdarının Azərbaycanın qeyri-neft sektorundan həm məcmu, həm də müxtəlif vergi növləri üzrə daxilolmaların miqdarına necə təsir edəcəyi qiymətləndirilmişdir. Əldə olunan nəticələr qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları ilə neftin dünya bazarında qiyməti arasında parabolik asılılıq olduğunu göstərir. Məcmu vergi daxilolmaları, gəlir vergisi və mənfəət vergisi ödənişləri üçün parabolun qolları aşağı (artaraq azalan effekt) və parabolun tərə nöqtəsində neftin qiymətinin (threshold level) müvafiq olaraq 69 ABŞ dolları, 79 ABŞ dolları və 67 ABŞ dolları olduğu hesablanmışdır. Tədqiqat müəyyən edir ki, digər vergi növlərindən fərqli olaraq əlavə dəyər vergisi (ƏDV) üzərində neftin qiymətinin təsiri parabolun qolları yuxarı (U formalı) olduğu və keçid nöqtəsində neftin qiymətinin 79 ABŞ dolları olduğu aşkar edilmişdir.

Başqa sözlə, neftin qiyməti qeyri-neft sektoru vergi ödəyicilərinin davranışlarına da əhəmiyyətli və qeyri-xəti təsir edir. Neftin qiymətinin 69 dollara qədər olan səviyyəsində qiymət artımı qeyri-neft sektoru istehsalçılarının “istehsal et və sat” tendensiyasına stimullaşdırır. Lakin, 69 dollardan yuxarı olan halda istehsal etmək yerinə “idxal et və sat” tendensiyasına meyillilik artır, 79 dollardan yuxarı olduqda isə bu özünü fiziki şəxslərin gəlir vergisində azalma kimi hiss etdirəcək səviyyədə olur (Alıyev və digərləri, 2018). Eyni tədqiqatda Alıyev və digərləri (2018) həm də qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən müəyyən edir ki, neftin hasilatında 1% artışı qarşı ƏDV daxilolmaları 0.93-0.97% artır, digər vergi növləri üzrə ödənişlərə isə təsir əhəmiyyətli dərəcədə güclü deyil.

Göründüyü kimi, neft amili qeyri-neft sektorundan vergi ödənişlərinin miqdarına təsir eləmək xətti ilə də fiskal həssaslığı artırır. Buna görə də fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi üçün neft amilinə, xüsusilə də neftin dünya bazar qiymətindəki dalğalanmalara qarşı həssaslıq nümayiş etdirən qeyri-neft sektoru üzrə sahələrin müəyyən olunması zəruri əhəmiyyət daşıyır. Bu isə əlavə ciddi elmi tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Qeyd olunan problemin hərtərəfli təhlil olunmasından sonra müvafiq sahə üzrə vergi ödəyicilərinin həssaslığının azaldılması isiqamətində müxtəlif işlərin görülməsi məqsədəuyğundur.

C. Qeyri-neft sektoru üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınmanın minimallaşdırılması, vergi dərəcələrinin artırılması;

Fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi istiqamətində yürüdülcək əsas siyasət alternativlərindən biri qeyri-neft vergi daxilolmalarının həcmi artıracaq addımların atılması, vergi bazasının genişləndirilməsi və / və ya vergi dərəcələrinin artırılması fonunda qeyri-neft sahələrindən ödənişlərin artmasına nail olunmasıdır. Əlbəttə ki, bura vergidən yayınmanın minimallaşdırılması məqsədiylə tətbiq olunan cəzalar və çərçivəni də aid etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə 2019-cu ilin yanvarından tətbiq olunması nəzərdə tutulan dəyişikliklərin bu siyasət alternativini fonunda nəzərə alınması lazımdır. Nəzərdə tutulan dəyişikliklər bir tərəfdən vergi yükünü azaldıcı xarakter daşısa da, digər tərəfdən vergi bazasının genişləndirilməsi və xüsusilə də sadələşdirilmiş verginin əhatə dairəsinin kəskin azaldılması fonunda qeyri-neft sektoru üzrə vergi yükünün artırılmasını özündə əks etdirir. Daha dəqiq desək, 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il ərzində qeyri-neft özəl sektorda işləyən və maaşı 8000 AZN-dən az olanlar gəlir vergisindən azad ediləcək, bu miqdardan yuxarı məvacib alanlara isə 14% güzəşt tətbiq olunacaq. Təklif olunan dəyişikliklərin əhatə dairəsi kifayət qədər geniş və ümumi olaraq qeyri-neft vergi yükünə təsiri müzakirə

predmeti olduğu üçün bu siyasət sənədində ətraflı təhlil olunması o qədər də vacib deyil.

Bu siyasət sənədinin əsas məqsədi fiskal dayanıqlığın artırılması üçün tətbiq oluna biləcək siyasət alternativləri barədə elmi və ya mümkün qədər empirik qiymətləndirmə əsaslı təhlilin aparılmasıdır. Nadirov və digərləri (2017) tərəfindən aparılan empirik qiymətləndirmə nəticələri vergi amilinin Azərbaycanda işçilərin əmək fəaliyyəti üzərində hər hansı bir əhəmiyyətli təsirinin olmadığını müəyyən edir. Aparılan tədqiqatda əldə olunan nəticənin işçilərin sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərindən asılı olmadığı da öz əksini tapır. Sorğu əsasında aparılan təhlildə *“gəlir vergi dərəcəsi 5% artırılarsa iş motivasiyanız necə dəyişər”* sualına respondentlərin əsasən *“dəyişməz”* cavabını verməsi də Azərbaycanda işçilərin gəlir vergisinə qarşı qeyri-həssas olduğunu göstərir. Bu çərçivədə vergi məcəlləsində gəlir vergisi ilə bağlı edilməsi nəzərdə tutulan dəyişikliklərdən əmək müqaviləsi olmadan və ya xidməti müqavilə ilə işləyənlərin əmək müqaviləsinə keçidi ilə bağlı gözlənilən nəticənin o qədər də realist olmadığını demək mümkündür.

Əksinə, gəlir vergisi üzrə ödənişlər birbaşa gəlirdən tutulduğu üçün inzibati yükü aşağıdır. İnsanların vergi dərəcələrinə qarşı qeyri-həssaslığı nəzərə alınaraq gəlir vergisinin artırılması, sahibkarlıq subyektləri üzərindəki vergi yükünün isə sabit saxlanması və ya yüngülləşdirilməsi daha effektiv olardı. Hazırda isə sadələşdirilmiş verginin əhatə dairəsinin məhdudlaşdırılmasının məşğulluğa necə təsir edəcəyini əvvəlcədən demək çətindir.

Ümumilikdə isə Azərbaycanda özəl sektora tətbiq edilən vergi güzəştlərinin arzuolunan nəticəni verməməsi ötən iki onillik ərzində öz təsdiqini tapmışdır. Çünki, aparılan təhlillər sahibkarlıq subyektlərinin digər institusional və hüquqi məsələləri öz fəaliyyətləri üçün daha çox maneə hesab etdiyini göstərir. Azərbaycanda vergidən yayınmaya təsir edən faktorların empirik analizi mövzusunda Alıyev (2018) tərəfindən Dünya Bankının dəstəyi ilə 2013-cü ildə keçirilən *“sahib-*

karlıq sorğuları (enterprise surveys)” əsasında aparılan qiymətləndirmə nəticələri vergi dərəcələrində artışı sahibkarların vergidən yayınma meyilliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədiyini müəyyən edir. Tədqiqatda əmək bazarı ilə bağlı tənzimləmələrin də yayınmaya ciddi təsiri olmadığı ortaya çıxır. Empirik qiymətləndirmə nəticələri vergidən yayınmanın əsas müəyyənedici faktorlarının digər institutsional amillər olduğunu, xüsusilə də vergi orqanlarının işçiləri ilə yaxınlıq (ünsiyyət) səviyyəsi və məhkəmə orqanlarını fəaliyyətinə olan inamın əhəmiyyətli təsiri olduğunu göstərir.

Aydın ki, Vergi Məcəlləsinə nəzərdə tutulan dəyişikliklər dövlət büdcəsinin gəlir vergisi daxilolmalarını ciddi olaraq azaldacaq. Digər vergi növləri üzrə daxilolmaların necə dəyişəcəyi ilə bağlı fikir söyləmək üçün daha çox empirik təhlil əsaslanan informasiyaya ehtiyac var. Lakin, fiskal dayanıqlığın artırılması əsas prioritet olduğu üçün qeyri-neft vergi bazasının genişləndirilməsi və vergi daxilolmalarının həcmnin artırılması istiqamətli siyasətə ehtiyac var. Yuxarıda qeyd olunan səbəblərə əsasən gəlir vergisi ilə bağlı edilən dəyişikliyin arzuolunan nəticə verəcəyi ehtimalı o qədər də yüksək deyil.

Aparılan təhlillər bu siyasət alternativini ilə bağlı atılacaq addımların daha çox institutsional islahatlar fokuslu olmalı olduğunu göstərir. Xüsusilə, iqtisadiyyatın daha da liberallaşdırılması və sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması vergi bazasının genişləndirilməsinə, müvafiq institutsional məsələlərin həlli isə vergidən yayınmanın minimallaşdırılmasına gətirib çıxaracaq. Bu isə öz növbəsində fiskal dayanıqlığı artırılması ilə nəticələnəcək.

D. Büdcə xərclərinin həcmnin azaldılması fonunda effektivliyin artırılmasına yönəlmiş əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Əvvəlki 3 siyasət alternativindən fiskal dayanıqlığın təmin olunmasına gəlirlər prizmasından baxılır. Lakin, bəlkə də ən vacibi büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması kontekstində fiskal dayanıqlığın təmin olunmasının həlli yollarına baxmaqdır. Çünki, büdcə xərcləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna nəzərən kifayət qədər böyükdür və Keynesyan nəzəriyyə çərçivəsində iqtisadiyyatın uzun müddətli dövrdə bu sahəsinə əhəmiyyətli müsbət təsiri olacağını gözləmək mümkündür. Digər tərəfdən, büdcə xərcləri iqtisadiyyatda tələb effekti yaratmaqla əlavə vergi bazası formalaşdıraraq fiskal dayanıqlığın təmin olunmasına gəlir pəncərəsindən də öz töhfəsini vermiş olur.

Azərbaycanda büdcə xərclərinin qeyri-neft sektorunda istehsal miqdarı üzərində təsirini qiymətləndirən çoxsaylı empirik tədqiqatlar aparılmışdır və uzunmüddətli dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsirin mövcud olduğu müəyyən edilmişdir (Aliyev və digərləri, 2016; Dehning və digərləri, 2016; Aliyev və Nadirov, 2016; Aliyev və Mikayılov, 2016; Həsənov və digərləri, 2018, Muxtarov və digərləri, 2018; Cəbrayılova və Aliyeva, 2018). Bununla belə, Devarjan və digərləri (1996) büdcə xərclərinin səmərəliliyinə “*çoxluq paradoksu*”nun təsirinin əhəmiyyətini ön plana çəkərək resurslardan həddindən artıq istifadənin səmərəliliyi azaldacağını, “məhsuldar” hesab edilən xərcləri belə “qeyri-məhsuldar” hala gətirə biləcəyini empirik olaraq əsaslandırmışdır.

Azərbaycanda büdcə siyasətində “*çoxluq paradoksunun*” təsirini ölçmək üçün Dehning və digərləri (2016) və Aliyev (2019) tərəfindən cəhdlər olunmuşdur. Dehning və digərləri (2016) empirik qiymətləndirmə zamanı fiktiv dəyişənlərdən istifadə edərək müəyyən etmişdir ki, neft bumu (2005-2015) dövründə əvvəlki dövrlə müqayisədə qeyri-neft sektoru üzərində uzun müddətli dövrdə təsir baxımından səmərəlilik ortalaması olaraq investisiya xərclərində 11.6%, təhsil xərclərində 9.7%, səhiyyə xərclərində 11.3%, digər sosial xərclərdə 3.7%, inzibati və idarəetmə təyinatlı xərclərdə 6.4%, burada nəzərə alınmayan digər xərclərdə isə 10.6% azalmışdır.

Aliyev (2018b) isə məsələyə daha fərqli bir perspektivdən yanaşaraq məcmu büdcə xərclərinin səmərəliliyinin neft bumu başladıqdan,

xüsusilə də ARDNF-dən birbaşa transferlərin həcmnin kəskin artdığı 2008-ci ildən sonra əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını empirik qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən əsaslandırır. Xərclərin səmərəliliyində qırılma nöqtəsinin (*break point*) 2009Q3 olduğu müəyyən edildikdən sonra 2000Q1-2009Q3 və 2009Q3-2018Q1 dövrləri üçün qiymətləndirmə ayrı-ayrı aparılıb. Tədqiqatın nəticələri ikinci dövrdə (2009Q3-2018Q1) birinci dövrlə (2000Q1-2009Q3) müqayisədə büdcə xərclərinin uzun müddətli dövrdə səmərəliliyinin 4-6 dəfə azaldığını, qeyri-neft ÜDM üzərində əhəmiyyətli təsirin olmadığını göstərir. Bu isə çoxluq paradoksunun Azərbaycanda elmi təsdiqi kimi hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, fiskal dayanıqlığın artırılması üçün büdcə xərclərinin azaldılması perspektivi də kifayət qədər böyükdür. Lakin, qeyri-neft sektoru üzərində mənfi təsirin minimallaşdırılması üçün xərclərin istifadə səmərəliliyinin artırılması mütləqdir.

4. NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Siyasət sənədində Azərbaycanda fiskal dayanıqlığın artırılması yolları ilə bağlı geniş təhlil aparılaraq müxtəlif alternativ yanaşmaların qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Azərbaycanda fiskal dayanıqlığa əsas təhdid faktorunun neft sektorundan asılılıq olması və neftin dünya bazar qiymətindəki dalğalanmalara qarşı həssaslıq büdcənin həm gəlir mənbələri üzrə diversifikasiyasını, həm də xərclərin səmərəliliyinin artırılmasını zəruri hala gətirir.

Fiskal dayanıqlığın təmin olunmasına yalnız bir perspektivdən yanaşılması doğru deyil. Dayanıqlığı müəyyən edən elementlərdən əsasən neft sektorundan daxilolmaların həcmi və ümumi gəlirlərdə payı daha çox diqqət mərkəzində olsa da digər iki əsas element – qeyri-neft sektorundan daxilolmaların həcmnin artırılması və büdcə

xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi fonunda həcmnin azaldılması siyasət prioritetləri içərisində öz yerini almalıdır.

Bu sənəddə fiskal dayanıqlığın artırılması üçün daha kompleks bir yanaşmanın vacibliyi önə sürülür. Fiskal qaydaların müəyyən olunması və xərclənə bilən neft gəlirlərinin yuxarı həddini müəyyənləşdirən mexanizmin hazırlanması uzun müddətli dövrdə fiskal dayanıqlığın təmin olunması üçün kifayət deyil. Buna görə də məsələyə hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Yəni, fiskal qaydaların müəyyən olunmasından əlavə iqtisadi vəziyyətə uyğunlaşdırıcı nüanslar nəzərə alınmalı, qaydalar iqtisadi şoklara qarşı dayanıqlığı gücləndirmə xüsusiyyəti daşmalıdır. Başqa sözlə, kontrtsiklik olmalıdır. Hazırda qəbul olunan fiskal qaydalar bu xüsusiyyəti özündə əks etdirmir.

Fiskal dayanıqlığın təmin olunması üçün neft amilinə həssas qeyri-neft sahələrinin müəyyən olunması, qeyd olunan sahələrdən vergi daxilolmalarının həcmi də bu kontekstdə risk amili kimi nəzərə alınmalıdır. Çünki, neftə bağlı şokların müşahidə olunduğu tsiklik vəziyyətlərdə bu sahələrdən də dövlət büdcəsinə vergi ödənişlərinin həcmində ciddi dəyişikliklər ola bilər. Bu istiqamətdə daha geniş təhlillərin aparılmasına ehtiyac var.

Qeyri-neft sektoru üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi, vergi dərəcələrinin artırılması və / ya vergidən yayınmaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi fonunda büdcənin neftdən asılılığının azaldılması iqtisadi stabilliyin olduğu vaxtlar üçün olduqca güclü siyasət alternativləri olaraq nəzərə alın bilər. Müşahidələr bu müddəalara islahat yönümlü addımlar atılarkən kifayət qədər əhəmiyyət verilmədiyini göstərir.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması fiskal dayanıqlığın təmin olunması üçün başlanğıc nöqtəsidir. Xərclərin səmərəliliyi artırılmadıqca qəbul olunan heç bir fiskal qayda və ya digər alternativ siyasətin uğurlu olması mümkün deyil. İlk növbədə çoxluq paradoksunun həlli istiqamətində büdcə xərclərinin təsnifatına baxaraq səmərəlilik səviyyəsi qiymətləndirilməli, fundamental əhəmiyyətli

dövlət layihələrinin monitorinqinə vətəndaş cəmiyyəti aktiv olaraq cəlb olunmalıdır.

Aparılan ümumi təhlildən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, yuxarıda qeyd olunan siyasət variantları əslində bir-birinin alternativini deyil, tamamlayıcısıdır. Azərbaycanda fiskal dayanıqlıq ancaq bütün qeyd olunan siyasət variantlarının koordinasiyalı şəkildə yerinə yetirilməsi halında təmin oluna bilər.

İnstitusional planda isə, fiskal dayanıqlığın təmin olunmasında yer alan qurumlar üçün aşağıda qeyd olunan spesifik addımların atılması təklif olunur:

- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və tabeliyində olan müvafiq qurumlar hər il üçün büdcə təklifi hazırlanarkən empirik təhlil nəticələrinə istinad edərək hər bir xərc kateqoriyası üzrə nəzərdə tutulan xərcləmələrin zəruriliyi və gözlənilən iqtisadi effekti ilə bağlı elmi əsaslandırma təqdim etsin. Prosesin daha şəffaf olması üçün büdcə xərclərinin effektivliyi ilə bağlı empirik təhlillərin aparılması verilənlər bazasının təmin olunması şərti ilə müstəqil qurum və ya ekspertlərə həvalə olunsun.
- Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi və tabeliyində olan müvafiq qurumlar tərəfindən növbəti il üçün vergi gəlirlərinin miqdarı proqnozlaşdırılarkən hər vergi növü üçün, neft və qeyri-neft sektoru ayrıca götürülməklə mümkün iqtisadi şokların (neftin qiyməti və hasilat miqdarında kəskin dalğalanmalar, ölkə valyutasının məzənnəsində kəskin dalğalanmalar, və s.) daxilolmaların miqdarına təsiri empirik olaraq qiymətləndirilsin, proqnozlar təhlil nəticəsinə əsasən hazırlanılsın. Qeyri-neft sektorunun iqtisadi şoklara həssas istehsal sahələri müəyyən edilərək siyasət alternativləri hazırlanılsın. Orta və uzunmüddətli dövrdə qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artırılması, vergi bazasının genişləndirilməsi və yayınmaların minimallaşdırılması üçün xüsusi yol xəritəsi hazırlanılsın. Empirik təhlillərin aparılmasına müstəqil qurum və ekspertlər cəlb olunsun.

- Növbəti il üçün dövlət büdcəsi layihəsinə rəy bildirən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılan miqdarı və nəzərdə tutulan xərclərin effektivliyi ilə bağlı müvafiq qurumlardan empirik təhlil nəticələrinə əsaslanan arayışın verilməsini tələb etsin və verilən rəydə alternativ dəyərləndirmə aparılsın.
- Hər il üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi haqqında" Qanun layihəsinin müzakirəsini aparan Milli Məclis müvafiq qurumlardan fiskal dayanıqlığın mövcud vəziyyəti və təklif olunan büdcə zərfində bu məsələnin elmi əsaslandırması ilə bağlı arayış verilməsi müvafiq qurumlardan tələb etsin.
- Şəffaflığın təmin olunması məqsədiylə aparılan elmi əsaslandırma və empirik təhlillər ictimaiyyətlə paylaşılınsın, tənqid və təkliflərə açıq olsun.

Ədəbiyyat siyahısı:

Aliyev, K. (2014). *WTO membership and South Caucasus Economies*. Saarbrücken: LAMBERT Academic Publishing.

Aliyev, K., & Suleymanov, E. (2015). Macroeconomic Analysis and Graphical Interpretation of Azerbaijan Economy in 1991-2012. *Expert Journal of Economics*, 3(1), 40-49.

Aliyev, K., & Gasimov, I. (2018). Fiscal policy implementation in Azerbaijan before, during and after the oil boom. *Contemporary Economics*, 12(1), 81-94.

Musayev, A., & Aliyev, K. (2017). Modelling Oil-Sector Dependency of Tax Revenues in a Resource Rich Country: Evidence from Azerbaijan. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 65(3), 1023-1029.

Nadirov, O., Dehning, B., Aliyev, K., & Iskandarova, M. (2017). Who reacts to income tax rate changes? the relationship between income taxes and the motivation to work: The case of Azerbaijan. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D: Faculty of Economics and Administration*.

Aliyev, X. (2018). Azərbaycanda vergidən yayınmaya təsir edən faktorlar: empirik analiz. *Journal of Baku Engineering University: Economics and Administration*, 2(2).

Aliyev, K. (2019). The curse of transfers? Modelling fiscal policy effectiveness in Azerbaijan. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 76-85.

Aliyev, K., Ismayilov, A. & Gasimov, I. (2019). Modelling elasticity of non-oil tax revenues to oil price changes: is there U-shaped association? Evidence from Azerbaijan. Forthcoming *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*

Aliyev, X. (2017). Mənfəət vergisi gəlirlərinin neftdən asılılığının modelləşdirilməsi: Azərbaycan nümunəsində. *Azərbaycanın Vergi Jurnalı*, 1(133), 127-142.

Aliyev, K., Dehning, B., & Nadirov, O. (2016). Modelling the Impact of Fiscal Policy on Non-Oil Gdp in a Resource Rich Country; Evidence from Azerbaijan. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 64(6), 1869-1878.

Aliyev, K., & Nadirov, O. (2016). How Fiscal Policy Affects Non-Oil Economic Performance in Azerbaijan?. *Academic Journal of Economic Studies*, 2(3), 11-29.

Aliyev, K., & Mikayilov, C. (2016). Does the budget expenditure composition matter for long-run economic growth in a resource rich country? Evidence from Azerbaijan. *Academic Journal of Economic Studies*, 2(2), 147-169.

Dehning, B., Aliyev, K., & Nadirov, O. (2016). Modelling 'productivity' of budget expenditure items before-and-after the oil boom in a resource rich country: evidence from Azerbaijan. *International Journal of Economic Research*, 13(4), 1793-1806.

Hasanov, F., Mammadov, F., & Al-Musehel, N. (2018). The Effects of Fiscal Policy on Non-Oil Economic Growth. *Economies*, 6(2), 27.

Mukhtarov, S., Gasimov, I. & Rustemov, U. (2018). Evaluation of fiscal policy impact on economic growth: The case of Azerbaijan. *ASERC Journal of Socio-Economic Studies*, 1(1), 82-90.

Jabrayilova, M. & Aliyeva, A. (2018). Modelling the return to public expenditures on education: The case of Azerbaijan, *ASERC Journal of Socio-Economic Studies*, 1(1), 60-72.

Devarajan, S., Swaroop, V., & Zou, H. F. (1996). The composition of public expenditure and economic growth. *Journal of monetary economics*, 37(2), 313-344.

NEFTLƏ ZƏNGİN ÖLKƏLƏRDƏ QADINLARIN İQTİSADI FƏALLIĞI PROBLEMİ VƏ HƏLLİ YOLLARI: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ⁶⁶

İbrahim Niftiyev

XÜLASƏ

Empirik tədqiqatlar təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrə daxil olan yüksək gəlirlərin əmək bazarının gender balansına təsir etdiyini sübut edib. Bu siyasət sənədi Azərbaycanda qadın əməyinin yüksək neft gəlirlərinin nəticəsində məruz qaldığı mənfi təsirləri və onların amplitudasını azaltmaq üçün icra olunmalı olan dövlət siyasəti prinsiplərini tədqiq edir.

Tədqiqat göstərir ki, yüksək neft və qaz gəlirlərinin fonunda Azərbaycanın bilavasitə qadın əməyinə yönəlmiş siyasəti yoxdur. Bu da öz növbəsində yüksək neft gəlirlərinin səbəb olduğu struktur dəyişiklərinin - iqtisadiyyatın real sektorunun göstəricilərində, məsələn, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və s.-nin göstəricilərində azalmalar - qarşısında müdafiəsiz qoyur. Problem kişilərin miqrasiyasının və fertillik dərəcəsinin yüksək olduğu regionlarda özünü daha kəskin olaraq ifadə edir. Nəzər alsaq ki, problemin kökündə yüksək neft gəlirləri dayanır, dövlətin qeyd olunan problemi aradan qaldırmaq üçün həm qeyri-neft sektorunu, həm də sırf qadın əməyini əhatə edəcək siyasətə malik olmasına böyük ehtiyac var. İcra ediləcək mümkün işlər zəncirinə istiqamət verəcək 3 siya-

⁶⁶ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş İncilab Əhmədova (İqtisad elmləri doktoru, Xəzər Universitetinin professoru) dərin təşəkkürünü bildirir

sət prinsipi təklif olunur: 1) qadın sahibkarlığının stimullaşdırılması 2) qadın əməyini artırıcı xarakterə malik addımların atılması 3) qadınların hasilat və mədəncixarma sənayesindəki yerinə yenidən baxış.

Siyasət sənədində əhatə olunan araşdırma prosesinin yekunu olaraq, qadın əməyinin yüksək neft gəlirlərinə qarşı həssaslığını azaltmaq, əmək bazarında gender balansını təmin etmək və qadın əməyinə yönəlik potensial dövlət siyasətinə istiqamət verəcək prinsiplər təklif olunur. Daha sonra isə həmin prinsiplər 2018-ci ildə açılan müəssisələrin xarakteristikası ilə müqayisə olunur.

1. GİRİŞ

Cəmiyyətdə kişi və qadın rolları təkcə tarixi, dini və milli ənənələrə dayalı olaraq deyil, həm də ölkədə baş verən iqtisadi-siyasi proseslərdən, günbəgün yenilənən ictimai reallıqlardan asılı olaraq müəyyənənəşir. Azərbaycanda qadınların iqtisadiyyatdakı rolu hələ qədim dövrlərdən başlayaraq kifayət qədər nəzərəçarpan olub. Lakin ötən əsrin 40-cı və 90-cı illərindən başlayaraq təbii sərvətlərə dayalı olaraq baş verən iqtisadi strukturlaşma qadın əməyinə təsirsiz ötüşmür və dövlətin bilavasitə qadın əməyini nişan alan siyasətə malik olmağının əhəmiyyətini artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft və qaz sənayesinin dominantlığı iqtisadiyyatın həm struktur dəyişikliklərində, həm də əmək bazarındakı göstəricilərə təsirsiz ötüşmür. Yüksək neft və qaz gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatında yarada biləcəyi bərabərsizliklərdən biri də əməyin gender balanssızlığıdır. Yüksək neft və qaz gəlirləri, onların düzgün idarə olunması və iqtisadiyyatın strukturuna təsiri baxımından təhlillərin aparılması Holland Sindromu tipli nəzəri çərçivədən istifadə edilərək təhlil oluna bilər. Qeyd olunan nəzəri yanaşma əmək bazarını birbaşa olmasa da, bilavasitə və dolaylı yolla tədqiq edir və konkret bir

sənaye sektorunun kəskin inkişafının (booming sector) fəsadlarını öyrənməyə çalışır.

Neftlə zəngin ölkələrdə formalaşmış iqtisadiyyat strukturunun qadın əməyinə zərərli ola biləcəyini ilk dəfə arqumentləşdirilməsi Kaliforniya Universitetinin professoru Maykl Ross tərəfindən təqdim edib. Azərbaycanda ilkin statistik qiymətləndirmələrə əsasən, qadınlar arasında artan işsizliklə ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin pik həddə çatması üst-üstə düşür.

Qadın əməyi ilə əlaqədar balanssızlıq özünü bir neçə formada təzahür etdirir. Eləcə də, onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan son illər gender indekslərində geriləyir. Problemin kökündə dayanan səbəblər çox olsa da, qadın əməyinə dair dövlət siyasətinin olmaması da bunda heç də az rol oynamır. Mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, Holland Sindromu nəzərəyyəsinə əsasən ölkəyə hasilat sənayesi vasitəsi ilə yüksək təbii sərvət gəlirləri daxil olmağa başlayandan sonra, iqtisadiyyatın real sektorunun göstəricilərində, daha dəqiq olsaq, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və s.-də azalmalar müşahidə olunur. Belə olan halda isə, iqtisadi nəzəriyyə ilə üst-üstə düşən ssenari odur ki, əmək bazarında izafi qadın əməyi təklifi yarana bilər və müvafiq olaraq qadınlar arasında işsizlik arta bilər.

Ölkə iqtisadiyyatında məhz qadın əməyinin təşviqinə dair ətraflı və aqreqatlaşdırılmamış verilənlər bazasına əsaslanan tədqiqatlara çox nadir hallarda rast gəlinir. Baxmayaraq ki, müstəqillik dövrünün ilk illərindən etibarən günümüzdə qədər hökumətin bir çox səviyyələrini əhatə edən qərarlar, tədbirlər və proqramlar icra olunub, onlar özündə əsasən ümumi gender siyasətini və ya kadr islahatlarını ehtiva edib.

Sadalanan problem və istiqamətləri nəzərə alaraq, cari siyasət sənədinə bələdçilik edən tədqiqat suallarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Azərbaycan Respublikasına daxil olan yüksək neft və qaz gəlirləri əmək bazarındakı qadın əmək ehtiyatlarına öz təsirini necə göstərir?
2. 2008-ci ildən etibarən qadınlar arasında artan işsizlik hallarını azaltmaq üçün hökumət institutlarına bələdçilik edəcək siyasət prinsipləri nələr olmalıdır?

Sənədin ərsəyə gəlməsi üçün yerli və beynəlxalq qurumların statistik göstəriciləri təhlil edilib. Son 15 ildə icra edilmiş genişmiqyaslı sorğuların statistik xülasəsi interpretasiya olunaraq, nəyə görə dövlətin ümumi gender siyasətinə paralel olaraq, həm də qadın əməyinə dair siyasətə malik olmalı olduğu əsaslandırılıb. Eləcə də qadın əməyinin ölkə iqtisadiyyatında rolunun artırılması üçün 2018-ci ildə açılan müəssisələrin xarakteristikası ilə təklif olunan siyasət prinsipləri qarşılaşdırılıb.

Cari siyasət sənədi 4 əsas hissədən ibarətdir. 1-ci hissədə - *“Problemin qoyuluşu”* bölməsində qadın əməyi ilə əlaqədar dinamikalar neft və qaz gəlirləri, sectorial disproporsiyalar, təhsil və milli-mədəni reallıqlar çərçivəsində dəyərləndirilib. 2-ci hissədə - *“Siyasət prinsipləri”* bölməsində qadın əməyinin yerini və rolunu artıracaq siyasət prinsipləri təqdim olunub. *“Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi”* adlı növbəti bölmədə son illərdə ölkə iqtisadiyyatında yeni açılarn istehsal müəssisələrinin qadın əməyi nöqtəyi nəzərdən dəyərləndirilməsi aparılıb. Sonuncu hissə - *“Nəticə və tövsiyələr”*də tədqiqatın tapıntıları nəzərdən keçirilir və dövlət siyasəti hazırlayan şəxslər və institutlar üçün tövsiyələr əksini tapır.

2. PROBLEMİN QOYULUŞU

2018-ci ilin ilk 6 ayının statistik göstəricilərinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ümumi sayı 9 milyon 898 min nəfər olub. Bu

göstəricinin 49.9%-i kişilərin, 50.1%-i isə qadınların üzərinə düşüb. Şəhər əhalisinin son 23 ildəki orta göstəricisi 4 milyon 130 min, kənd əhalisinin isə 4 milyon 556 min nəfər olub. Şəhər və kənd əhalisinin ayrı-ayrılıqda bir öncəki ilə nisbətən orta illik artım tempi müvafiq olaraq şəhər əhalisi üçün 0.02%, kənd əhalisi üçün isə -0.02 % olmuşdur. Ümumi nəsilvermə (fertillik) əmsalında isə son 23 ildə elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmayıb və əmsalın orta dəyəri 2.1-dir. 2017-ci il üçün doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu kişilər arasında 73, qadınlar arasında isə 77-dir. Əmək qabiliyyətli əhali üçün ölüm əmsalı isə 2.6-dır. İlkin baxışda Azərbaycanın əmək bazarında gender bərabərsizliyinə yol açacaq konkret təbii və qeyri-iqtisadi tendensiyalar müşahidə olunmur. Lakin 2007-ci ildən etibarən ölkəyə daxil olan yükəsk neft və qaz gəlirlərinin yol açdığı nisbi sənayesizləşmə prosesi, əmək bazarının gender distribusiyasına təsirsiz ötürüşdür. Ümumi əmək ehtiyatları baxımından Azərbaycanda 2004-2009-cu illərdə 17%, 2010-2016-cı illərdə isə 32.5% artım qeydə alınıb⁶⁷. Azərbaycanda iqtisadi fəal qadınların sayı 1999-cu ildən başlayaraq ilk öncə 3% orta illik artım tempi ilə yüksəlməyə başlayıb. Daha sonra bu temp 2008-ci ilə qədər orta illik 2.8%-lik göstərici ilə azalıb. Həmin ildən etibarən 2017-ci ilə qədər isə iqtisadi aktiv qadınların sayı ümumi iqtisadi fəal əhalinin içərisində orta illik 3.5% artaraq 2464.8 min nəfərə çatıb. Məşğul əhalinin sayında qadınların pay tərkibi son 17 ildə ciddi dəyişikliyə məruz qalmayıb, illər üzrə moda dəyəri 47.6%-dir (ARDSK)⁶⁸.

Doing Business-in 2018-ci il üçün Azərbaycana dair apardığı təhlillərdə qeyd olunur ki, işəgötürmə zamanı işəgötürənlər tərəfindən yol verilən cinsi ayrı-seçkilik yoxdur (Doing Business, 2018), lakin bu məqam konkret iqtisadiyyatın hər hansısa bir sektorunu əhatə etmir.

⁶⁷ 2000-ci illərin ilk 3 ilinə nisbətəndə

⁶⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Baxmayaraq ki, Əmək məcəlləsinin 125-ci maddəsində də işəgötürmə zamanı cinsi ayrı-seçkilik qadağan olunur, qadınların işəgötürülməsi əsasən “qadın temperamentini” (təhsil, səhiyyə, sosial xidmətlər və s.) üçün uyğun görülən iş yerlərində mümkün olur. Ölkəyə yüksək neft və qaz gəlirlərinin daxil olduğu illərdən başlayaraq qadın əməyində baş verən dəyişikliklər onu potensial dövlət siyasəti obyektinə çevirə bilər.

Qadın əməyinin əmək bazarındakı balanslı iştirakı və elastikliyi təmin etmək nəinki dövlət orqanlarının və institutlarının ölkədaxili siyasəti, həm də dövlətin beynəlxalq arenada bu istiqamətdə müsbət imici sahib olmasına öz tövəhəsini verə bilər. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Yüzdə 50 inkişaf məqsədləri”-nin arasında yer alan 3-cü məqsəd, “gender bərabərliyinə nail olmaq və bütün qadın və qızlara dəstək olmaq”, daha da dəqiq olsa, 3.5-ci sətirdə “qadınlar yoxsulluq, əmək bazarı və əmək haqları, eləcə də özəl və ictimai qərarvermə səviyyələrində əhəmiyyətli ayrışikliyə məruz qalırlar” qeyd olunur. Müvafiq istiqamətdə hökumətin qadın əməyinə yönəlmiş siyasətə malik Azərbaycanın BMT-də bəhs olunan məsələdə nümunəyə çevrilməsinə aparan addımlardan birinə əməl etdiyini nümayiş etdirə bilər. Halbuki, son 3 ilin gender göstəricilərində müəyyən geriləmələr müşahidə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı çərçivəsində elan edilən gender inkişafı indeksinə əsasən, Azərbaycan 2015-ci ildə 188 ölkə arasında 78-ci yeri tutub. MDB məkanının üzvləri olan Rusiya, Qazaxıstan və Ukrayna kimi ölkələrdə isə bu göstərici müvafiq ardıcılıqla 49, 56 və 84-dür. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan üçün bu göstərici 2014-cü ildə də 78 olaraq müəyyənləşmişdisə, 2013-cü ildə 76 olub. Gender bərabərliyi indeksinə əsasən isə Azərbaycan 2013-cü ildə 76, 2014 və 2015-ci illərdə isə 2 pillə geridə 78-ci yerdə qərarlaşıb. Genderlə əlaqəli bu indekslərdə müəyyən geriləmələr neft gəlirləri bəzən sonra dövlətin qadın siyasətinə yenidən göz gəzdirməli olduğunu, sadəcə kadr siyasəti və hüquqi normativ qərar və fərmanlar hazırlamamalı, həm də dəyişən iqtisadi

strukturlara uyğun konkret siyasət tədbirləri ilə real fərqləndirici işlərə imza atmalı olduğuna işarələr kimi qəbul etmək lazımdır.

2.1. Problemin tarixi təkamülü

Hələ iyirminci əsrin ilk illərində neft gəlirlərinin kəskin artımı təkcə iqtisadiyyatda deyil, həm də ictimai-mədəni həyatda da öz əksini tapırdı. Məsələn, Zeynəlabdin Tağıyev kimi neft milyonçusu 1901-ci ildə qızlar üçün ilk məktəb açılışının mümkün etmiş və eləcə də xaricdə təhsil alanlar arasında qadınlara dəstək olub. Daha sonra qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qanunvericilik çərçivəsində qadınlarla kişilərin bərabərliyini təmin etdi. Beləliklə də dini və milli dəyərlərə söykənən, patriarxal qanunların sərt olduğu və əsasən kənd təsərrüfatının dominantlıq etdiyi dövrdən, qadınların da sanballı ictimai mövqeyə malik olduğu dövrdə keçid prosesi başladı. Proses SSRİ-nin qurulmasından sonra da davam etdi.

SSRİ dövründə bərqərar olmuş planlı iqtisadiyyat şəraitində müvafiq məsələ ilə əlaqədar “Qadın əməyinin cəlbə planı” qəbul edilmiş və müəssisələrdə mütəmadi yoxlamalar keçirilərək qadın işçilərin yüksək ixtisaslı, ixtisaslı, yarı-ixtisaslı və ixtisasız tipli kateqoriyalar əsasında təsnifləşdirilməsi aparılmışdır (ASŞC sənayesində qadın əməyi, 1931). Nəticədə 1929 və 1933-cü illərdə qadınların iqtisadiyyatdakı rolu 5 dəfə artmış və 37 %-ə yüksəlmişdir. Lakin sonradan qadınların ailədaxili rolları və məsuliyyətləri onların müəssisələrdə və institutlarda iştirakını azaltmağa doğru stimullaşdırdı (Azərbaycanda gender davranışları: Trendlər və çağırışlar, 2007).

Müstəqillik illərinin ilk vaxtlarında da qadın əməyi öz yerini iqtisadiyyatda çətinliklə tapmağa başladı və çoxsaylı maneələrlə qarşılaşdı. Onların sırasına kişi əməyi ilə güclü rəqabət, özəlləşdirmə dalğalarında və sahibkarlıq ənənələrində qadınların kənarda qalmasını göstərmək

olar. Müstəqillik sonrası gender balansı və qadınların ictimai-iqtisadi həyatda iştirakının artırılmasına dair görülən digər işlərə isə BMT-nin “Qadınların siyasi hüquqları üzrə” konvensiyasına qoşulmağı, “Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi”-nin yaradılmasını, Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında qanunu qəbulunu və s.-ni göstərmək olar (Atılan digər addımlar və görülən işlərin xronoloji ardıcılığı əlavədəki cədvəl 1-də əks olunub).

2005-ci ildən bu yana bilavasitə qadın əməyinin artırılması və yüksək neft gəlirlərinin mənfi təsirlərindən qorunması məqsədi ilə hər hansı milli plan və ya dövlət siyasəti qəbul edilməyib. Bunun belə olmağında əsas səbəb müvafiq hökumət orqanlarının və institutlarının belə bir problemin (yüksək neft gəlirləri və onun qadın əməyinə təsiri) varlığından tam olaraq məlumatlı olmaması ilə əsaslandırmaq mümkündür. Cari siyasət sənədi də məhz bu problemin əsaslandırılması və potensial təsir mexanizmləri ilə yumşaldılmasını hədəfləyir.

2.2. Problemin nəzəri-metodoloji əsasları

Neftlə zəngin ölkələrdə formalaşmış iqtisadiyyat strukturunun qadın əməyinə zərərli ola biləcəyini ilk dəfə arqumentləşdirilməsi Kaliforniya Universitetinin professoru Maykl Ross tərəfindən təqdim edilib. Maykl Ross öz arqumentini Holland sindromu nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirir. Onun araşdırmasındakı hipotezlərdən biri budur: *neft istehsalının dəyərində baş verən qalxma qadınların əmək ehtiyatlarındakı iştirakını azaldacaq*. Bu iddia uzun müddət dominant olan “inkişaf gender bərabərsizliyinə də müsbət təsir göstərir” fikrinə də meydan oxuyur. Belə ki, Dünya Bankı başda olmaqla, bir çox inkışaf institutları yuxarıda qeyd olunan fikri təbliğ edirdi. Lakin Ross inkışafın tipindən asılı olaraq, nəticələrinin də fərqli ola biləcəyini qeyd edir. Əgər iqtisadi inkışaf neft və ya mineral hasilat əsasında formalaşarsa, bu qadınları rəsmi əmək ehtiyatlarına qoşulmağa həvəsdən salır və nəticədə qeyri-

bərabərliyə səbəb olur. Daha sonra Maykl Rossun iddiasını dəstəkləyən və ya tənqid edən başqa araşdırmalar da icra edildi və beləliklə də bu yanaşma öz miqyasını genişləndirdi.

Yüksək təbii sərvət gəlirlərinin ümumilikdə əmək bazarının strukturuna və qadın əməyinə təsiri baxımından digər ölkələrin təcrübəsini nəzərdən keçirsək, İndoneziya nümunəsində birinci neft şoku adlandırılan periodda (1970-80) kənd əhalisinin sayı sadəcə 4% azalma nümayiş etdirsə də, buna rəğmən iqtisadi fəal əhalinin sayında 66%-dən 55%-ə doğru kiçilmə müşahidə olunub. 1972-1982-ci illər arasında isə kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payı 48%-dən 30%-ə doğru azalıb. Belə olan halda, nəzərəçarpan azalma nümayiş etdirməyən kənd əhalisinin məşğulluğu məsələsində müəyyən neqativ təsirlərdən bəhs etmək məqsədəuyğun olar.

Digər oxşar nümunə isə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən olan Norveçlə əlaqədardır. 1975-ci ildən etibarən neft gəlirləri Norveç dünyanın ən böyük neft ixracatçılarından birinə çevirdi. Neftin ixracatdakı və gəlirlərin mənbəyindəki yüksək payın fonunda, onun məşğulluqdakı yeri 1%-dən belə az olmuşdur. Müvafiq olaraq ölkənin sənayesizləşmə prosesi baş vermiş, 1950-ci ilə nisbətdə 2006-cı ildə istehsal olunan əlavə dəyərdə sənayenin payı 25%-dən 9%-ə düşmüşdür. Norveç hökuməti beynəlxalq rəqabətdə yarana biləcək mənfi tendensiyaları aradan qaldırmaq məqsədi ilə real sektora yönəlik subsidiyalar ayırdı. Qadın əməyində müəyyən təklif artıqlığının yaranması da qeydə alınıb. Həm ölkə iqtisadiyyatının, həm də əmək bazarının strukturunu nəzərə almasa idi, ölkə sənayesi böyük təhlükələr ilə üz-üzə qala bilərdi.

Azərbaycanda qadın əməyinə istiqamətlənmiş işlər sadəcə hüquqi və institusional müstəvini deyil (makro miqyas), həm də regional əmək bölgüsü, sənaye strukturu və ixtisaslaşma (mikro səviyyə) kimi məsələləri də əhatə etməlidir ki, ölkəyə daxil olan neft gəlirləri qadın əməyinə öz mənfi təsirini birbaşa göstərə bilməsin. Təbii sərvətlərlə

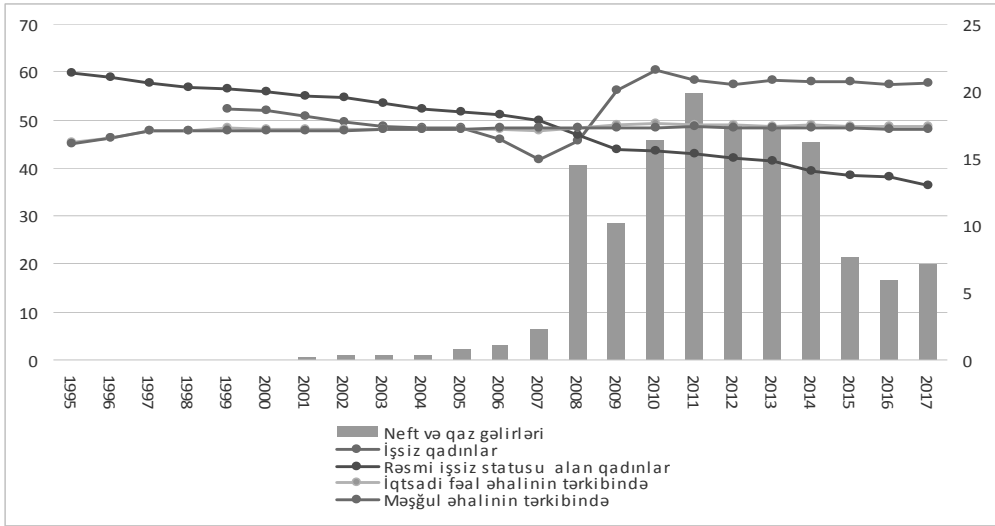
zəngin ölkələrin ixracatında hasilat sənayesinin məhsulları böyük paya sahib olduqda, ölkəyə daxil olan xarici valyutanı dövlət xərcləmələri vasitəsi ilə iqtisadiyyatın real sektoruna istiqamətləndirilməyinə yönəlik addımlar atılır. Həmin xərclər əsasən özünü infrastruktur xərcləri kimi büruzə verir. Belə olan halda əmək bazarında hasilat sənayesindən sonra yenidən kişi əməyinə tələbat yaranır və qadın əməyinin istifadə oluna biləcəyi sahələr nəzərə alınmır. Nəticədə əmək bazarında izafi qadın əməyi təklifi formalaşır. İnfrastruktur və tikinti sahələri isə qısamüddətli zaman kəsimində əlavə gəlir və ya əlavə dəyər yaradıcı xüsusiyyətə ya heç malik olmur, ya da buna çox az şərait yaradır. Bu da öz növbəsində əmək bazarındakı gender balansına mənfi təsir göstərir. Bir neçə səbəbə görə bu balansı yenidən təmin etmək və ya qoruyub saxlamaq isə dövlət siyasəti vasitəsi ilə icra edilməlidir.

2.3. Problemin statistik təsviri

İşsiz statusuna malik qadınların ümumi işsiz əhali içərisindəki dinamikası diqqəti cəlb edir. Belə ki, 1999-cu ili izləyən illərə uyğun olaraq qadınlar arasındakı işsizlik 52.3%-dən 41.7%-ə düşsə də, 2008-ci ildən etibarən bu rəqəm kəskin olaraq artmağa başlayır. Belə ki, 2009-cu ildə göstərici 56.1%, 2010-cu ildə isə 60.4%-ə yüksəlib. Sonrakı 6 ilin qadınlar üzrə işsizlik göstəricisinin median dəyəri isə 52.3% olub. Nəzər alsaq ki, ölkəyə daxil olan neft və qaz gəlirləri öz pik həddinə ilk dəfə məhz 2008-ci ildən etibarən çatıb, burada sənaye sahələri arasındakı əmək qüvvəsi hərəkətlənmələri nöqtəyi-nəzərdən müəyyən səbəb-nəticə əlaqəsinin varlığını nəzərə almaq olar (Qrafik 1). Maraqlıdır ki, təkcə iki illik zaman müddətində (2007-2009-cu illər nəzərdə tutulur) qadınlar arasındakı işsizlik 18.7 %-lik artım nümayiş etdirib.

Digər maraqlı məqam isə ondan ibarətdir ki, rəsmi işsiz statusu alan kişilər və qadınlar ilə əlaqədardır. Belə ki, rəsmi işsiz statusu alan kişilərlə qadınlar arasında çox böyük fərq dinamikası müşahidə olunur. Ötən əsrin 90-cı illərində rəsmi işsiz statuslu kişilərin sayı 11,411 idisə,

qadınlarda bu göstərici kişilərdən təxminən 20% daha çox, 16,903 nəfər idi. 2007-ci ildə bu rəqəm praktiki olaraq eyniləşmiş (kişilərin 50%-i və qadınların 50%-i), 2007-ci ildə isə rəsmi olaraq işsiz statusu qazanmış qrupun cəmi 36.3%-ini qadınlar təşkil etmişdir. Lakin qadınlar arasında işsizlik baxımından ümumi trend 2007-ci ildən artım nümayiş etdirib, 2011-ci ildən başlayaraq isə 57-58%-ə qalxıb. Rəsmi işsiz statusu alan kişilərin sayı isə özünü bu rəqəmdən 20% daha az göstərir.

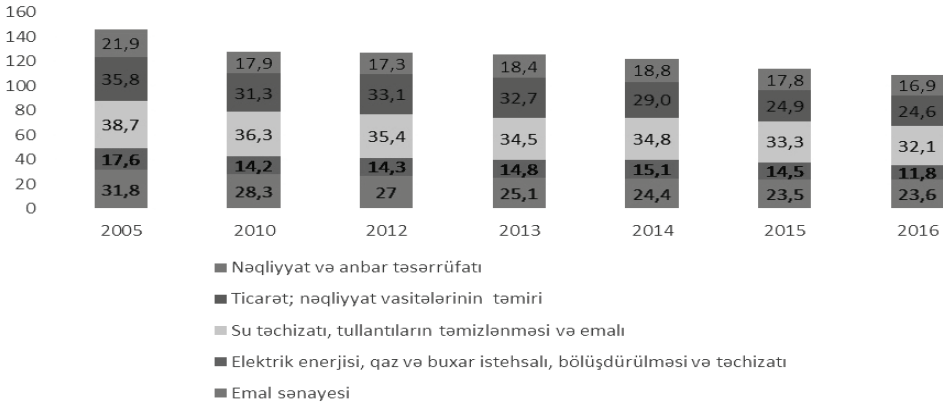

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu.

Qrafik 1. İşsiz qadınların iqtisadiyyatdakı yeri - % ilə və Neft və qaz gəlirləri – Milyon ABŞ dolları ilə, sağ ox.

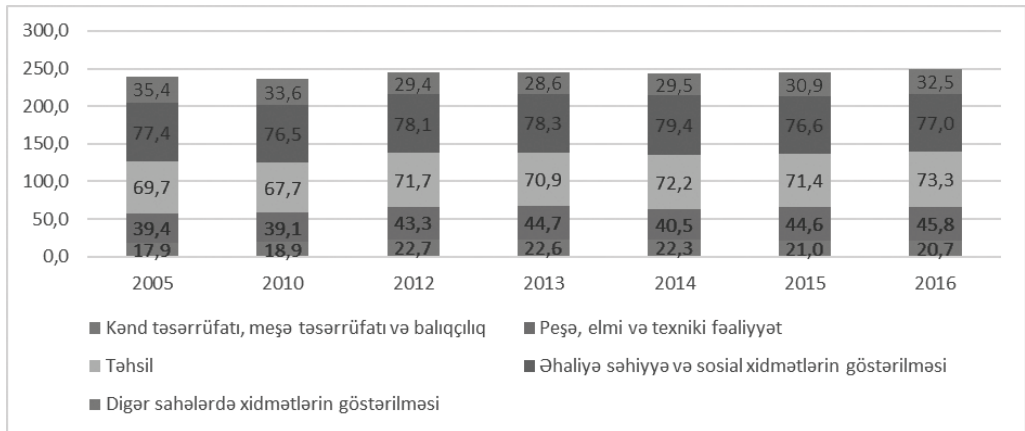
Son illərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mizlə işləyənlərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisinə baxdıqda bir çox fəaliyyət sahələrində qadınların yerinin azaldığını müşahidə etmək olar (Qrafik 2). Belə ki, bu azalma özünü emal sənayesi, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı və s. kimi sahələrdə kəskin göstərir, lakin mədənçıxarma sənayesi, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar və s.-da daha

mülayim formada təzahür edir. Qrafik 3-də isə qadın əməyinin artdığı iqtisadi fəaliyyət sahələri təsvir olunub. Onların arasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, peşə, elmi və texniki fəaliyyət və təhsil sahələrini nümunə göstərmək mümkündür.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 2. İqtisadi fəaliyyət növünə görə qadın əməyinin azaldığı sahələr, % ilə.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 3. İqtisadi fəaliyyət növünə görə qadın əməyinin artdığı sahələr, % ilə.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının proqnozları və qiymətləndirməsinə əsasən, Azərbaycanda son 4 ildə məşğul əhalinin ümumi həcmində azalma müşahidə olunur. Bilavasitə qadınların məşğulluqdakı payında isə kəskin azalmalar yoxdur. Kişilər arasında isə 2015-ci il ilə müqayisədə 2018-ci ildə 0.5%-lik artım gözlənilir. BƏT-in qiymətləndirməsinə əsasən kişi və qadın əməyinin ümumi məşğulluqdakı payı bir-birindən bir o qədər də fərqlənmir və 32-33%-dir. Əmək qabiliyyətli əhalidən kənar qalan şəxslər isə müvafiq olaraq 34 %-dir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Azərbaycan ilə əlaqədar proqnozları və qiymətləndirməsi

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018
Məşğul əhali – BƏT-nin qiymətləndirməsi, % ilə.	65.5	66.2	66.1	65.9
Qadınlar arasındakı məşğulluq – BƏT-nin qiymətləndirməsi, % ilə.	62.5	62.9	62.9	62.7
Kişilər arasında məşğulluq – BƏT-nin qiymətləndirməsi, % ilə.	68.6	69.7	69.4	69.1
Əmək qabiliyyətli əhalinin içərisində qadın məşğulluğu – BƏT-nin qiymətləndirməsi, % ilə.	--	--	--	32
Əmək qabiliyyətli əhalinin içərisində kişi məşğulluğu – BƏT-nin qiymətləndirməsi, % ilə.	--	--	--	33
Əmək qabiliyyətli əhalidən kənar qalan şəxslər – BƏT-nin qiymətləndirməsi, % ilə.	--	--	33	34

Mənbə: Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT)

2016-cı ildə məşğulluq xidmətləri orqanlarında işsiz statusu alan şəxslərin göstəricilərinə nəzər saldıqda, qadınlar arasındakı işsizliyin təhsil səviyyələrinə görə təsnifatında, orta ixtisas və orta təhsili olanlar arasındakı işsizliyin, müvafiq kateqoriyada kişilərin göstəricilərini

təqribi 2 dəfə çox olduğunu görmək mümkündür. Bu da öz növbəsində qadınlar arasında ali təhsil alanlarının sayının artımı və eləcə də, qeyri-neft sektoruna daxil olan kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənayesində olan geriləmələrlə əlaqələndirilə bilər.

Cədvəl 2. 2016-cı ildə məşğulluq xidmətləri orqanlarında işsiz statusu alan şəxslərin tərkibi

Təhsil səviyyəsi	Qadınlar	Kişilər	Cins üzrə bölgü	
			Qadınlar	Kişilər
Ali təhsili olanlar	48.1	63.3	31.8	68.2
Orta ixtisas təhsili olanlar	40.0	26.8	47.8	52.2
İlk-peşə ixtisas təhsili olanlar	7.8	7.8	38.1	61.9
Tam orta təhsili olanlar	4.0	1.9	56.5	43.5
Orta təhsili olanlar (təhsil olmayan və ibtidai təhsil olan daxil olmaqla)	0.1	0.2	38.0	62.0
Cəmi, faizlə	100.0	100.0	38.1	61.9
nəfər	12554	20418	x	x

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2.4. Sorğuların qiymətləndirilməsi

İlk növbədə dövlət qadın əməyinə dair yeni siyasətlər hazırlayarkən həm cəmiyyət daxilində, həm də dövlət institutlarında (gender meynstrimləşdirilməsi) müəyyən maarifləndirmə və təbliğat işləri ilə məşğul olmalı və bununla da qadınların əmək bazarında fəal iştirakını stimullaşdırmalıdır. Belə olmadıqda, dövlət qurumların və hökumət institutları qadın əməyinin təklifi ilə əlaqədar real vəziyyəti qiymətləndirməkdə böyük çətinliklərlə qarşılaşacaqlar. Dünya Dəyərləri Sorğusunun nəticələrinə əsaslanan aşağıdakı cədvəl, müvafiq kontekstdə maraqlı nəticələr ortaya qoyur. Sorğu keçirilən qadınların arasında 70

%-lik nəticə işləməyə haqqı kişilərə daha çox verir, nəinki qadınlara. Eləcə də cəmi 38%-lik kəsim qadınların müstəqilliyini işləməkdən keçdiyini düşünüb, 35.3% isə qərarlı qalıb. Bu nəticələr qadınların əmək bazarına sağlam inteqrasiyasında müəyyən problemlərin olduğunu və həmin problemlərin əsasən kişi əməyinin milli-mədəni dəyərlər çərçivəsində uzunmüddətli dominantlığı nəticəsində yarandığını əks etdirə bilər.

Cədvəl 3. Qadınların əmək fəaliyyətinə yanaşması

Sorğu sualları / Cavablar (% ilə)	Razıyam	Həm hə, həm yox	Razı deyiləm
İş yerlərinin sayı az olduğu zaman kişilərin işləməyə haqqı qadınlardan çox olmalıdır	70.7	15.6	13.8
Əgər qadın ərindən daha çox maaş alırsa, bu, demək olar ki, problemlərə gətirib çıxaracaq	29.5	32.9	37.5
İşləmək - qadın üçün müstəqil şəxs olmağın ən doğru yoludur	38.3	35.3	26.3

Mənbə: Dünya Dəyərləri Sorğusu, Azərbaycan üzrə, 2010-2012-ci illər.

İş həyatında yanaşmada qadın əməyinin digər ümumi atmosferini başa düşməkdə analıq və evdarlıq statusu, qadınların siyasətdəki və biznes rəhbərliyində genderlərin rolu da yaxından kömək edir. Belə ki, ananın iş həyatındakı yeri ilə uşaqlara təsiri baxımından qadınların 45 %-i mənfi təsirinə olmadığını düşünür. 44.7% isə razılaşır ki, bunun mənfi təsirləri ola bilər. Eləcə də, qadınların ictimai həyatda aktiv iştirakını təmin etməkdən ötəri qadın siyasi liderlərin önəmi böyükdür. Bu istiqamətdə hökumətin ən yüksək səviyyələrində müəyyən göstərişlər olsa da (Məsələn, Prezident Administrasiyası: hər rayon icra başçısının

bir qadın müavini olmalıdır və s.) sorğu iştirakçılarının böyük əksəriyyəti – 23.6% tamamilə razı, 37.7% razı – kişiləri daha yaxşı siyasi lider hesab edir ki, bu da hələ maarifləndirmə məsələsində görüləsi işlərin çoxluğundan xəbər verir. Qadın əməyinin əmək bazarındakı potensial tutumundan maksimum və effektiv dərəcədə yararlanmaq istənilirsə, evdar qadınlıq anlayışının cəmiyyət içərisində oturmuş ifrat vacibliyini azaltmaq lazımdır. Qeyd edək ki, qadınların 69.6%-i evdarlığı məvacibli işlər kimi mühüm iş hesab edir.

Cədvəl 4. Qadınların sosial rollar haqda qiymətləndirmələri

Sorğu sualları/ Cavablar (% ilə)	Tamamilə razıyam	Razı- yam	Razı deyiləm	Tamamilə razı deyiləm
Əgər ana işləyirsə, bu zaman uşaqlar əzab çəkirlər	16	28.7	45.7	9.2
Ümumiyyətlə kişilər qadınlardan daha yaxşı siyasi lider olurlar	23.6	37.7	28.9	9.2
Universitet təhsili almaq oğlanlara qızlardan daha çox vacibdir	11.0	11.0	51.3	26.7
Ümumiyyətlə kişilər biznesə rəhbərlik etməyə qadınlardan daha çox qadirdirlər	25.1	40.9	25.0	8.8
Evdar qadın olmaq digər maaşlı (məvacibli) işlər kimi əhəmiyyətli bir fəaliyyətdir	29.9	39.7	23.8	6.4

Mənbə: Dünya Dəyərləri Sorğusu, Azərbaycan üzrə, 2010-2012-ci illər.

2007-ci ildə hazırlanan və Azərbaycanın bölgələrini də əhat edən “Azərbaycanda Qender Davranışları: Trendlər və Çağırışlar” adlı İnsan İnkişafı hesabatında, sorğu nəticələri arasında aşağıdakı maraqlı nüanslar diqqəti cəlb edir:⁶⁹

- 2005-ci ildə açılan şəkər emalı zavodunda əsasən kişilər işə götürülüb
- Broylar və quşculuq təsərrüfatlarında qadın əməyinə üstünlük verilir.
- Qadın respondentlərin böyük əksəriyyəti qadınların məşğulluğu məsələsində dövlətin rolunun böyük olduğunu qeyd ediblər.
- Qadınların işləyə biləcəkləri iş sahələri azdır.
- 41-57 yaş arası şəhər və kənd yerlərində yaşayan qadınlar arasında işsizlik azdır. Bu da onunla izah oluna bilər ki, həmin yaş aralığında qadınlar adətən uşaq qayğısına qalmaq kimi məsuliyyətdən azaddırlar və təklif olunan işləri qəbul edə bilirlər.

Əlavə olaraq, 2012-2013-cü illərdə Azərbaycanın qeyri-kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən 390 şirkət arasında keçirilmiş sorğuya əsasən, Azərbaycanda qadınların mülkiyyətdə iştirakı və qadınlar tərəfindən idarə olunan müəssisələrin nisbəti göstəriciləri region üzrə ən aşağıdır (Mülkiyyətçilərində qadın iştirakçı olan şirkətlərin faizi – 5, qadın top menecerləri olan şirkətlər – 3%,).

⁶⁹ Nəzərə almaq lazımdır ki, qadın əməyi ilə əlaqədar trendlər və dinamikalar ilbəl kəskin dəyişikliyə məruz qalmır. Bu səbəbdən öncəki illərin təcrübələrini də nəzərdən keçirmək mümkündür.

3. SİYASƏT PRINSİPLƏRİ

Əmək bazarında gender balansını təmin etmək və eləcə də gender siyasəti ilə əlaqədar müxtəlif məqsədlərə tamtəminatlı formada nail olmaq üçün, ölkə reallıqlarını və milli iqtisadi tarixi nəzərə alaraq, qadın əməyinə istiqamətlənmiş dövlət siyasətinə böyük ehtiyac var. Problemin genişmiqyaslı və çoxşaxəli olması sadəcə bir və ya bir neçə siyasət təklifi ilə həll yolları formalaşdırmağı çətinləşdirir. Odur ki, aşağıdakı prinsiplər hazırlana biləcək dövlət siyasətinə bələdçi rolunu oynaya bilər.

3.1. Qadın sahibkarlığının stimullaşdırılması

Qadın sahibkarlığının stimullaşdırılması əmək bazarında gender balansının bərpa olunmasına müsbət təsiretmə gücünə malikdir. Bunun üçün həm qadın sahibkarlığının qarşısında formalaşmış çətinliklərin azaldılması, həm də qadınları əmək bazarına cəlb etmək üçün konkret biznes modellərin təklif edilməsi qaçılmazdır. Dövlətin müvafiq istiqamət üzrə qadın əməyi siyasətinə malik olması və zəruri institutları işə cəlb etməsi qısamüddətli zaman kəsimində yaxşı nəticələr verə bilər.

Qadın sahibkarlar arasında keçirilmiş sorğulara əsasən⁷⁰ sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyən və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qadınların üzləşdiyi problemlər makro, mikro və fərdi səviyyəyə bölünərək təqdim edilib (Cədvəl 5).

⁷⁰ Qadın sahibkarlığı siyasətinin qiymətləndirilməsi və qadın sahibkarlığında maraqlı tərəflərin sorğusu, 2016.

Cədvəl 5. Qadın sahibkarların üzləşdiyi problemlər

Qadın sahibkarların üzləşdiyi problemlər		
Makro mühit	Mikro mühit	Fərdi səviyyə
Bazarlara çıxış	Ailə dəstəyi/məhdudluğu yoxdur	Bacarıq, bilik, təcrübə çatışmazlığı
Maliyyəyə çıxış	Məhdud mobillik	Etimad çatışmazlığı
İnformasiyaya çıxış	Rol modellərinin olmaması	Şəbəkə çatışmazlığı
Qeyri-rəsmi təcrübə	Tələbə görə tələblərin yarısını: ödənişsiz iş	
İnfrastruktur		
Vergi və sosial faydalar		

Mənbə: Əliyeva Y. və Zeynalova B. (2016). Qadın sahibkarlığı siyasətinin qiymətləndirilməsi və qadın sahibkarlığında maraqlı tərəflərin sorğusu

Yuxarıda sadalanan 3 kateqoriya problemlərin həlli qadın sahibkarlığını stimullaşdırır və ölkə iqtisadiyyatında məşğul qadınların sayını artırır. Mümkün tədbirlər planı kimi aşağıdakıları sadalamaq olar:

- Makro mühitdə rastlanılan maneələri həll etmək üçün qadınların mobilliyi artırılmalı, onların bazarlara çıxışı asanlaşdırılmalıdır. Eləcə də bank, bank olmayan qurumlar və maliyyələşmə təşkilatlarında gender diskriminasiyasına yol verilməməlidir. Qadınların məlumatlılığına əsaslanıb sui-istifadə hallarını azaltmaq üçün qadın sahibkarlara dəstək vasitələrinin sayı və növü artırılmalıdır. Müvafiq infrastruktur və vergi

güzəştlərinin bazisi işlənib-hazırlanmalı və bilavasitə qadınlara ünvanlanmalıdır.

- Mikro mühitdə qarşılaşılan baryerləri aşmaq üçün ilk növbədə ümumi olaraq cəmiyyətdə intensiv maarifləndirmə işlərini təşkil etmək, oturmuş bəzi stereotipləri yerindən oynatmaq lazımdır. Belə olandan sonra qadınlara müəyyənləşdirilmiş ənənəvi peşələr və eləcə də ailə məsuliyyətinin taktərəfli bölüşdürülməsi kimi problemlər öz həllini tapa bilər.

- Fərdi səviyyədə isə əsasən qadınların öz bilik və bacarıqları, eləcə də onların xarici aləmlə olan əlaqələri nəzərdə tutulur. Təcrübə göstərir ki, sahibkarlığa birdən-birə atılmaq heç də həmin dəqiqə uğurlu nəticələrə səbəb olmur. Zəruri biliklər, bacarıqların əldə edilməsi üçün təhsil və təlimlərin rolu böyükdür. Bu həm də qadınların şəbəkələşməsini təmin edə bilər.

3.2. Qadın əməyini artırıcı xarakterə malik layihələrin icrası

Əsasən ixtisasız qadın əməyini və mövcud iqtisadi imkanları da nəzərə almaqla, gələcəkdə qadın əməyinin məşğulluqdakı çəkisində əhəmiyyətli artımlara nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır.

1. Sosialyönümlü layihələrin artırılması - İncəsənət və sənətkarlıq məhsulların Azərbaycan Respublikası prezidentinin 23 sentyabr 2016-cı il fərmanı ilə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində "ABAD" publik şəxs yaradılıb. "ABAD" publik şəxs yaradılmasında əsas məqsəd kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək, rəqabətə davamlı məhsul istehsal etməkdə ailə təsərrüfatlarının formalaşmasına dəstək olmaq və digər bir çox sosialyönümlü layihələri həyata keçirməkdir.

Belə layihələr ailə təsərrüfatlarına öz brendlərini yaratmaq üçün zəruri marketing və brendinq dəstəyini verməkdə olduqca uğurludur. Müvafiq şərait dəstəyə ehtiyac duyan qadın əməyinin müstəqilləşməsi və ölkə iqtisadiyyatında öz yerini qazanmasında vacib təkanverici qüvvədir.

2. Oxşar təcrübələrin nəzərə alınması – Bəzi neftlə zəngin ölkələrdə də qadın əməyinin ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasında yaranan problemlərini azaltmaq üçün tədbirlər görülüb. Onları öyrənmək və uğurlu nümunələri tətbiq etmək qadın əməyinə dair hazırlanacaq siyasət sənədlərində əsas dayaq nöqtələrindən biri ola bilər. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında neftinin ucuzlaşmasının fonunda qadın məşğulluğu və insan kapitalına edilən vurğular artıb. 2016-cı ildə neftin qiyməti 42 dollar/barrelə düşdükdən sonra qadınların məşğulluqdakı payı da 21%-ə qalxıb. Halbuki 10 il bundan qabaq bu rəqəm 16% idi. Hökumət neft qiymətlərinin çöküşündən sonra qadınların cəmiyyətə inteqrasiyasına önəm verməyə başlayıb və buna bir diversifikasiya aləti kimi yanaşır (Bekdaş).

Digər nümunə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən (BƏƏ) verilə bilər. Bekə ki, BƏƏ hökuməti 2006-cı ildə Əbu-Dabidə yerləşən Milli Neft İnstitutunda Arzanah adlı bölmənin yaradılmasını təmin etdi. Bu strateji qərar neftlə əlaqəli sahələrdə qadınlar üçün karyera imkanlarının artırılmasını hədəfləyir. 2007-ci ildə isə Neft Mühəndisləri Cəmiyyəti əsasən kişi əməyinin dominant olduğu neft və qaz sənayesində qadınlar üçün zəruri imkanların yaradılmasını təmin etməkdən ötəri istedadlar şurasını yaradıb. Şuranın əsas məqsədi qadınlar arasında mühəndislik istedadına malik olanları tapmaq, işə götürmək və eləcə də sorğular vasitəsi ilə qadın əməyi ilə əlaqədar problemləri müəyyənləşdirməkdir. Belə qərarların mövcudluğu neftlə zəngin ölkələrdə qadın əməyinə qarşı mənfi təsirlərin olduğunu əks etdirir (Skott və başqaları, 2013).

Afrikanın resurslarla zəngin və əsasən dağ-mədən sənayesinə dayanan iqtisadiyyata malik ölkələrindən də qadın əməyinə dair problemlərin təhlil bir çox qanunverici və tənzimləyici mexanizmlərin işlənilib-hazırlanmasına böyük tövhələr verə bilər. Cənubi Afrikada hökumət qadın əməyinin ümumi məşğulluqdakı payını artırmaqdan ötrə dağ-mədən sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlərə hüquqi tənzimləmələr vasitəsi ilə tələblər irəli sürüb. Sierra Leon da Azərbaycan kimi ixracatının 90%-i mineral xam maddələrdən ibarətdir. Ölkədə qadın əməyi həm dağ-mədən sənayesində çox az hissəyə - 5-10%-ə sahibdir həm də qadın əməyi əsasən iqtisadiyyatın qeyri-rəsmi hissəsində cəmləşib. Malavi isə neftlə zəngin ölkə olmasa da, hökumət və BMT kimi təşkilatlar qadın əməyinin rolunun artırılmasından ötrə müəyyən diaqnostikalar və dəyərləndirmələr aparırlar.

İxracatının xam neftdən ibarət olduğu İraqda isə qadın əməyinin məşğulluqdakı payının artırılması məqsədi ilə BMT-nin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı tərəfindən 2011-2015-ci illərdə “Qadınların qeyri-ənənəvi sektorlara hazırlığı” layihəsi həyata keçirilib. Əsas məqsəd Ərbil şəhərində “Əməliyyatlar və sənaye xidmətləri” sahəsində təlim akademiyasının qurulması və onun vasitəsi ilə gender bərbərliyini təmin etmək və qadınlara dəstək olmaq olub. Əsas nəticələr arasında uzunmüddətli zaman perspektivində qadınların sosial-mədəni transformasiyasını təmin etmək üçün yerli diskriminasiyaları azaltmağa çalışıldı. Eləcə də yerli dəyər zəncirləri və iqtisadi inkişafa müsbət təsirlər müşahidə olundu. Müəyyən təlim proqramlarının məzunları iş və təcrübə imkanlarını tapa bildilər (Birləşmiş Millətlər Sənaye İnkişafı təşkilatı, 2013).

Neft sənayesi Bakı və Bakıtrafi ərazilərdə inkişaf etdikcə lazımi kadr ehtiyaclarını da yaxın yerlərdən təmin edib, çünki bölgələrin neft sənayesinin tələblərinə cavab verəcək yüksəkixtisaslı kadr tutumu yox idi, eləcə də işəqədərki mərhələlərin (təlimlər, peşə hazırlığı və s.) təşkilində məsafə mühüm rol oynayırdı. Bu məqam regionlardakı iş gücünün, xüsusilə də qadınların təlim-tədris proseslərindən kənarında

qalmasını qaçılmaz edib. Uyğun olaraq, təhsil müəssisələri və təşkilatları vasitəsi ilə qadın əməyinin canlandırılması prosesinə başlamaq son onillikdə formalaşmış boşluqların aradan qaldırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən addım hesab edilə bilər.

3.3. Qadınların hasilat və mədəncixarma sənayesindəki yerinə yenidən baxış

Mövcud müəyyən təbii tendensiyalar səbəbi ilə məşğulluğun hasilat sənayesinə düşən payında qadınların sayı olduqca azdır. Adıçəkilən sənaye sahəsində işlərin tələbi və eləcə də zəruri olan təhsilə maliklik baxımından kişilər say üstünlüyündədirlər. Halbuki, dünyanın bir çox ölkələrində aparıcı şirkətlər korporativ mədəniyyəti yüksəltmək, cəmiyyətdaxili münasibətləri və yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və eləcə də iş yerində gender diversifikasiyasına nail olaraq qadınların innovasiyaların hazırlanması və tətbiqində rolunu artırmaq üçün çox ciddi siyasət işlərinə imza atırlar. Halbuki, Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzzdla işləyənlərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisinə baxdıqda, 2005-ci ildə bu göstərici 17.5% olub, 5 il sonra müvafiq olaraq rəqəm 12.4%-ə düşüb, 2016-cı ildə isə 13.3%-ə qədər kiçik artım sərgiləyib. Bu göstərici qadınların mədəncixarma sənayesində qadın əməyinin istifadəsinə dair müəyyən dövlət dəstəyinin olması üçün zəruri tənzipləmələrin işlənilməsinə işarə edir.

Neft və qaz sektorunun iqtisadi inkişafdakı dominant rolunu nəzərə aldıqda, müvafiq sahənin qadın əməyi üçün də təqdim edə biləcəyi perspektivləri araşdırmaq lazımdır. Baxmayaraq ki, adıçəkilən sektor qadın əməyi üçün xüsusi risk və çağırışları da özündə ehtiva edir, qısamüddətli ölkəsəviyyəli hədəflər üçün zəruri hüquqi və institusional tənzipləmələrin icrası mühüm önəm kəsb edir. Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı İctimai Birliyinin hesabatlarına əsasən bu qənaətə gəlmək olar ki, neft və qaz sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə

yaşanan vaxtaşırı mənfi hallar və idarəçilikdə azsaylı təmsil qadın əməyi üçün heç də münbit şərait yaratmır. Hesabatların qısa xülasəsi cədvəl 6-da öz əksini tapıb.

Cədvəl 6. Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatının (NHMT İB) hesabatlarından əsas seçmələr

Hesabatın ili	Əsas qeydlər
2017	Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı (NHMT İB) 2017-ci il üzrə İLLİK HESABATında bildirilir ki, ARDNŞ üzrə qadın işçilərin sayı 2014-2016-cı illərdə azalmış və 2017-ci ildə isə qadınlara qarşı cinsi qısqanma zəmnində xoşagəlməz hal yaşanıb. Eləcə də ARDNŞ-də on yüksək vəzifəli şəxsdən sadəcə biri, BP-də isə 17 yüksəkvəzifəli işçidən sadəcə ikisi qadındır.
2016	Hesabatda neft sektoru üzrə həm qadın, həm də kişi işçilərin sayında azalmaların olduğu qeyd olunsa da, dinamika qadınlar arasında daha kəskin müşahidə olunur. Neft sənayesi çərçivəsində qadın əməyinə dair əlavə müstəsna mənfi hallar qeyd edilməyib.
2015	Hesabatda qadın əməyinə dair əsas məqam 2014-cü ildə qadın işçilərin sayının 2011-ci ilə nisbətdə 76.6% daha az olduğudur. Bundan əlavə 2012-ci ildə bir öncəki ilə nisbətdə kəskin azalma var. Belə ki, əgər 2011-ci ildə qadın işçilərin sayı 17190 olubsa, 2012-ci ildə bu rəqəm 11634-ə enib. Maraqlı məqam odur ki, həmin dövr həm də neft gəlirlərinin öz pikini yaşadığı ərəfədir.
2010	Hesabatda qadın əməyinə dair bir neqativ hal vurğulanıb: Kentz Kaspian Limited şirkəti tərəfindən Əmək Məcəlləsinin 16, 127, 240-246-cı maddələrinin pozulması – Əmək Məcəlləsi ilə qadınlara verilmiş hüquq və təminatlarının işəgötürənlər tərəfindən pozulması

Mənbə: Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatının (NHMT İB) hesabatları

Qadınların hasilat sənayesindəki iştirakını artırmaq üçün hazırlanacaq siyasət və ya siyasətlər toplusunu aşağıdakı prioritetlər istiqamətində formalaşdırıla bilər:

- Gender balansının əhəmiyyəti ilə əlaqədar kommunikasiya və maarifləndirmə müvafiq müəssisələr arasında icra olunmalıdır.
- Hökumət hasilat və mədənçıxarma sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrə işə götürmək üçün minimal tələb qoya bilər. Məsələn, əgər müəssisə kiçikdirsə heyətin 15%-i, orta ölçülü müəssisədirsə 25%-i, böyük müəssisədirsə 40%-i və s.
- Qadınların sosial həyatdakı böyük rolunu (analıq, evdarlıq və s.) nəzərə alaraq müəssisələrdə əməyin təhlükəsizliyi tipli daxili siyasətlərdə qadın əməyinə adaptasiyalar icra edilsin.
- Qadınların hasilat və mədənçıxarma sənayesindəki aşağı və yuxarı iştirakının sosial təsir gücünü dəyərləndirən və qiymətləndirən metodologiyalar işlənib hazırlanmalıdır.
- Hasilat və mədənçıxarma sənayesindəki monitoring və qiymətləndirmə hesabatlarına gender göstəriciləri və kriteriyaları əlavə edilməlidir.

Başqa sözlə, yüksək neft və qaz gəlirləri qadın əməyinin bilavasitə hasilat və mədənçıxarma sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərdə və müəssisələrdə yerləşdirilməsinə böyük stimül rolunu oynaya bilər. Halbuki rəsmi statistika bunun əksini göstərir. “Qadınların hasilat və mədənçıxarma sənayesindəki yerinə yenidən baxış”, bir növ, qadın əməyini yüksək neft və qaz gəlirlərinin mənfi təsirlərindən qorumaq üçün elə birbaşa mənfi təsiri yaradan sektoru hədəfləyən dövlət siyasətinin fundamental yanaşma tərzini təqdim edir.

4. MÖVCUD VƏZİYYƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ölkədə açılan müəssisələrin qadın əməyinə uyğunluğunu və dövlətin bilavasitə qadın əməyini artırıcı tədbirlərin görüb-görmədiyini başa düşmək üçün cədvəl 7-də ölkə iqtisadiyyatında 2018-ci il ərzində açılan, region üçün əhəmiyyətli yeni müəssisələrin yaratdığı şəraitin müşahidəsinin qısa xarakteristikası verilib.

Cədvəl 7. 2018-ci ildə açılan əsas müəssisələr və onların qadın əməyinə uyğunluq qiymətləri

S/s	Tarix/Yer	Əsas faktlar
1.	16.11.18 Sumqayıt şəhəri	Kimya Sənaye Parkında tütün məmulatları istehsalı fabrikinin açılışı - Ümumi dəyəri 48 milyon dollar olan layihə çərçivəsində 200 yeni iş yeri yaradılıb.
2.	16.11.18 Sumqayıt şəhəri	Əlvan metallar və ferroərıntilər zavodunun açılışı - İnvestisiya dəyəri 51 milyon dollar olan zavodda 230 nəfər işlə təmin olunacaq.
3.	16.11.18 Sumqayıt şəhəri	İnşaat kimyəviləri zavodunun açılışı - İnvestisiya dəyəri 3,5 milyon dollar olan layihə çərçivəsində 60 nəfər daimi işlə təmin olunacaq.
4.	05.11.18 Ağdam rayonu	"Azərxaçça" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Ağdam filialının açılışı - Burada 150 toxucu və 14 inzibati-təsərrüfat işçisinin çalışması nəzərdə tutulub. İlkin mərhələdə artıq 90 nəfər işə qəbul olunub.
5.	28.10.18 Qax rayonu	Qax Damazlıq İpəkçilik Stansiyasının açılışı - Hazırda stansiyada 11 nəfər daimi işlə təmin edilib. Müəssisə tam işə düşdükdən sonra burada 59 nəfər daimi, 150 nəfər isə mövsümi işlərlə təmin olunacaq.

6.	28.10.18 Qax rayonu	"Ulu Aqro" MMC-nin Qax Aqroparkının açılışı - Burada 90 nəfərin işlə təmin olunması nəzərdə tutulub.
7.	28.10.18 Qax rayonu	"Ulu Yurd" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin "Yurd Hotel" mehmanxanasının açılışı -15 nəfərin daimi işlə təmin olunması nəzərdə tutulub.
8.	22.10.18 İmişli rayonu	İmişlidə "ASAN Həyat" kompleksinin açılışı - Mərkəzdə çalışacaq əməkdaşların sayı 184, könüllülərin sayı isə 45 nəfərdir.
9.	15.10.18 Lənkəran rayonu	"Azərxaçça" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Lənkəran filialının açılışı - Burada 150 toxucu və 14 inzibati-təsərrüfat işçisinin çalışması nəzərdə tutulub
10.	15.10.18 Lənkəran rayonu	Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin Lənkəran Regional Sınaq Laboratoriyası
11.	11.10.18 Quba rayonu	Qubada "ABAD Factory" İstehsalat Kompleksinin açılışı - Kompleksin hər istehsal sahəsində növbəlilik prinsipi əsasında 30 nəfərdən ibarət iki "ABAD"çı ailə çalışacaq. Bununla da 30-dək vətəndaş "ABAD" publik hüquqi şəxsin əməkdaşı kimi işlə təmin ediləcək.
12.	11.10.18 Quba rayonu	"Qubaekoaqrar" MMC-nin kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı zavodunun açılışı - Bu layihənin icrası nəticəsində 38 nəfər daimi işlə təmin edilib.
13.	18.09.18 Masallı rayonu	Masallı Sənaye Məhəlləsinin açılışı - Sənaye Məhəlləsində müxtəlif mebel və onların hissələrinin istehsalı üzrə 5 müəssisə qurulub və sahibkarlar tərəfindən bu layihələrin icrasına ümumilikdə 3,5 milyon manatdan çox investisiya yatırılıb, 142 yeni iş yeri yaradılıb.
14.	18.09.18 Masallı rayonu	"Masallı - Nemətləri" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin çəltik emalı müəssisəsinin açılışı - Burada 15 nəfər daimi işlə təmin edilib. Gələcəkdə müəssisənin gücünün 2 dəfə artırılması və işçilərin sayının 40 nəfərə çatdırılması nəzərdə tutulub.

15.	25.08.18 İsmayılı rayonu	"Şirvan şərəbləri" MMC-nin üzümçülük və şərəbçilik kompleksinin açılışı.
16.	25.08.18 İsmayılı rayonu	1000 başlıq müasir heyvandarlıq kompleksinin açılışı - Qeyd olundu ki, layihənin icrası nəticəsində 14 nəfər işlə təmin olunub. Gələcəkdə iş yerlərinin 70-ə çatdırılması nəzərdə tutulur.
17.	25.08.18 İsmayılı rayonu	Azərxaçça" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin İsmayılı filialının açılışı - 150 toxucunun və 12 inzibati-təsərrüfat işçisinin çalışması nəzərdə tutulub.
18.	25.08.18 İsmayılı rayonu	Buta Qrup" MMC tərəfindən yaradılan aqroparkın açılışı - Layihənin icrası nəticəsində 24 nəfər işlə təmin olunub.
19.	27.02.18 Mingəçevir şəhəri	"ASAN Həyat" kompleksinin açılışı - Mərkəzdə çalışacaq əməkdaşların sayı 154 nəfərdir.
20.	27.02.18 Mingəçevir şəhəri	"Mingəçevir Tekstil" MMC-nin iplik istehsalı üzrə iki müəssisəsinin açılışı - Bu fabriklərin işə düşməsi nəticəsində artıq 700 nəfər burada işlə təmin olunacaqdır

Mənbə: President.az səhifəsi.

2018-ci ildə açılan müəssisələr arasında qadın əməyinə münbit şərait yaradan sahələr əsasən kənd təsərrüfatı, aqrar və xidmət sektorları ilə məhdudlaşıb. İqtisadi fəal qadınların böyük əksəriyyəti əsasən aşağı əlavə dəyər yaradan sahələrdə fəaliyyət göstərir. Bu həm onların ümumiyyətlə iqtisadiyyatda yaradılan əlavə dəyərdə, həm də qeyri-neft sektorunda aşağı təmsilçiliyi ilə nəticələnir. Demokratiya Monitoru İctimai Birliyinin qadınların səlahiyyətləndirilməsi üzrə ekspert qrupu tərəfindən 2017-ci ildə apardığı dəyərləndirmələrə əsasən, məşğul qadınların təxminən 82%-nin cəmləşdiyi 5 sektorda iqtisadiyyat üzrə ÜDM-nin cəmi 27%-i yaranıb. Kişilər isə daha yüksək əlavə dəyərin yaradıldığı sektorlarda məşğuldurlar və bu məqam ölkə iqtisadiyyatına

qadın əməyinin qatdığı marjinal faydanı kəskin formada aşağı salır (Demokratiya Monitoru İB, 2017).

Baxmayaraq ki, Cədvəl 7-də qeyd edilmiş müəssisələrin yarısı bilavasitə qadın əməyinin genişləndirilməsi üçün yararlı olsa da, həmin müəssisələrin çox az bir qismində, məsələn, xalçaçılıq və tekstil müəssisələri, qadın əməyinin dominant olacağını ehtimal edə bilərik. Digər müəssisələr isə ya əsasən kişi əməyinə uyğundur, ya da qadın əməyinin tətbiqi çox kiçik miqyasdadır. Bu məqam qadın əməyinə dair dövlət siyasətinin mövcudluğunu, həm də cəmiyyətdə maarifləndirmə işlərinin təşkilini zəruri edir.

5. NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Dünyanın neftlə zəngin bir çox ölkələrində qadın əməyinin xammal ixracatından əldə olunan gəlirlərdən zərər çəkdiyini müşahidə etmək olar. Ölkəmizdə də analoji prosesin baş verdiyini müşahidə etmək mümkündür. Yaranmış vəziyyətin həlli üçün lazım olan zəruri siyasət tədbirlərini icra etmək üçün mövcud bir neçə məhdudiyətlər var. Məsələn, əmək bazarının qadın əməyinə yararlı peşələr cəhətdən dəyərləndirilməsi, eləcə də qadın əməyinin tətbiq olunma əmsalını artırmaq üçün institusional mexanizmlərin işlənilməsi hazırlanması dövlətin qarşısında duran olduqca vacib addımlardan olmalıdır. Eyni zamanda gender statistikasında da çoxsaylı problemlər var: rayonlar və sektorlar, peşələr və ixtisaslar üzrə qadın məşğulluğu rəsmi statistikada görsənmir. Beynəlxalq təcrübədə bu “disaqqeqasiya olunmuş məlumatlar” adlanır və zəruri iqtisadi təhlillər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

2.5 milyon iqtisadi fəal qadınların fonunda 145500 işsiz və 14000 rəsmi işsiz statusu alan qadınlar ölkə iqtisadiyyatında və əmək bazarında istifadə oluna bilən mühüm əmək ehtiyatına çevirmək hökumətin strateji hədəfləri arasında olmalıdır. Bunun üçün qadın əməyinin neft

və qaz gəlirlərindən mənfi təsir aldığını və çox məhdud sahələrə doğru sıxışdırıldığını nəzərə alsaq, problemin siyasət obyektinə çevirməli olduğunu da görmüş olarıq.

Qadın sahibkarlığının stimullaşdırılması, onun yerinin qeyri-neft sektorunda artırılması bu yöndə atıla biləcək vacib siyasət prinsiplərinin başında gəlir. Sosial yönümlü layihələrin icrası və qadınların hasilat sənayesinin özündə əməyin gender bərabərliyi prinsipi çərçivəsində təmin olunması digər olduqca vacib siyasət prinsipləri arasında yer alır. Yaxud da hasilat sənayesinin özündə də gender bərabərliyinin təmini və qadınların ictimai qərarvermə prosesinə cəlbi bu istiqamətdə atılacaq mühüm addımlardan biri ola bilər.

Qadın əməyinin yüksək neft gəlirləri fonunda qorunması məqsədi ilə institusional miqyasda konkret qurumların hansı istiqamətdə işlər görməli olduğu aşağıda qeyd olunub.

- Qadın əməyinin neft və qaz sənayesindən nə dərəcədə təsirləndiyini öyrənmək üçün statistik-metodoloji yanaşmalar **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi** tərəfindən hazırlanmalı və müvafiq digər dövlət qurumları ilə olan əməkdaşlığa inteqrasiya etdirilməlidir. Hazırlanacaq metodologiya cari və potensial problemlərin diaqnostikasının düzgün aparılması üçün həyati önəm daşıyır. Müvafiq göstərici aqreqatlarının, kriteriyalarının və təsniflərinin işlənilməsi və ölkə iqtisadiyyatının bütün iştirakçıları arasında standartlaşdırılması, qadın əməyinin aktuallaşdırılması cəhətdən vahid dəyərləndirmə bazasını formalaşdıracaq. Bu da öz növbəsində gender balanssızlığı ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən gələcək tədqiqatçıların, dövlət siyasəti hazırlayanların və qərarvericilərin işini asanlaşdıraraq, problemləri vaxtında və operativ həllinə yol açacaq. Yeni yaradılan Azərbaycan Statistik İnformasiya xidməti platformasının imkanları da analoji işlərin ictimaiyyətlə effektiv və sürətli kommunikasiyasını təmin edəcək.

▪ **Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi** tərəfindən icra edilən dövlət proqramlarında qadın işçilərin və əməkdaşların həm özəl, həm də dövlət sektorunda məşğulluğunu təmin etməkdən ötəri “xoşməramlı diskriminasiyaya” xarakterli gender prioritetləşməsini icra edə bilər. Kiçik, orta və böyük müəssisələrdə fəaliyyət göstərdikləri sahələrdən asılı olaraq, işçi heyətində “qadın işçi əmsalı” hesablanıla bilər. Belə bir əmsal gələcəkdə qadın əməyinin əmək bazarına olan inteqrasiyasını qiymətləndirməkdə böyük rol oynaya bilər. Eləcə də, gələcəkdə icra olunacaq məşğulluq strategiyasının və ya “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” tipli dövlət proqramlarında qadınların əmək bazarında fəallaşdırılması üçün sistemli layihələr və tədbirlər planı icra olunmalıdır.

▪ **Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi** məktəbdənkənar təhsilin təşkili prinsipləri çərçivəsində orta məktəblərdə yeniyetmə və gənc qız şagirdlərin bilik, bacarıq və meyillərinin gələcəkdə özünəməşğulluq və ya sahibkarlıq fəaliyyəti üçün dəyərləndirməsini apara bilər. Belə təlim-tərbiyə və tədris layihələri sonradan dövlətin digər sosial-iqtisadi proqramların tərkibində müəyyən kommersionlaşdırılma prosesindən keçərək, sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək işləri ilə nəticələnə bilər. Cari siyasət sənədində də qeyd edildiyi kimi, qadın sahibkarlığının qarşısında duran çoxsaylı maneələr var. Həmin əngəllərin aradan qaldırılması üçün maarifləndirmə və təlimlər vasitəsi ilə qadınlara erkən yaşlardan real bacarıqların qazandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

▪ **Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi və onun tərkibindəki Sahibkarlara Yardım Milli Fondu** da qadın əməyinə yararlı yeni iş yerlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından öz tövhələrini verə bilərlər. Müxtəlif sənaye məhəllələrində, eləcə də yerli və xarici investisiyaların cəlb olunduğu digər müəssisələrdə, adıçəkilən qurumlar qadın sahibkarlara və ya qadın əməyinin intensiv istifadə olunduğu müəssisələrin investisiyalarla təmini üçün planlaşdırma işlərində yaxından köməklik göstərə bilərlər. Məsələn, qadın əməyinin predmetinə

çevriləcək hər hansısa məhsul və ya əmtəə nişanına əsaslanan dəyər zəncirinin planlaşdırılması görülə biləcək işlərdən hesab edilə bilər.

Əlavələr

Cədvəl 1

İllər	Atılan addımlar
1992	BMT-nin "Qadınların siyasi hüquqları üzrə" konvensiyasına qoşulub.
1995	BMT-nin "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması" konvensiyasına qoşulub
1996	Avrasiya qadınlarının əməkdaşlığı üzrə qrupun yaradılması haqqında Protokol
1998	Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar tarixli fərmanı ilə "Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi" yaradılıb.
2000	BMT-nin "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması" konvensiyasına əlavə protokola qoşulub.
2000	"Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi" üzrə fərman imzalanıb.
2000	Nazirlər Kabineti qadın məsələləri üzrə milli fəaliyyət planı qəbul edilib.
2007	"Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması" konvensiyası çərçivəsində 2-ci və 3-cü dövr hesabatları təqdim edilib.
2008	"Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınlarının rolunun genişləndirilməsi" adlı beynəlxalq forum keçirilib.
2010	Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Kişi və qadın işçilər - ailə vəzifələri olan işçilər üçün bərabər imkanlar və bərabər rəftar haqqında" 156 nömrəli Konvensiyasına qoşulmaq barəsində fərman imzalanıb

Ədəbiyyat:

- 1) ASŞC sənayesində qadın əməyi (ruscadan çevirəni. Ə. İsmayılov) (1931), Bakı: AHİŞ nəşriyyatı.
- 2) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
- 3) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi səhifəsi, <https://president.az/>
- 4) Azərbaycanda gender davranışları: Trendlər və çağırışlar (2007). Götürülmüşdür: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/nhdr2007gendereng.pdf> (istifadə olunub: 15.10.18).
- 5) Azərbaycanda gender bərabərliyi necə təmin olunur?, *Unikal.org*, <https://www.unikal.org/w8787.html> (istifadə olunub: 10.09.18).
- 6) Doing Business hesabatı (2018). Dünya Bankı Flaqman Hesabatı qrupu. Götürülmüşdür: http://russian.doingbusiness.org/~/_/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf
- 7) Haniyə Bekdaş, Gender və neft: qadınların krallıqdakı dəyişən rolu. Götürülmüşdür: <http://www.wi-her.org/gender-and-oil-the-changing-role-of-women-in-the-kingdom/> (İstifadə olunub: 01.12.18)
- 8) Birləşmiş Millətlər Sənaye İnkişafı təşkilatı (2013). Qadınların qeyri-ənənəvi sektorlarda məşğulluğu üçün hazırlığı: İraq. Götürülmüşdür: https://www.unido.org/sites/default/files/2014-02/Factsheet_IRQ_women_2013_0.pdf (İstifadə olunub: 01.12.18)
- 9) Dünya Dəyərləri Sorğusu, Azərbaycan üzrə, 2010-2012-ci illər. Götürülmüşdür: <http://www.worldvaluessurvey.org>
- 10) Əliyeva Y. & Zeynalova B. (2016). Qadın sahibkarlığı siyasətinin qiymətləndirilməsi və qadın sahibkarlığında maraqlı tərəflərin sorğusu, *Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Alman Əməkdaşlığı, Neoprint*.

- 11) İnsan inkişafı hesabatı 2014. Götürülmüşdür: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2014> (istifadə olunub: 01.11.18).
- 12) İnsan inkişafı hesabatı 2015: İnsan inkişafı üçün iş. Götürülmüşdür: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2015-work-human-development> (istifadə olunub: 01.11.18).
- 13) İnsan inkişafı hesabatı 2016: Hamı üçün insan inkişafı. Götürülmüşdür: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2016-human-development-everyone> (istifadə olunub: 01.11.18).
- 14) Mammen, K., və Pakson C. (2000). *İqtisadi perspektivlər jurnalı*, 14(4), səh. 141-164.
- 15) Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı, <http://nhmt-az.org/frontend/index.php>
- 16) Ross, M.L. (2008). Neft, İsmal və Qadınlar, *Amerika siyasət elmləri icmalı*, 102(1), səh. 107-123.
- 17) Skott, J., Dakin, R., Heller, K., & Eftimi, A. (2013). Neft və Qaz sektorundan Genderlə əlaqədar dərslər: Üç inisaf etməkdə olan ölkədəki neft və qaz istehsalının genderə təsirlərinin sorğusu və analizi. No. 28. Dünya Bankı, Vaşinqton.
- 18) Van Klaveren, M., Tijdens, K., Hügi-Uilliyamsç M., & Martin, N.R. (2010). Qadınların Azərbaycandakı iş və məşğulluğunun xülasəsi. *Amsterdam Universiteti, Amsterdam Ali Əmək Elmləri İnstitutu*. Amsterdam, AİAS İş məqaləsi, səh. 10-92.

AZƏRBAYCANDA DƏNİZ TURİZMİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ZƏRURİ İSLAHATLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ⁷¹

Lamia Xudiyeva

XÜLASƏ

Bu siyasət sənədi Azərbaycanda dəniz turizmi potensialından tam istifadə edilməməsinin səbəblərindən, problemin fəsadlarından və inkişaf üçün gərəkli hüquqi, iqtisadi tənzimləmələrlə bağlı təkliflərdən bəhs edir.

Siyasət sənədində ölkəmizdə dəniz turizmi potensialından səmərəli istifadəyə dair iki alternativ irəli sürülür: 1. Dəniz turizmi üzrə aktiv bölgələrin potensialından daha səmərəli istifadə üçün islahatların aparılması. 2. Dəniz turizmi potensialı olan, lakin istifadə edilməyən ərazilərin və turistik fəaliyyətlərin aktiv hala gətirilməsi.

Yaxın 5 illik müddət üçün maliyyə və infrastrukturun mövcudluğu baxımından 1-ci alternativə əsaslanan islahatlara üstünlük verilir, 2-ci alternativdə qeyd olunan islahatların isə reallaşdırılması sonrakı dövr üçün nəzərdən keçirilə bilər.

⁷¹ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Abil Bayramova (Mülki Cəmiyyətə Doğru İctimai Birliyin rəhbəri) dərin təşəkkürünü bildirir

1. GİRİŞ

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri turizm sektorunun inkişafıdır. Belə ki, turizm elə bir spesifik sahədir ki, heç bir yüksək investisiyaya ehtiyac olmadan da ölkəyə gəlir gətirmə qabiliyyətinə malikdir. Turistik fəaliyyət nəticəsində həm yerləşmə, həm ictimai-iaşə obyektləri, həm də digər obyektlər - muzeylər, tarixi mədəni, incəsənət obyektləri, ticarət mərkəzləri yüksək məbləğdə gəlir əldə edir.

Siyasət sənədində ölkənin dəniz turizmi potensialından tam istifadə edilməməsi problemi, onun səbəbləri, fəsadları və problemin aradan qaldırılması üçün alternativlər barədə danışılır.

Tədqiqat müxtəlif məlumat mənbələrinə - iqtisadi və turizm yönümlü beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına, fərqli ölkələrin təcrübələrinə, yerli və beynəlxalq statistik məlumatlara, ekspertlərin araşdırmalarının nəticələrinə əsaslanır.

Sənəd 3 əsas hissədən ibarətdir. **“Problemin təsviri”** adlanan birinci hissədə Azərbaycanda dəniz turizminin mövcud vəziyyəti, dəniz turizmi potensialından tam istifadə edilməməsi problemi, onun səbəbləri, bu səbəbləri yaradan amillər, problemin fəsadları haqqında danışılır və problemin həlli zərurəti qeyd olunur. **“Alternativlər”** adlı hissədə Azərbaycanda dəniz turizmi potensialından tam istifadə edilməsinə yönəlmiş 2 alternativ variant təklif olunur. **“Nəticə və tövsiyələr”** adlanan hissədə alternativlər, onların üstün tərəfləri və çatışmazlıqları, hansı alternativə və hansı səbəbdən üstünlük verildiyi öz əksini tapır.

2. PROBLEMİN TƏSVİRİ

Müasir dövrdə dünya ölkələri qarşısında duran başlıca məqsəd ölkənin potensial ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə maksimum gəlir əldə etməkdir. Dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişaf prizmasından məsələyə baxsaq, Azərbaycanda dəniz turizmi potensialından elə istifadə edilməlidir ki, ekoloji cəhətdən vurulan zərər az olsun və gələcək nəsillərə bu ehtiyatımızı ötürə bilək.

Qarşıya qoyulan problem: Azərbaycanın dəniz turizmi potensialından kifayət qədər istifadə edilməməsidir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2017-ci il üzrə hesabatına görə, Azərbaycana 2 milyon 454 min turist gəlib. Bu, 2016-cı ildəkindən 0,4 faiz çoxdur. Eyni hesabatla görə, ölkənin turizmdən əldə etdiyi gəlirlər 3 milyard 012 milyon dollara çatıb və bu, 2016-cı ildəkindən 0,6 faiz çoxdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi ölkə iqtisadiyyatı qarşısında turizmin inkişafının əsas prioritetlərdən biri olduğunu bir daha təsdiq edir.

Müstəqillik siyasi, iqtisadi, sosial cəhətdən öz müqəddəratını həll etmək baxımından hər bir ölkə üçün əsas amildir. Əlbəttə, Azərbaycan üçün də müstəqilliyini qazanmaq vacib idi, lakin bu müstəqillik bizə qazandırdıqları ilə yanaşı müəyyən “itkilər” də yaşatdı. Bu itkilər dəniz turizmi sahəsində də yaşandı. Belə ki, SSRİ dağıldıqdan sonra ölkələrarası əlaqələrin qırılması məhz turizmə də zərər verdi. Xüsusilə, dəniz turizmi məqsədilə Azərbaycana gələn turistlərin sayı kəskin azaldı.

Azərbaycanın dəniz turizmi potensialı böyük olsa da, ondan yetərincə istifadə edilmir. Ölkəmizin sahil xətlərinin uzunluğu 800 km-dən çox

olsa da biz dəniz sahili mövqeyimizdən tam yayarlanmırıq. Sahil zolağının təqribən 40 km-lik hissəsi hazırda çimərlik turizmi üçün istifadə edilir. Azərbaycanla təqribən eyni tarixi müqəddərat yaşamış postsosialist ölkələrini (məsələn Bolqarıstan), oxşar coğrafi mövqedə yerləşən ölkələri (Türkiyə, Gürcüstan) müqayisə etsək, görərik ki, bu ölkələr öz potensialından kifayət qədər istifadə edib milyonlarla turist cəlb edir.

Bununla yanaşı, problemin siyasi aspektləri də nəzərdən qaçırılmalıdır. 1990-cı illərdən etibarən ölkənin müharibə şəraitində olması, hələ də atəşkəsin pozulması hallarının mövcudluğu turizm obyektlərimizə qarşı tələbə ciddi təsir etmişdir. İllərdir sülh yolu ilə məsələnin həllinə çalışılsa da, hələ də nəticə əldə olunmaması bizim üçün problem yaradır. Bu, nəinki müharibə ərazisinin və ona qonşu bölgələrin, bütövlükdə ölkənin bir çox təşkilatların reyting cədvəlində “Turistlər üçün təhlükəli ölkələr” siyahısına düşməsinə səbəb olmuşdur.

2015-ci ildə ölkəmizin milli valyutası olan manatın devalvasiyası iqtisadiyyata güclü təsir etdi. Böhrandan çıxış üçün ilkin məsələ büdcənin neft gəlirlərindən asılılığının aradan qaldırılması idi. Turizmin inkişafı isə bir çox ölkələrin təcrübəsinə görə devalvasiyayı öz xeyrimizə çevirmək üçün ən sadə yollardan biridir. Türkiyənin 1990-cı illərdəki sıxıntılı dövründə və 2000-ci illərin əvvəlində dönüş yaratması təcrübəsindən faydalana bilərik.

Məlumdur ki, turizmə bir çox alimlər “bacasız iqtisadiyyat” deyir. Çünki gəlirləri sadəcə bir sahəyə aid olmur. Həm yerləşmə, həm ictimai-iaşə obyektləri, həm müxtəlif xidmət sahələri qazanır. Eləcə də ölkəyə gələn əcnəbi turist üçün devalvasiyaya görə öz valyutası daha “dəyərli” olduğu üçün daha çox manat xərcləmiş olur. Bu məqamda Azərbaycan turistlər üçün daha cəlbedici ölkəyə çevrilir və ölkəyə valyuta axınına səbəb olur. Məhz bu iqtisadi amillərdən ötrü ölkədə turizmin inkişafı zərurəti yarandı.

Qeyd etdik ki, ölkənin turizm sektorunun inkişafı zəruri hal almışdır. Amma vacib nüanslardan biri də sosial sferadır ki, onu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Sosial aspekt dedikdə biz öz cəmiyyətimizin, ölkə əhalisinin maraq və mənafeələrini qeyd etməliyik. Məsələyə iki aspektdən yanaşa bilərik: 1. Əhalinin gəlirlərinin artımı, ölkədə məşğulluğun (həm mövsümi, həm daimi) təmin olunması, gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılması yönündən yanaşsaq, turizm çox effektivdir. Turizmin inkişafı digər iqtisadi sahələr kimi mütləq şəhər mərkəzlərində yerləşməni və böyük infrastruktur şəbəkəsi tələb etmir deyə, həmçinin regionlarımızda əhalinin işlə təmin olunmasına, regionların inkişafına da təsir edir. Məsələn, biz burda dəniz turizminin ölkədə inkişafını təmin etsək, Bakı, Abşeron yarımadası deyil, sahilyanı regionlarda da əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına nail ola bilərik. 2. Yerli əhalimiz dəniz turizmi üçün xarici ölkələrə üz tutur. Biz ölkədə dəniz turizminin inkişafına nail olaraq daxili tələbi qarşılıyib əhalinin xərclərini həm azalda, həm də xaricə valyuta axınının qarşısını ala bilərik.

Biz qeyd etdik ki, dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasının fəlsəfi mahiyyəti planetin təbii ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, ətraf mühitin qorunub saxlanması, indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Bununla yanaşı davamlı inkişaf insanların tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi və bütün planetdə sülhün saxlanılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutur.

Bu aspektlərdən yanaşdıqda Azərbaycanda dəniz turizminin inkişafının zəruri hal aldığını müşahidə edirik. Həm cari dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn diqqət, həm ölkəyə xarici valyuta axınının təmin edilməsi, əhalinin iqtisadi, sosial vəziyyətinin, rifah halının yaxşılaşdırılması məsələləri turizmin və eləcə də dəniz turizminin inkişafını zəruri hala çevirir.

Ölkədə dəniz turizmi potensialının kifayət qədər istifadə edilməməsini bir problem kimi qiymətləndirmək üçün onun fəsadlarını qeyd etmək yerinə düşər:

- Daha az turist cəlbi;
- Yerli əhalinin xaricə üz tutması;
- Valyutanın xaricə axını;
- Ölkə əhalisi üzrə məşğulluqda bu sahənin çox kiçik yer tutması;
- ÜDM-də turizm gəlirlərinin gözləniləndən daha az olması və s.

Əlbəttə dəniz turizmində müəyyən səbəblərdən dolayı bu cür fəsadlarla üzləşirik. Bu səbəbləri əsasən 5 qrup altında təsnif edək:

1. *Ölkənin dəniz turizminin tanıtımının çox zəif olması.* Belə ki, istər postsovet ölkələri ilə, istərsə də bizimlə oxşar coğrafi mövqedə yerləşən ölkələrlə müqayisə etsək görürük ki, bu ölkələr öz marketing siyasətlərini yetərinə uğurlu şəkildə həyata keçirib hər il milyonlarla turist cəlb edirlər. Bura istər Bolqarıstanı, istər Baltıqyanı ölkələri, istərsə də qonşu Gürcüstan və Türkiyəni misal göstərə bilərik. Ölkəmizin isə istər dünya əhalisi tərəfindən, istərsə də rəqəmsal dünyada tanıtımı çox zəifdir.

2. *Ölkəyə gəlmək istəyən turistlərin viza və nəqliyyat problemləri yaşaması.* Belə ki ölkəmizə gələn xarici turistlər viza alınması və müddəti məsələsində müəyyən çətinliklər yaşayırlar. Həmçinin hava nəqliyyatı xidmətlərinin kifayət qədər baha olması, bununla yanaşı alternativlərin mövcud olmaması, dəniz nəqliyyatının ölkədə yaxşı inkişaf etməməsi müəyyən problemlər yaşadır.

3. *Dəniz turizminin əsas qollarından olan çimərlik turizminin ekoloji cəhətdən turistləri qane etməməsi.* Belə ki, təmiz olmayan, tullantıların, çirkab suların axıdıldığı sahil suları turistlərin davamlı səfərlərinə əks təsir göstərir. Baxmayaraq ki, Xəzərə atılan tullantıların, çirkab

sularının təmizlənməsinə dair fərmanlar və proqramlar var, lakin layiqincə tədbirlər görülmədiyi üzə çıxır.

4. *Dəniz turizminin əsas obyektlərində qiymət və xidmət keyfiyyəti arasında uyğunsuzluğun olması.* Belə ki, yeni cücərməkdə olan turizm sahəsi hələ də tam olaraq sistemləşməyib deyə qiymətlər yüksək, xidmətin, məhsulun isə keyfiyyəti aşağıdır.

Bu səbəbə töhvə verən amillər:

- Rəqabətqabiliyyətli mühitin olmaması;
- Ölkəmizdə beynəlxalq standartların düzgün tətbiq edilməməsi;
- İxtisaslı kadrların azlığı və s.

Qeyd edək ki, bu səbəbdən doğan nəticələr özünüturistlərin sayında, ölkədə qaldıqları gün sayında və növbəti illərdə yenidən ölkəmizə səfərlərinin sayında göstərir.

Məlumat üçün bildirək ki, ölkəmizə gələn turist sayına görə bu ölkələr öndədir: 1) BƏƏ (5,009 nəfər), 2) Rusiya (1985 nəfər), 3) Səudiyyə Ərəbistanı (1964 nəfər), 4) İran (1780 nəfər), 5) İsrail (584 nəfər). Gecələmə sayına görə lider ölkələr bunlardır: 1) BƏƏ (28521 gün), 2) İran (21952 gün), 3) Rusiya (7229 gün), 4) Səudiyyə Ərəbistanı (5897 gün), 5) İsrail (2568 gün). Statistika nəzər salsaq, 2014-cü ilə nisbətə bu ölkələrdən gələn turist sayı dəfələrlə artmışdır.

5. Psixoloji konteksdən yanaşsaq, ənənəvi dəniz turizm xidmətlərimizdən, əsasən də 3S turizmdən (sea, sand, sun) doyma həddinə çatan turistlərin yeni yerlər, yeni əyləncələr kəşf etmə istəyi buraya növbəti səfərin "maraqsız" olması fikri yaradır. Turistlərin cəlb edilməsi üçün həyəcanverici, alternativ sahələrin yoxluğu növbəti illərdə onların davamlı səfərdən imtinasına gətirib çıxarır.

3. SİYASƏTİN ALTERNATİVLƏRİ

Təklif olunan hər iki alternativ aparılan araşdırmanın, sorğu və statistikların nəticələrinə əsasən hazırlanıb.

Alternativ 1. Dəniz turizmi üzrə aktiv bölgələrin potensialından daha səmərəli istifadə üçün islahatların aparılması

Bu alternativ mövcud siyasət çərçivəsində 4 islahat istiqamətini nəzərdə tutur.

1-ci istiqamət: Azərbaycanın dəniz turizmi ölkəsi kimi tanınması, təbliğatı yönündə işlərin görülməsi.

Tarixi gedişata nəzər saldıqda biz qeyd etdik ki, 90-cı illərə qədər Azərbaycan sovet məkanında müəyyən qədər dəniz turizmi ölkəsi kimi tanınırdı. Lakin müstəqillik qazandıqdan sonra ölkələrarası əlaqələrin qırılması Azərbaycanı öncəki kimi turistik bölgə olmaqdan çıxardı. Eləcə də, yeni müstəqillik qazanmış, müharibə şəraitində olan, həmçinin həm türk dövlətləri, həm də Avropa ölkələri ilə əlaqələrin olduqca zəif olduğu vəziyyət meydana gəldi. 2000-ci illərin əvvəlindən etibarən istər hüquqi, istər iqtisadi çərçivədə işlər görülsə də, ölkəmiz hələ də dəniz turizmi üçün öz məşhurluğunu regionda və dünyada tam olaraq qazana bilməyib. Burada təbii ki, tanıtımın, təbliğatın rolu böyükdür. Azərbaycanın dəniz turizmi ölkəsi kimi tanınmasında istər ənənəvi marketinq, istərsə də rəqəmsal marketinq üsullarından istifadə edilməli, ölkəyə daha çox turist cəlb edilməsinə çalışılmalıdır.

➤ Ölkəmizin istər istifadə olunan, istərsə də hələ də potensial olaraq qalmaqda olan rekreasiya-kurort ehtiyatları olduqca böyük olsa da, çox az tanınır. Mümkün qədər rəqəmsallaşan dünyada biz özümüzü “Made in Azerbaijan” brendi kimi – yenicə qəbul olunmuş “Take another look” sloqanı ilə tanıtmağa çalışmalıyıq. İnternetdə, sosial şəbəkələrdə “Azərbaycanda turizm” və qonşu ölkələr “Türkiyə, Gürcüstanda turizm” başlıqlı sadə araşdırma etdikdə Azərbaycan üzrə

nəticələr olduqca az olur. Həmçinin turistik obyektlərimiz, məkanlarımız müasir dünya ilə ayaqlaşmağa, trendlərə uyğunlaşmağa yetərincə həvəsli deyil. Lakin gerçək budur ki, məcraları aşan, zaman, məkan demədən virtual olaraq asanlıqla bizə məlumat çatdıran internet vasitəsi ilə biz az xərclə çox geniş kütləyə çata bilərik. Məhz bu səbəbdən dəniz turizmində marketinqə, bazar araşdırmasına, marketinq strategiyasına böyük yer verilməlidir.

➤ Biz dəniz turizminə, xüsusilə başlanğıc üçün çimərliyə imkan verən sahil zolağı ərazilərin tanıtımı üçün işlər görməliyik: video çarxların hazırlanması, influencerlərin buraya dəvət olunması, bəzi hallarda məşhur ifaçılar, böyük pərəstiş ordusu olan şəxslərlə festivalların təşkili, “Məhz hansı amillərə görə (ekoloji vəziyyət, təmizlik, xidmət, qiymət və s.üzrə) bizim çimərliklərimizə üz tutmalıdırlar?” suallarına cavab verəcək info materialların hazırlanması ilə. Bunlarla yanaşı, xarici ölkələrin turizm agentliyi çalışanlarını həm Bakı, həm də digər çimərlik zolaqlarına info turlara cəlb edə bilərik.

➤ Bunlarla yanaşı informasiya xarakterli broşuraları, flayerləri biz qonşu ölkələrlə sərhəd keçid məntəqələrində, hava limanlarında yerləşdirməklə turist cəlb edə bilərik. Qeyd edək ki, bu informasiya materialları Türkiyə-Gürcüstan sərhədində Batumi çimərliklərini, Botanika bağını, muzeyləri və s. kimi məşhur yerləri özündə əks etdirən, həmçinin yanında xəritələrdə də yerləşdirilmiş stendlərdə nümayiş olunurdu. Bu təcrübəni həm quru yollarında, həm də hava limanlarında aktiv tətbiq edə bilərik.

➤ Tanıtım və təşviqat işləri sadəcə sahil zolaqlarını deyil, həm də sahildən 1-3 saatlıq məsafədə yerləşən turistik, əyləncəli, tarixi, sağlamlıq-kurort məkanları əhatə etməlidir. Bu cür tanıtımlar turistlərin baş çəkdiyi hotel, hostel, restoranlarda yerləşdirilməlidir. O məkanlara gediş yolları, xəritələri və s.məlumatlar elanlarda müxtəlif dillərdə əks olunmalıdır.

➤ Tanıtımda, ölkəyə ilk dəfə gələn turistin ölkə barəsində ətraflı məlumat əldə etməsində dünyagörüşlü və ölkəmiz barədə dərinləndirən bilən və məlumatları əcnəbi dillərdə daha dolğun, ətraflı şəkildə turistə təqdim edəcək bələdçilərdən faydalanmalıdır. Turist səfər boyunca həm dolğun məlumatlandırılmalı, həm də xoş təəssüratla ayrılmalıdır ki, yenidən buraya səfər üçün səbəb və kəşf edəcəyi məkanlar olsun.

2-ci istiqamət: Turistlərin qarşılaşdığı viza və nəqliyyat problemlərinin aradan qaldırılması.

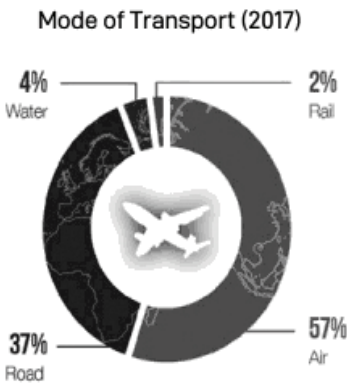
➤ Qonaqlara ölkəni dəniz turizmi ölkəsi kimi tanıtdıqdan sonra başlıca məsələ onun ölkəyə gəlişini asanlaşdırmaq və bu yolda təşviqedicə tədbirlər görməkdir. Məlumdur ki, ölkəmizə gəlmək istəyən bir çox ölkələr üçün viza rejimi tətbiq olunur. Amma təklif edirik ki, viza siyasəti nisbətən yumşaldılsın. Ümumiyyətlə, viza sistemi ölkənin təhlükəsizlik baxımından vacibdir. Lakin elə ölkələr var ki, onların pasportu bir çox dövlətlər üçün etibarlı sayılır və vətəndaşları vizasız rahatlıqla səyahət edə bilər. Təklif edirəm ki, Azərbaycan bu cür etibarlı ölkələrə (əsasən Almaniya kimi Avropa ölkələrinə) vizada daha çox güzəşt etsin, yaxud vizanı ləğv etsin.

➤ Biz yuxarıda 2014-cü və 2017-ci illər üzrə turist sayında BƏƏ, İran, Böyük Britaniya, Bəhreyn, Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşlarının gəlişində kəskin artımı müşahidə edirik. Təbii ki, bu viza rejiminin yumşaldılmasının nəticəsidir. Bizdə bu siyasət hələlik daha çox Körfəz ölkələrinin vətəndaşları üçün tətbiq olunur. Lakin düşünürəm ki, Avropa ölkələri üçün də tanıtımın və rahat viza rejiminin tətbiqi müsbət təsir edər.

➤ Qeyd olunan diaqramda biz müşahidə edirik ki, turistlər səyahət zamanı 57% hava nəqliyyatı, 37% quru yolu, 4% su yolu, 2% dəmiryolu nəqliyyatından istifadə edilir. Nəqliyyat üzrə problemlərdən danışarkən isə biz əsasən turistlərin daha az xərclə və daha rahat, qısa zamanda ölkəmizə səyahət edə bilmələrini nəzərdə tuturuq. Burda

bütün nəqliyyat növləri rol oynayır, lakin daha çox problemlı hissə daha çox üstünlük verilən hava nəqliyyatının ölkəmizdə baha olması və bununla yanaşı aşağı qiymətlər təklif edən hava yolu şirkətlərinin olmamasıdır (xüsusilə beynəlxalq “low cost” şirkətlər). Son bir neçə ildə Buta Airways ilə ucuz məbləğli uçuşlar həyata keçirilsə də, biz bazar iqtisadiyyatı dövründə turistlərə daha çox seçim verməklə onların rahatlığını təmin edə bilərik. (WizzAir, Pegasus və s.). Eləcə də rəqabətli mühit xidmət keyfiyyətinin artımına, qiymətlərin isə nisbətən ucuzlaşmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da birbaşa turistləri təşviq edən amil sayıla bilər.

➤ Hava nəqliyyatı ilə yanaşı biz sürət qatarları barədə də danışa bilərik. Ölkəmizdə hazırda Bakı-Gəncə sürət qatarı fəaliyyətə başlamışdır. Lakin saat üzrə km nisbətində baxdıqda onun heç də beynəlxalq səviyyəli sürət qatarlarına çatmadığı müşahidə edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, artıq 10-15 il müddətdə bir çox ölkədə sürət qatarları fəaliyyət göstərir və 1 saatda ən azı 180-250 km sürətlə hərəkət edirlər. Lakin ölkəmizdə yeni fəaliyyətə başlayan sürət qatarı bu parametrləri qarşılıdır. Bu səbəbdən ölkədə sürət qatarlarının daha yüksək parametrlərlə tətbiqini təklif edirəm.

Source: World Tourism Organization (UNWTO) ©

3-cü istiqamət: Xüsusilə çimərlik turizmi üçün ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması.

➤ Burada çimərlik ərazisinin və Xəzər sularının tullantılardan təmizlənməsi yönündə islahatların aparılması nəzərdə tutulur. Baxmayaraq ki, müxtəlif illərdə prezident fərmanları, dövlət proqramları qəbul olunub və işə başlayıb, lakin yenə də çimərlik ərazilərinə çirkab və kanalizasiya sularının axıdılması davam etməkdədir. Görülən tədbirlərin, ayrılan məbləğlərin üzərinə nəzarətə, qiymətləndirmə işlərinə ehtiyac var. Zəruri olduğu halda yeni məsul qurum (yaxud komanda) yaradılıb bu işə yönləndirilməlidir.

➤ Qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə çimərliklərə Mavi Bayraq verilməsi turistlər üçün önəm daşıyır, belə çimərliklərə daha çox üz tuturlar. Azərbaycanda da əsasən Bakı, Lənkəran, Nabran sahil zolağının Mavi Bayraq ala bilməsi üçün öncə ekoloji siyasət, təmizləmə işləri həyata keçirilməli, daha sonra hüquqi çərçivədə bayraq almaq üçün tədbirlər görülməlidir.

4-cü istiqamət: Dəniz turizmi üzrə göstərilən xidmətlərin qiymət və keyfiyyətinin münasibliyi və uyğunluğu. Belə ki, gələn hər bir turist üçün bizim başlıca məqsədimiz səyahətin mütəmadiliyini təmin etməkdir ki, bu da stabil turizm gəliri deməkdir. Lakin bir çox hallarda həm yerli əhali, həm əcnəbi qonaqlar qiymətin yüksək, xidmət keyfiyyətinin isə olduqca aşağı olduğunu qeyd edirlər. Nəticədə bir dəfə gələn turist narazı ayrıldığına görə yenidən gəlmir. Bu məsələyə Türkiyənin dəniz turizmi təcrübəsindən yanaşsaq, görərik ki, illərdir başda Rusiya əhalisi olmaqla, bir çox ölkələrin əhalisi mütəmadi olaraq Türkiyənin çimərliklərinə axışır. 20-25 il öncəsində Türkiyə xaricilərə turizm qapısını açıqda ola bilər ki, aşağı keyfiyyətli xidmət təklif edirdi. Lakin illərlə yığılan təcrübə ölkənin turizm xidmətinin qiymət və keyfiyyətinə töhfəsini verdi.

➤ Ölkədə turistlərə xidmət göstərən müəssisələrin şəraiti, xidmət səviyyəsi qiymətləndirilməli, beynəlxalq standartlara uyğun sertifikat-

laşdırılmalıdır. Həmçinin öncədən qiymətləndirilmiş müəssisələrin hazırki vəziyyəti yenidən yoxlanmalı və ona uyğun yenidən dəyərləndirmə həyata keçirilməlidir. Bu işlə məşğul olan qurumlar daha ciddi fəaliyyət göstərməlidir.

➤ Sahil zolağında böyük otellərlə yanaşı biz mütləq şəkildə 2 və 3 ulduzlu hotellərin, hostellərin yaradılmasına da yer ayırmalıyıq. Çünki gələn turistlər hər gəlir təbəqəsindən ola bilər və aşağı/orta gəlirli təbəqə “8 saatlıq yuxu üçün” bahalı yox,

nisbətən aşağı qiymətə yerləşmə məkanı axtaracaqdır. Buna görə də təklif edirəm ki, 2 yöndə iş görülməlidir: a) sahibkarların, həmçinin evini hostel, mehmanxana kimi istifadəyə vermək istəyənlərin bu işə cəlb edilməsi üçün onlarla müvafiq qurumların əməkdaşları tərəfindən məlumatlandırma və təşəbbüskarlığa (entrepreneurship) təşviq işi həyata keçirilməlidir. b) bu cür fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında qiymətləndirmə işləri həyata keçirməklə, daha yaxşı qiymətə daha yaxşı xidmət göstərən müəssisələrə müəyyən stimullaşdırıcı dəstək verilə bilər (qısa müddətli dövrdə vergilərdə güzəştlər, yaxud mükafatlar və s.)

➤ Həmçinin qeyd etmək yerinə düşər ki, öncələr dünya ölkələrində turistlər səyahət zamanı <https://www.booking.com/> kimi otel sifarişi saytlarına üstünlük verirdilərsə, son illərdə isə <https://www.airbnb.com/>, <https://www.couchsurfing.com/> kimi platformalara da yönəlirlər. Turistlərin cəlb olunması, onların ölkəmizə gəlişinin təşviqi, milli, mədəni, tarixi, kurort, istirahət məkanlarımızla tanışlığı üçün həm əhali, həm turizm yerləşmə obyektləri müasir internet platformalarında aktiv fəaliyyət göstərməlidirlər.

➤ Əlbəttə, xidmət keyfiyyətinin artırılmasından söhbət gedirsə, biz həm də xidmət göstərənlərin peşəkarlığına da xüsusi diqqət ayırmalıyıq. Ölkədə nə dərəcədə ixtisaslı kadr turizm müəssisələrində fəaliyyət göstərir? Bilikləri müasir dünya ilə ayaqlaşırırmı? Turistlə ünsiyyət bacarıqları, dil bilikləri, “razı salmaq” bacarığı, turistə təklif

etdiyi xidmət barədə məlumatlılığı hansı səviyyədədir? Bu kimi problemlər qalmaqda davam edir. Bu problemlərin həlli üçün turistlərə xidmət göstərən müəssisələrdə (yerləşmə, ictimai iaşə müəssisələrində və mədəni-tarixi məkanlarda) kadrları ixtisasartırma və dil kurslarına yönəltmək lazımdır. Həmçinin ixtisaslı kadrlara üstünlük verilməsi ilə bağlı sahibkarlarla məlumatlandırma, konsaltinq xarakterli görüşlər təşkil olunmalıdır. Bununla yanaşı turizm qurumları münasib qiymətlərə beynəlxalq turizm proqramlarını, ixtisas artırma və dil kurslarını da kadrlara təklif edə bilər. 2-4 həftəlik, yaxud 3 aylıq kurslar vasitəsi ilə əməkdaşların xidmət keyfiyyətini artırmaq olar.

Bazarda daha çox yerləşmə, ictimai iaşə obyektləri və daha çox ixtisaslı kadrların olması tədricən tələb-təklif əsasında münasib qiymətə keyfiyyətli xidmətə nail olmamıza imkan verəcək. Burada əsas yük turizm üzrə dövlət qurumlarının, sahibkarların üzərinə düşür.

Alternativ 2: Dəniz turizmi potensialı olan, lakin istifadə edilməyən ərazilərin və turistik fəaliyyətlərin aktiv hala gətirilməsi.

Bu alternativ isə sahil zolağımızda yerləşən, az istifadə olunan, yaxud heç istifadə edilməyən ərazilərin tədqiqi, turizmin inkişafını, müasir dünyada sevilən və üstünlük verilən əyləncəli, həyəcanlı, bəzən isə təhlükəli turistik fəaliyyətlərin araşdırılıb aktivləşdirilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadi rayonlar	İqtisadi rayonlar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş xarici ölkə vətəndaşlarının sayı (nəfər)				
	2013	2014	2015	2016	2017
Ölkə üzrə - c ə m i	395461	392,790	495,648	776,784	981,232

<i>Bakı şəhəri</i>	341839	337,777	422,564	582,592	776,379
Abşeron	364	661	641	1,014	2,508
Lənkəran	1105	764	927	875	3,169
Quba-Xaçmaz	1043	1,391	3,161	18,379	54,077
Aran	1175	841	4,527	2,999	3,283

Dəniz turizmi üzrə inkişaf edən əraziləri gözdən keçirsək, daha çox təbii ki, Abşeron iqtisadi rayonunun inkişafını görürük. Ölkəyə gələn turistlərin sayı üzrə lider məhz bu regiondur və daha çox infrastruktur da burada artıq yaradılmışdır. Dəniz turizmi üçün əlverişli olan sahil zolağında yerləşən iqtisadi rayonlar turist sayına görə Abşeron, Quba-Xaçmaz, Aran və Lənkəran iqtisadi rayonları olmaqla sıralanır.

Statistik göstəricilərdən də aydın görünür ki, böyük potensiallı və uzun sahil zolağı əhatə edən Aran və Lənkəran bölgələrini ziyarət edən əcnəbi turist sayı olduqca azdır. Buradakı dəniz turizminə yararlı ərazilərin tədqiqi, təklif oluna biləcək dəniz turizmi növlərinin araşdırılması, infrastruktur yaradılması, həm sahibkarlar, həm də əcnəbilər üçün çimərlik və digər turistik fəaliyyətlərin cəlbediciliyinin artırılması məqsədi ilə tanıtım, reklam işləri görülməlidir.

- Lənkəranda qadınlar üçün ayrıca çimərlik sahəsinin ayrılması ölkəyə gələn qadın turist kütləsi vasitəsi ilə daha yaxşı tanıtımla daha çox qazanc deməkdir.
- Yaxud Aranın sahil zolağında girintili-çuxıntılı coğrafi mövqeyə malik olması və limanların mövcudluğu onu dəniz – gəmi və kruvazyer turları üçün daha cəlbedici hala gətirir. Burada düzgün infrastruktur qurulsaydı, yalnız ticarət məqsədli deyil, turizm yönümlü gəmilər üçün sahələr ayrılırsa, məqsədəuyğun olar.

➤ Bu 2 iqtisadi rayon üzrə müxtəlif gəlir səviyyələrində olan turistlər üçün fərqli qiymətlərdə daha yaxşı xidmət təklif edən mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin, ictimai-iaşə müəssisələrinin yaradılması, sahibkarların bu işə cəlb edilməsi üçün onlarla maarifləndirici görüşlərin keçirilməsi, daha yaxşı xidmət göstərən müəssisəyə şəffaf qiymətləndirmə nəticəsində istər bank faizləri, istər vergi dərəcələri üzrə güzəştlər, mükafatlandırma təklif edilməsi məqsədəuyğun olar.

➤ Bunlarla yanaşı, bu iqtisadi rayonların ərazisində yerləşən, sahilə yaxın turistik məkanlar (abidə, muzey, əyləncə, ticarət mərkəzləri və s.) barədə məlumatların, elanların yerləşdirilməsi ilə ərazini turist üçün təkcə çimərlik turizmi üçün yox, həm də fərqli əyləncə, istirahət üçün daha yadda qalan etmək olar.

Bu bölgələrdən daha yaxşı istifadə edilməsi regionların inkişafına da gətirib çıxarır ki, bu da ölkə üçün prioritetlərdəndir. Bu səbəbdən ixtisaslı kadrların bu bölgəyə cəlb edilməsi, tədqiqat və qiymətləndirmə işlərinin peşəkarlar tərəfindən aparılması zəruridir.

Bunlarla yanaşı biz ölkəmizdə olduqca böyük potensialı olan, lakin az istifadə edilən alternativ turizm fəaliyyətlərinin təşviqini qeyd etməliyik.

Alternativ turizm nədir?

➤ Ənənəvi turizm növlərinə qarşı doyma səviyyəsinə çatmış insanların yeni yerlər, yeni həyəcanlar axtarışına çıxması nəticəsində yaranan turizm fəaliyyətləridir ki, bura da macəra turizmi, animasiya turizmi, aqroturizm, ekoturizm, dini turizm, idman turizmi, landşaft turizmi və s. aiddir. Biz sahilyanı əraziləri doğru tədqiq edərək, potensial ehtiyatlarımızdan daha səmərəli istifadə ilə alternativ turizmi formalaşdırma bilərik. Lakin bunun üçün beynəlxalq təcrübəni və yerli ehtiyatları öyrənəcək, təkliflər irəli sürəcək tədqiqat qrupu yaradılmalıdır..

➤ Biz dəniz turizmindən və nəqliyyat növlərindən danışırıqsa, kruiz turlarını da qeyd etməliyik. Kruiz turları böyük, “üzən səhərciklər” adlanan kruvazyer gəmiləri ilə həyata keçirilir. Bu turlar bilavasitə kruvazyer gəmilərdə baş tutur. Turistlər limanlarda kiçik fasilələr vermək şərtilə ilə dənizlər, okeanlar aşaraq aylarla səyahət edirlər. Kruizlərdə turistlər tək-cə otel otaqları ilə deyil, böyük idman sahələri, üzgüçülük hovuzları, restoranlar, kafelər, əyləncə və ticarət mərkəzləri, hətta helikopterlər üçün uçuş-eniş sahələri ilə təmin edirlər. Azərbaycan dəniz kanalları vasitəsi ilə dünya okeanına çıxışa malikdir. Bu imkandan yararlanaraq biz Xəzərdən də keçən, dünya okeanına çıxan kruiz turları xidməti verə bilərik. Həmçinin kruiz turları daha çox yüksək gəlirli təbəqəyə xidmət etdiyindən daha yüksək gəlirin ölkəyə daxil olması deməkdir. Olduqca yüksək investisiya tələb etsə də, bir o qədər də çox gəlir vəd etdiyindən bu sahə də gələcək illərdə prioritet təşkil etməlidir. Böyük limanlar tələb etdiyindən Aran və Abşeron iqtisadi rayonlarında tətbiqi daha uğurlu olar.

➤ Quru yollarında səyahətin bir növü də son 10 ildə çox üstünlük verilən karavanlardır. Turistlər səyahəti yataq, mətbəx, ayaqyolu və s. olan bu kiçik ev tipli nəqliyyat vasitələrində - öz karavanlarında keçirir. Karavanların qiyməti təqribən 100000 AZN cüvərindədir. Lakin turistlərə kirayə karavanlar verilməsi xidməti ilə də onları cəlb edər, avropasayağı səyahət vəd edə bilərik. Son dövrlərdə turistlər agentliklərin təklif etdiyi hazır paketlər yerinə öz fərdi turlarını hazırlamağa, vaxt, məkan və s. üzrə sərbəstliyə can atdıqlarından karavan turizmi effektiv olacaqdır. Lakin qiymətin yüksək olması, onları kirayələmə xidməti verəcək müəssisəyə, turizm şirkətinə böyük məbləğlər xərcləməyi tələb edir.

➤ Biz maksimum çalışmalıyıq ki, həm mövcud resurslarımız hesabına, həm də xaricdən idxal olunan avadanlıq və cəlb edilmiş əcnəbi mütəxəssislərin vasitəsi ilə yeni turizm növlərini yarada bilək. Buraya restoranlarda yeməklərin hazırlanmasını turistlərə nümayiş

etdirən 3D texnologiyasından tutmuş, macərə turizmi üçün hava şarlarının idxalına kimi məsələlər daxildir.

4. NƏTİCƏ

Son 5 illik dövrdə ölkədə turizmə diqqət artsa da, biz hələ də dəniz turizmi ölkəsi kimi yaxşı tanınmırıq. Qonşu ölkələrdə tanıtım, ölkəyə gəliş-gedişin asanlaşdırılması, xidmət və qiymət səviyyəsinin bir-biri ilə tutuşması, sahilıyanı ərazilərdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, yeni turizm ərazilərinin və alternativ turizm növlərinin tətbiqi Azərbaycanın dəniz turizmi üzrə ixtisaslaşmış ölkələrdən birinə çevrilməsinə kömək edəcəkdir.

Bu yolda təklif etdiyim alternativləri qiymətləndirsəm:

Alternativ 1 əsasən dəniz turizminin inkişaf etdiyi ərazilərin və turistik fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Onun yaxın 5 ildə reallaşdırılması həm vaxt, həm maliyyə cəhətdən daha asandır. Bu alternativ təkliflərdə 60% yük sahibkarların üzərinə düşürsə, 40% dövlət orqanlarının fəaliyyətini əhatə edir.

Alternativ 2 isə daha çox uzunmüddətli dövrü əhatə edir, çox gəlirli olsa da, qoyulan investisiyanın nəticəsində mənfəətin əldə olunması bir qədər gec olduğundan dövlətin – müvafiq məsul turizm və icra orqanlarının dəstəyi, sahibkarlara güzəştlərini gərəkdirir. Burada isə 60% yük dövlətin, qalan yük isə sahibkarların üzərinə düşür.

Yaxın 5 illik müddət üçün maliyyə və infrastrukturun mövcudluğu baxımından 1-ci alternativə əsaslanan islahatlara üstünlük verilir, 2-ci alternativini əhatə edən islahatların isə reallaşdırılması sonrakı dövr üçün nəzərdən keçirilə bilər.

Görülən işlərin mütəmadi yoxlanması, qiymətləndirilməsi, qonşu və dəniz turizmi üzrə bizə rəqib ölkələrin göstəriciləri ilə mütəmadi

müqayisələr aparılması, gərəkli halda müdaxilələr edilməsi, təkliflər verilməsi, potensial ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə üzrə təlimatlar verilməsi, şəffaf qiymətləndirmə və güzəştlər edilməsi kimi islahatlar səmərəsini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi
2. Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün kompleks tədbirlər planı
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xəttar Məcəlləsi: Ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xəttar
4. Azərbaycanlılardan viza tələb etməyən ölkələr - infoqrafika - <https://sptnkne.ws/gt4m>
5. **Səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı** - https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/001_9.xls
6. İqtisadi rayonlar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş xarici ölkə vətəndaşlarının sayı - https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/005_8.xls
7. "Türkiyə'nin deniz turizminin ve eğiliminin incelenmesi" Yüksek Lisans Tezi
8. "Sürdürülebilir turizm çeşitleri" makalesi - Selçuk Üniversitesi - Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi. Nəşr: 12, 2016, səh. 83-103

9. Travel & Tourism Economic Impact 2018 - <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2018/world2018.pdf>
10. UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition - <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>
11. <http://tourism4sdgs.org/policy-papers/>
12. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/16005Azerbaijan.pdf>
13. Travel & Tourism Global Economic Impact & Issues 2017 - <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2018/world2018.pdf>

AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI ÜZRƏ MİLLİ SİYASƏT MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ⁷²

Lətif Zeynallı

XÜLASƏ

İnsan kapitalı insanlarda səriştələri, bilik və bacarıqları, sosial və digər keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən iqtisadi dəyərdir. İnsan kapitalının inkişafı birbaşa və dolayı yolla ölkəyə mənfəət gətirir. Birbaşa yolla bu insanların özlərinin savadlı, təhsilli, sağlam, özlərinə inamlı olmaqla, dolayı yolla isə iqtisadi inkişaf, əmək bazarı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və.s formada baş verir. Hələ keçən əsrin yarısından başlayaraq, beynəlxalq siyasətdə “daha çox əraziyə” sahib olmaq ideyası “daha çox və daha keyfiyyətli insan kapitalına” sahib olmaq ideyası ilə əvəz olunmuşdur. Bu siyasət sənədi ölkədə insan kapitalının inkişafı sahəsində siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələrin işlənilməsini nəzərdə tutur.

Tədqiqat göstərir ki, beynəlxalq təşkilatların insan kapitalının inkişafı ilə bağlı 2018-ci ildə açıqladığı hesabatlara əsasən, respublikamız qonşu ölkələrlə müqayisədə nisbətən aşağı göstəricilərə malikdir. Təkcə onu qeyd etmək olar ki, Dünya Bankının 2018-ci ilin sonlarında açıqladığı İnsan Kapitalı İndeksi hesabatında olan məlumatlara əsasən Azərbaycan təhsil xərclərinin ÜDM-də

⁷² Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Azər Mehtiyevə (İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin rəhbəri) dərin təşəkkürünü bildirir.

payına (3%) görə, eyni zamanda, dövlət səhiyyə xərclərinin ÜDM-dəki payına (1%) və ümumi səhiyyə xərclərində əhalinin ödənişlərinin payına (təqribən 79%-i) görə bir çox MDB ölkələri içərisində nisbətən aşağı göstəricilərdən birinə malikdir. Nəzərə alaq ki, Təhsil üzrə Beynəlxalq Komissiyanın tövsiyyəsinə görə, təhsil xərcləri ÜDM-nin 6%-dən az olmamalıdır, eyni zamanda, Dünya Səhiyyə Təşkilatının 2018-ci ildə dünyada səhiyyənin vəziyyətinə dair hesabatında qeyd olunur ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə icbari tibbi sığorta yığımları nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən səhiyyəyə orta hesabla ÜDM-in 5-8%-i qədər vəsait xərclənir (ümumi səhiyyə xərcləri isə ÜDM-in 8-10%-i qədərdir). Bu vəziyyət insan kapitalının inkişafı sahəsində hazırda həyata keçirilən siyasətin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini göstərir. Tədqiqatın yekunu olaraq ölkədə insan kapitalının inkişafı üzrə milli siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin 2 alternativ mexanizmi təklif edilir: 1) İnsan kapitalının inkişafı siyasətinə mövcud yanaşmanı davam etdirməklə, sadəcə olaraq ayrı-ayrı sahələrdə daha hədəflənmiş proqramları hazırlayıb icra etmək; 2) İnsan kapitalının inkişafı siyasətinə indiyədək olan yanaşmadan imtina edib yeni yanaşmadan istifadə etmək: insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlərin inkişafını əhatə edən, bir-biri ilə əlaqələndirilmiş hədəflərə malik vahid proqram (strategiya) sənədini hazırlayıb həyata keçirməklə, bu sahə üzrə nəzarəti aparmaq məqsədilə vahid institutun "İnsan Kapitalı İnstitutu"nun və ya bu sahə üzrə işçi qrupunun formalaşdırılması məqsəda uyğundur. Hər bir alternativ təhlil olunur və qiymətləndirilir. Beləliklə, təklif olunan 2 alternativin qiymətləndirilməsi ikinci yanaşmanın daha çox üstünlüklərə malik olmasını göstərir. Sənəddə tədqiqatın nəticəsi olaraq, insan kapitalının inkişafı sahəsində siyasətin vahid proqram və ya strategiya formasında hazırlanması mexanizmi təklif edilir və bununla bağlı hökumətə tövsiyələr verilir.

1. PROBLEMİN QOYULUŞU

Müasir dünyada artıq heç bir mübahisəsiz qəbul olunur ki, insan kapitalı hər bir ölkənin stabil iqtisadi inkişafının başlıca amillərindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının müasir qlobal rəqabətin tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması və cəmiyyətin rifah səviyyəsini yüksək yaşam standartlarına çatdırılması məqsədlərini qarşısına qoyan Azərbaycan kimi ölkələr üçün insan kapitalının sürətlə inkişaf etdirilməsi xüsusilə əhəmiyyət daşıyır.

2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycan böyük neft gəlirləri əldə edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun məlumatlarına əsasən 2000-2017-ci illər dövründə Fonda ümumilikdə 138.1 milyard ABŞ dollarına məbləğində vəsait daxil olub ki, onun da 102.3 milyard dolları (yaxud 74.0%-i) ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı (həm dövlət büdcəsi vasitəsilə, həm də birbaşa Fondan maliyyələşdirilməklə) müxtəlif layihələrə sərf olunub.[1] Bu dövrdə ölkənin dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri sürətlə artmışdır: dövlət büdcəsinin xərcləri 2005-ci ildəki 2.1 milyard manatdan 2018-ci ildə 22.7 milyard manata yüksəlmiş, başqa sözlə 10 dəfədən çox artmışdır. Buna uyğun olaraq dövlət büdcəsindən təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, habelə mədəniyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlərin məbləği dəfələrlə artıb. Bununla belə, BMT-nin 2018-ci ildə açıqladığı İnsan İnkişafı İndeksində Azərbaycan 189 ölkə arasında 80-ci yerdə qərarlaşıb. Halbuki təbii resursları olmayan Gürcüstan həmin reytingdə 70-ci, Ermənistan isə 83-cü olub. Yaxud Dünya Bankının 2018-ci ilin sonlarında açıqladığı İnsan Kapitalı İndeksi hesabatında olan məlumatlara əsasən Azərbaycan:

- məktəbəqədər təhsillə əhatə səviyyəsinə(cəmi 21%) görə Avropa ölkələrinin göstəricisindən orta hesabla 3-4 dəfə geri qalır,

- təhsil xərclərinin ÜDM-də payına (3%) görə MDB ölkələri içərisində nisbətən aşağı göstəricilərdən birinə malikdir;
- dövlət səhiyyə xərclərinin ÜDM-dəki payına (1%) görə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə; eyni zamanda ümumi səhiyyə xərclərində əhalinin ödənişlərinin payına (təqribən 79%-i) görə bir çox MDB ölkələrinə nisbətdə aşağı göstəriciyə malikdir;
- ölkəmizdə uşaq ölümünün səviyyəsi Rusiya və Gürcüstanla müqayisədə təqribən 2.5-3 dəfə yüksəkdir və s..

Bütün bu məlumatlar ölkədə insan kapitalının inkişafı sahəsində hələ çox işlərin görülməli olduğuna əsas verir. Dünya təcrübəsi birmənalı şəkildə göstərir ki, insan kapitalının inkişafında aparıcı rol dövlətə məxsusdur. Dövlət idarəetməsinin başlıca vəzifələrindən biri ən mühüm strateji resurs kimi hər bir fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin sağlam və yaradıcı qabiliyyətlər sahibi kimi inkişafını təmin etməkdir. Buna nail olmaq üçün hökumət məqsədəuyğun və davamlı siyasət hazırlayıb həyata keçirməlidir. Bu siyasət insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentləri əhatə etməli, bunların hər birinin inkişafı üzrə konkret məqsəd və hədəfləri əks etdirməli, həmin göstəricilərin bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılığı təmin olunmalı, habelə onların reallaşdırılması mexanizmlərini özündə birləşdirməlidir.

2009-cu ildən başlayaraq Azərbaycan hökuməti “Neft gəlirlərini insan kapitalına çevirək” devizini bəyan etməsinə baxmayaraq, insan kapitalının inkişaf səviyyəsi ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan durum bu sahədə həyata keçirilən siyasətin təkmilləşdirilməsinin zəruri olduğunu göstərir. Bu siyasət sənədi ölkədə insan kapitalının inkişafı sahəsində siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələrin işlənilməsini nəzərdə tutur.

2. PROBLEMİN TƏHLİLİ: İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. İnsan kapitalının mahiyyəti və inkişafı zərurliyi

Müasir dövrdə hər bir ölkə iqtisadiyyatının effektiv fəaliyyəti insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. "İnsan kapitalı" anlayışı insanın biliyi, bacarığı, qabiliyyəti və sağlamlığı ilə bağlı elementlərin məcmusunu özündə ehtiva edir. "İnsan kapitalı" anlayışının meydana gəlməsi özü ilə bərabər "bilik iqtisadiyyatı" anlayışını da meydana gətirib. Bilik iqtisadiyyatı yüksək texnologiya və qabaqcıl innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın ən yüksək mərhələsi hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, müasir dövrdə onların iqtisadi uğurlarının bünövrəsində duran başlıca amil heç də təbii resurslar yox, insanların bilik və qabiliyyətlərinə əsaslanan innovasiyalardır.

İnsan kapitalı konsepsiyasının inkişafının əsasında instituonal, neoklassik, neokeynsçi və digər iqtisadi məktəblərin nümayəndələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyətli müddəaları dayanır. Bu konsepsiyanın formalaşmasında T.Şults, Q.Bekker, S.Kuznets, E.Denison, R.Slou, C.Kendrik, S.Fabrikant, İ.Fişer, R.Lukas və bir çox tanınmış iqtisadçıların böyük əməyi var. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin formalaşmasında böyük xidmətləri olan Q.Bekker insan kapitalını "biliklərin, bacarıqların və motivasiyaların ehtiyatı" kimi müəyyən etmişdir. [2]

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin daha bir tanınmış nümayəndəsi olan T.Şultsa görə, insan kapitalı dedikdə insanın cəmiyyətdə özünü tam realizə etməsi və cəmiyyətin imkanlarından tam istifadə etməsi üçün onun biliyinin, bacarığının, əlaqələrinin, peşəkarlığının cəmi nəzərdə tutulur. Bu, intellekt, sağlamlıq, bilik, keyfiyyətli əmək və keyfiyyətli həyat şəraitidir.[3] O, insan kapitalına yönəldilmiş investisiyalara təkcə

orta və ali təhsil müəssisələrindəki təhsilə yönəldilmiş birbaşa xərcləri deyil, həm də evdə öz-özünü hazırlamağa, işdə toplanmış təcrübəyə, habelə səhiyyə, təhsil və elmə ayrılan xərcləri də daxil etmişdir. T.Şuls insan qabiliyyətlərinin başqa formalarının təzahür etməsinə nisbətən təhsilə daha çox diqqət yetirmiş və ona görə də onun insan kapitalının forma və mənbələri baxımından öyrənilməsinə tələb edirdi.[4]

Müasir dövrdə insan kapitalı anlayışının məzmununu insanın və cəmiyyətin çox saylı tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə edilən bilik, bacarıq vərdiş və qabiliyyətlərin məcmusu kimi təqdim edən konsepsiya formalaşmışdır. Belə ki, S.Fişer, R.Dornbuş və R.Şmalenzi insan kapitalını "insanın gəlir əldə etmək bacarığı ölçüsü" hesab edirlər.[5]

BMT-nin İnkişaf Proqramı insan kapitalını iqtisadi dəyərin yaradılması məqsədilə əmək fəaliyyətini yerinə yetirmək qabiliyyətində cəmləmiş səriştələrin, biliklərin, sosial atributların, eləcə də yaradıcı təxəyyül kimi fərdi keyfiyyətlərin məcmusu kimi təyin edir.[6]

Beləliklə, insan kapitalı cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafının intensiv məhsuldar amilidir. Bu, yaradıcı peşəkarlar, intellekt, biliklər, keyfiyyətli və yüksək məhsuldar əmək, habelə yüksək keyfiyyətli rifah deməkdir. İnsan kapitalının daşıyıcıları – özünün tibbi, psixoloji, intellektual, mədəni, yaradıcı və peşəkar qabiliyyətləri, habelə keyfiyyətli rifah səviyyəsi ilə rəqabət qabiliyyətli (yaxud rəqabətə yararlı) insanlardır.

İnsan kapitalını formalaşdıran əlamətlər aşağıdakılardır:

- Biliklər,
- Bacarıqlar,
- Səriştələr,
- Yaradıcılıq (qabiliyyətlər),
- Sağlamlıq,
- Əxlaq (mədəni davranış normaları və dəyərlər sistemi)
- Rifah səviyyəsi.

Bunlar bütövlükdə (cəm halında) insanın yaradıcı enerjisini formalaşdırır. İnsanın öz yaradıcı enerjisini həm özünün maraqları (şəxsi fayda götürmək mənasında), həm də cəmiyyətin maraqları (tərəqqi mənasında) naminə faydalı və səmərəli istifadə olunmasına yönəldilməsi mövcud mühitdən asılıdır. Başqa sözlə, hər bir insan bacarıqlı və yaradıcı ola bilər, lakin onun öz yaradıcı enerjisini necə - müsbət yoxsa mənfi istiqamətə - yönəltməsi, bir qayda olaraq, onun fəaliyyət göstərdiyi mühitdən, cəmiyyətin verdiyi stimullardan və ətrafda mövcud fürsətlərdən birbaşa asılıdır.

Ölkədə insan kapitalının formalaşdırılması hər bir vətəndaşın fərdi qaydada müvafiq bilik, bacarıq, səriştə, sağlamlıq və bütün digər zəruri keyfiyyətlərə malik olmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Amma ölkə səviyyəsində ümumi insan kapitalı dedikdə cəmiyyət həyatının və iqtisadiyyatın bütün sahələrində cəmlənmiş rəqabətqabiliyyətli və yüksək məhsuldar biliklər, innovasiya sistemi, intellektual kapital və innovasiya texnologiyaları, yaradıcı və yenilikçi əmək resursları, habelə cəmiyyətin rifah keyfiyyəti başa düşülür. Bunlar toplu halda ölkə iqtisadiyyatının və dövlətin dünyə arenasında rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edir.

Ölkə səviyyəsində insan kapitalı tərbiyəyə, təhsilə, mədəniyyətə, əhalinin sağlamlığına və təhlükəsizliyinə, peşəkarlığın artırılmasına, insanların rifah səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, elmə, biliklərə və intellektual inkişafa, sahibkarlıq qabiliyyətlərinə və yeniliklərə investisiya qoyuluşu hesabına formalaşır.[7]

Ölkə insanların:

- zəruri bilik, bacarıq, səriştə və yaradıcı (təşəbbüskar) qabiliyyətləri əldə etməsi – ölkədə təhsilin keyfiyyətindən, əlçatanlığından, davamlılığından və hədəflənmiş olmasından,
- sağlamlığı və əmək qabiliyyətliliyi – ölkədə səhiyyənin keyfiyyətindən və əlçatanlığından,

- əxlaqı, yaxud davranış mədəniyyəti – onların dünyagörüşündən, ölkədə hakim və sistemli şəkildə təbliğ edilən dəyərlər sistemindən
- asılıdır və bunlarla şərtlənir.

Dünya Bankının araşdırmalarına əsasən müasir dünyada iqtisadi artımın 16 faizi fiziki kapital, 20 faizi təbii ehtiyatlar, 64 faizi isə insan kapitalı hesabına əldə olunur. Qərblik ölkələrində aparılan tədqiqatlara görə, inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına qoyulan investisiyaların gəlirlilik səviyyəsi digər amillərdən gələn qazancı iki dəfədən artıq üstələyir.[8] Bu fakt cəmiyyətin inkişafında insan kapitalının hansı rola malik olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bu gün dünyada keyfiyyətli insan kapitalına malik olmaq uğrunda rəqabət dərin xarakter alıb və insan ən zəngin kapital kimi dünya innovasiya inkişafının əsas təməlini təşkil edir. Hazırda insan kapitalı bəşəriyyətin əsas milli sərvəti və iqtisadi artımın başlıca hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Xüsusilə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, əməyin təşkili və mədəni formada təzahürü, həmçinin, onun məhsuldarlığı da insan kapitalının keyfiyyətindən asılıdır. İnsan kapitalı ölkənin ən dəyərli sərvət və nemətlərindən biridir. Sağlam, təhsilli və təcrübəli olmaq fərdin və cəmiyyətin uzunmüddətli inkişafına gətirib çıxarır. Hər bir ölkənin gələcəyi öz əhalisinin istedad, bacarıq və iş səriştəsindən asılıdır. İnsan kapitalı insanlarda səriştələri, bilik və bacarıqları, sosial və digər keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən iqtisadi dəyərdir.[6]

Yaponiya və Tayvan kimi təbii resurslar baxımından yoxsul ölkələrin yüksək innovasiya və texnologiyaya əsaslanan diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat formalaşdırma bilməsi məhz insan kapitalının inkişafından qaynaqlanır. Təhsilin inkişafına olan xüsusi diqqətin nəticəsidir ki, hazırda Yaponiya, ABŞ və Koreya kimi ölkələrdə 17-23 yaşlı yeniyetmələrin 50%-ə qədər ali təhsillə əhatə olunur. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Koreyada ÜDM-nin 20%-dən çoxu təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafına xərclənirdi.[9] Təhsil üzrə Beynəlxalq Komissiyaın tövsiyyəsinə görə, təhsil xərcləri ÜDM-nin 6%-dən az olmamalıdır.[10] İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2018-ci il

üzrə təhsil hesabatında verilən məlumata görə, 2015-ci ildə təşkilata üzv olan ölkələrdə təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 5-8% intervalında dəyişilib.[11]

Sağlamlıq insan kapitalının inkişafında təhsil sistemi qədər əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər insanın sağlamlığı imkan vermirsə, onun istənilən səviyyədə bilik və bacarığa malik olması iş fəaliyyətini davam etdirməyə imkan verməyəcək. Bu baxımdan səhiyyənin maliyyələşdirilməsinə milli gəlirdən ayrılan payın səviyyəsi istənilən ölkədə səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün önəmli indikatorlardan biri hesab olunur. Dünya Səhiyyə Təşkilatının 2018-ci ildə dünyada səhiyyənin vəziyyətinə dair hesabatında qeyd olunur ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə icbari tibbi sığorta yığımları nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən səhiyyəyə orta hesabla ÜDM-in 5-8%-i qədər vəsait xərclənir (ümumi səhiyyə xərcləri isə ÜDM-in 8-10%-i qədərdir).[12]

2.2. Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı vəziyyəti

Hazırda dünyada insan kapitalının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi qiymətləndirmələr aparılır və hesabatlar hazırlanır. Məsələn, BMT-nin illik İnsan İnkişafı hesabatları, Ümumdünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətliyə dair hər il açıqladığı hesabatlar dünya ölkələrində insan kapitalının inkişaf səviyyəsini dəyərləndirmək üçün etibarlı mənbələr hesab olunur.[13; 14]

BMT-nin 2018-ci il üzrə İnsan İnkişafı İndeksində Azərbaycan 0.757 balla 189 ölkə arasında 80-ci yerdə qərarlaşıb. Müqayisə üçün deyək ki, həmin hesabatda Gürcüstan 70-ci, Ermənistan 83-cü, Ukrayna 88-ci yerdədir. Dünya üzrə orta göstəricinin səviyyəsi 0.728, Avropa və Mərkəzi Asiya üzrə 0.771, İƏİT ölkələri üzrə isə 0.895 olub.[15]

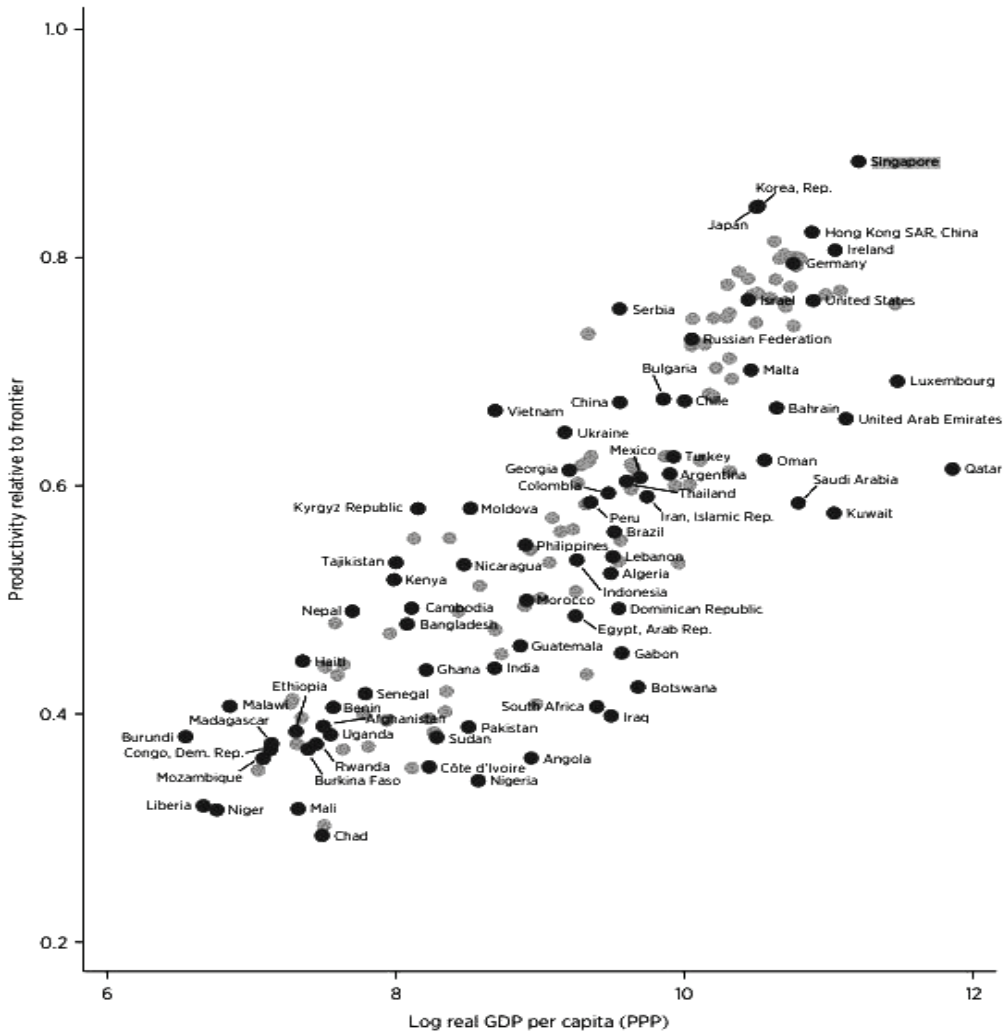
Dünya Bankı dekabrın son 10 günlüyündə Bakıda insan kapitalının inkişafı ilə bağlı 3 günlük konfrans keçirdi və orada bir neçə tədqiqatını

təqdim etdi. Dünya Bankının hesabatına əsasən hazırda Azərbaycan İnsan Kapitalı İndeksi göstəricisinə görə 0.60 bal almaqla 157 ölkə içərisində 69-cu yerdə qərarlaşıb. Qafqaz regionunda bu göstərici üzrə Gürcüstan liderdir və Azərbaycandan 8 pillə irəlidə, Ermənistan isə 9 pillə geridədir. Həmin tədqiqatda olan aşağıdakı faktlar xüsusilə maraq doğurur:

- Azərbaycanda 5 yaşına qədər uşaq ölümünün səviyyəsi Rusiya və Gürcüstandan orta hesabla 2.5-3 dəfə yüksəkdir. 1 yaşa qədər uşaq ölümündə də vəziyyət təqribən oxşardır;
- Uşaqların ana südü ilə bəslənmə səviyyəsi Gürcüstandan az qala 5 dəfə geri qalır;
- Məktəbəqədər təhsil səviyyəsi 21% olmaqla Avropa ölkələrinin göstəricisindən orta hesabla 3-4 dəfə geri qalır;
- Təhsil xərclərinin ÜDM-də payına (3%) görə MDB ölkələri içərisində nisbətən aşağı göstəricilərdən birinə maliklik;
- Ölkənin sərvətləri içərisində insan kapitalının xüsusi çəkisinə görə ən aşağı (14%), təbii sərvətlərin payına görə isə yüksək (47%) yerlərdən birindəyik;
- Azərbaycanda ümumi səhiyyə xərclərinin təqribən 79%-ini əhali özü ödəyir. Müqayisə üçün deyək ki, bu göstərici Gürcüstanda 57%, Ukraynada 48%-dir;
- Müqayisəsi verilən 20-dən artıq ölkə içərisində büdcədən xərclənən sosial müdafiə xərclərinin ÜDM-də payına görə Azərbaycan təxminən 8%-lə aşağı göstəricilərdən birinə sahibdir və s.[16]

Bu İndeksdə ilk beşlikdə olan ölkələrdən 4-ü Asiya qitəsini təmsil edir – Sinqapur (0.88), Cənubi Koreya (0.84), Yaponiya (0.84) və Hong Kong (0.82). Keçmiş SSRİ məkanından olan Rusiya, Qazaxıstan, Latviya, Litva, Estoniya və Ukrayna ilk 50-yə düşüb. Reytingdə MDB ölkələrindən ən yüksək pillədə Qazaxıstan (31-ci sırada) qərarlaşır.

FIGURE 3 The Human Capital Index, 2018

Mənbə: <http://documents.worldbank.org/curated/en//pdf/2019-WDR-Report.pdf>

Şəkil1. İnsan kapitalı indeksi, 2018 [25]

Aşağı nəticə əldə etmiş ölkələrdə 14 yaşına qədər olan uşaqlar nəyinki yüksək səviyyəli təhsil almır, onlar heç minimum təhsil dövrünü başa çatdırmırlar. İndeksin nəticələrinə görə bu gün dünyada 115 milyon uşaq qida çatışmazlığından (aclıqdan) əziyyət çəkir və bu da öz növbəsində onların təhsil almaq və şəxsi inkişaf əmsalına olduqca

mənfi təsir edir. Eyni zamanda aşağı təhsil səviyyəsinə görə 250 min uşaq məktəbə getdiklərinə baxmayaraq, gələcəkdə lazım ola biləcək heç bir biliyi yiyələnmirlər.

Qeyd edək ki, İnsan Kapitalı İndeksi bu gün doğulan uşaqların 18 yaşına qədər əldə edə biləcəyi insan kapitalının həcmi ölçür. İndeks tam təhsil və tam sağlamlıq meyarı ilə müqayisədə gələcək nəsilin məhsuldarlığını ifadə edir. İndeks beş indikator əsasında hazırlanıb: [17]

- 5 yaşa qədər yaşamanın mümkünlüyü,
- uşağın gözlənilən məktəb təhsili illəri,
- öyrənmənin keyfiyyət göstəricisi kimi ümumi yoxlama balları,
- yaşlanacaq insanların faizi (60 yaşa qədər yaşayacaq 15 yaşlıların payı)
- alçaq boylu olmayan uşaqların payı.

Dünya Bankının hesabatına görə, 2012-2017-ci illər arasında Azərbaycan İnsan Kapitalı İndeksi üzrə 0,56-dan 0,60-a yüksələ bilib. 2017-ci ildə Azərbaycanın İnsan Kapitalı İndeksi regiondakı ölkələrin orta rəqəmi ilə müqayisədə aşağıdır, lakin gəliri oxşar olan ölkələr qrupunun orta rəqəmindən bir qədər yüksəkdir. Hesabata görə, Azərbaycanda bu gün doğulan uşaqlar tam təhsil və tam sağlamlıqdan faydalanacaqları halda 60 faiz məhsuldar olacaq və hər 100 uşaqdan 98-i 5 yaşa qədər yaşaya biləcək. Azərbaycanda 4 yaşında təhsilə başlayan uşaq 18 yaşadək orta hesabla 11,6 il müddətli təhsili bitirə bilər. Azərbaycandakı uşaqların 18 yaşa qədər 11,6 illik məktəbəqədər, ibtidai, orta və tam orta təhsil müddətini tamamlaması gözlənilir. Lakin məktəb təhsili müddəti öyrənmənin keyfiyyətinə uyğunlaşdırıldıqda, bu sadəcə 8,8 ilə bərabərdir. Hesabata görə, öyrənmə ilə bağlı 2,8 il çatışmazlıq mövcuddur. Azərbaycanda şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətinə görə qiymətləndirmə orta səviyyədə bir qədər aşağıdır. Belə ki, İnsan Kapitalı İndeksində əsasən, şagirdlərin öyrənmə keyfiyyəti 472 balla qiymətləndirilib. Burada aldıkların təhsilin keyfiyyətinə görə oğlanlar 466 balla, qızların isə 479 balla dəyərləndirilib. Qeyd edək ki,

bu şkalada 625 yüksək nailiyyət, 300 isə minimum nailiyyətin göstəricisidir. İnsanların uzun ömürlüyyəinə gəlincə, Azərbaycanda 15 yaşlıların 87 faizi 60 yaşına qədər yaşayacaq. Bu göstərici oğlanlar üzrə 83 faiz, qızlar üzrə isə 92 faiz göstərilir. Göstərilən statistika bu gün doğulan uşağın mövcud şəraitdə yaşlandıqda ölümcül və ölümcül olmayan sağlamlıq nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün vasitədir. Bundan başqa, İKİ-dən məlum olur ki, Azərbaycan doğulan hər 100 uşağdan 18-i alçaq boyludur və onlar ömrü boyunca davam edə biləcək əqli və fiziki məhdudiyyət riski altındadır. 2017-ci ildə Azərbaycan üzrə İnsan Kapitalı İndeksi onun gəlir səviyyəsi üçün gözləniləndən aşağıdır. Belə ki, insan kapitalından gəlirlilik adam başına düşən real ÜDM-də 0.6 faizin altında olub.[16]

2.3. İnsan kapitalının inkişafı sahəsində hökumətin siyasəti necə qurulub?

2005-ci ildən başlayaraq aparıcı beynəlxalq təşkilatlar və bir sıra araşdırma mərkəzləri Azərbaycanın neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və insan kapitalının inkişafına diqqətin artırılması istiqamətində çox sayda ciddi araşdırmalar aparmış və hesabatlar hazırlamışlar.

Azərbaycan hökumətinin sifarişi ilə 2006-cı BMT-nin İnkişaf Proqramını tərəfindən hazırlanan *“Qara qızılı insan qızılına çevirmək: neft gəlirlərindən davamlı inkişafa nail olmaq üçün istifadə”* adlı hesabatında əsas fikir bundan ibarət olub ki, *“Azərbaycanın iri neft ixracatçısı olması hələ onun qlobal iqtisadiyyata tam inteqrə ola bildiyi anlamına gəlmir”*. [18] Hesabatda *“qara qızılı insan qızılına çevirmək”* konsepsiyası çərçivəsində əsas diqqət ayrılan məqamlar aşağıdakılar olub:

a) *İnsan resurslarının inkişafı strategiyası*: təhsilə investisiya, dövlət sektorunda texniki təhsilin inkişafı, təhsil təqaüdləri, təhsil parkları, icma kollecləri, təhsil fondları;

- b) *Makroiqtisadi məsələlər*: yeni iqtisadi monitoring xidməti, makroiqtisadi risklərin xəritəsi, neft gəlirlərinin xərclənməsinə nəzarət;
- c) *“Qara qızılı insan qızılına çevirmək” alətləri*: məlumat bazalarının yaradılması, sorğuların keçirilməsi, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə və s.;
- d) *Ölkələr üzrə öyrənmə və əməkdaşlıq*: digər neft ölkələrindən alınan dərslərin və təcrübələrin sistemli öyrənilməsi.

Hesabatda əsas müddəə ondan ibarətdir ki, neft gəlirlərindən istifadə ilə davamlı inkişafa nail olmaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün insan resurslarına və sosial kapitalla sərmayə qoymaq lazımdır.

Dünya Bankının *“Azərbaycan üzrə ölkə iqtisadi Memorandumu - yeni ipək yolu: ixrac hesabına diversifikasiya”* sənədində ölkədə insan kapitalının inkişafı sahəsində həyata keçirilməsi zəruri olan addımlar sadalanmışdı. Orada Dünya Bankı Azərbaycan hökumətinə təhsil və səhiyyə sistemində islahatların dərinləşdirilməsi, bu sahələrə daha çox sərmayənin qoyulması, təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, sosial müdafiə və məşğulluq xidmətlərinin gücləndirilməsi kimi məsələlərə daha çox diqqət ayrılmasını tövsiyə edirdi.[19]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış”* İnkişaf Konsepsiyasında dövrümüzün mühüm çağırışlarından biri kimi qeyd olunurdu ki, *“artıq indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan “bilik iqtisadiyyatına” keçidin əsası qoyulmalı, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir”*. Konsepsiyanın 7-ci bölməsi *“İnsan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulması”* adlanırdı. Sənəddə qeyd olunurdu ki, *“Konsepsiya çərçivəsində insan kapitalının inkişafı sahəsində ölkədə əhalinin keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətləri ilə təmin edilməsi və bu xidmətlərin müxtəlif sosial qruplar, o cümlədən aztəminatlı ailələr və yoxsul vətəndaşlar üçün əlçatanlığı əsas strateji xətt olaraq ön plana çəkilir”*. [20]

Konsepsiyada insan kapitalının inkişafının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılar göstərilirdi:

- Əhəlinin sağlamlığı və səhiyyə sahəsində qarşıda duran başlıca vəzifələr,
- Müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması,
- Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi,
- Gender bərabərliyinin təmin olunması və ailənin inkişafı,
- Gənclərin potensialının və idmanın inkişafı.

Konsepsiyada göstərilirdi ki:

- 2020-ci ilin sonunadək ölkədə icbari tibbi sığortaya keçilməsi təmin ediləcək;
- 2013–2020-ci illərdə təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlərin ümumi həcmnin ÜDM-dəki payı ilbəil artırılaraq, inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricisi səviyyəsinə çatdırılacaq;
- təhsildə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi davam etdiriləcək, bütün maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən idarəetmə modelinə üstünlük veriləcək;
- ölkə üzrə azyaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsi orta Avropa göstəricisi səviyyəsinə çatdırılacaqdır.

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində dövlət siyasətini əks etdirən daha bir sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsidir. Bu sənəddə nəzərdə tutulmuş 4 əsas strateji məqsəddən biri məhz insan kapitalının inkişafı ilə bağlıdır: *“Rəqabətli, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün göstərilən səylərin tərkib hissəsi kimi, üçüncü məqsəd insan kapitalının inkişafının daha da sürətləndirilməsidir”*. Buna uyğun olaraq sənəddəki 3-cü strateji hədəf insan kapitalının inkişaf

etdirilməsidir. Orada vurğulanır ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlər hərtərəfli dəstəklənəcəkdir.[21]

Bunun iki səviyyədə təmin edilməsi nəzərdə tutulur:

- 1) insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi;
- 2) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması.

Bunlara nail olmaq üçün atılması nəzərdə tutulan addımlara aşağıdakılar daxil edilib:

- Məktəbəqədər təhsillə əhatə olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi və təlim-tərbiyə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi,
- Ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təmayülləşmənin inkişaf etdirilməsi,
- İlk peşə və orta ixtisas təhsilinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması,
- Ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi
- Elmi tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı və biliklərə əsaslanan cəmiyyət quruculuğunun dəstəklənməsi
- İnnovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- İnsan kapitalının inkişafında iştirak edən fiziki və texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə həm də “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq olunub.

Hər iki mühüm strateji sənəddə insan kapitalının inkişafı məsələsi xüsusi vurğulanmasına rəğmən, onlarda insan kapitalının inkişafı ilə bağlı yanaşmalar və hədəflər xeyli dərəcədə fərqlidir. Əgər İnkişaf Konsepsiyasında insan kapitalı inkişafının 5 istiqaməti qabardılmışdısa, strateji yol xəritəsində əsas diqqət yalnız təhsilin təkmilləşdirilməsinə, habelə araşdırma və inkişafa sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılmasına yönəldilib.

Bu 2 mühüm strateji sənədlərdən əlavə ölkədə insan kapitalının inkişafı üzrə hökumətin siyasəti əsasən ayrı-ayrı sahələr üzrə proqram sənədlərində əks olunur. Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

- 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunub);
- Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 4 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);

- 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- 2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- Azərbaycan Respublikasında icbari tibbi sığortanın tətbiqinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 dekabr 2018-ci il tarixli Fərmanı və s..

Buradan gördüyümüz kimi, hazırda Azərbaycan hökumətinin insan inkişafının bütün məsələlərini əhatə edən və bütün istiqamətlər üzrə konkret dövr üçün inkişaf hədəflərini əks etdirən vahid proqram yaxud strategiya sənədi yoxdur.

2.4. İnsan kapitalının inkişafı sahəsində xarici təcrübələr

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində son onilliklərdə böyük uğur qazanmış ölkələrdən biri *Finlandiya* hesab olunur. Finlandiyanın da insan kapitalının inkişafı istiqamətində qabaqcıl ölkələr sırasında qərarlaşması ölkənin bu sahə üzrə olduqca zəngin təcrübəyə malik olmasını təsdiqləyir. Bu baxımdan Finlandiyanın insan kapitalının inkişafında tətbiq etdiyi mexanizmlərin və dövlət tərəfindən hazırlanan proqram və strategiyaların təhlili məqsədəuyğun hesab olunur. Finlandiyada “Avropa 2020 Strategiyası” çərçivəsində hazırladıqları Milli İslahat Proqramı və “Finlandiya Strategiyası və Tədqiqat İnfrastrukturunu üçün Yol Xəritəsi 2014-2020” insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş vacib tədbirlərdəndir. “Avropa 2020 Strategiyası Finlandiyanın Milli İslahat Proqramı” üzrə aşağıdakı milli hədəflərə nail olmaq qarşıya qoyulmuşdur.[22]

- 1) *Məşğulluq hədəfi* – Finlandiyanın 20-64 yaş qrupunda Avropa Birliyi ölkələri çərçivəsində müəyyən edilmiş məşğulluq səviyyəsi hədəfi 78% -dir. 2017-ci ildə bu göstərici 74.2% (kişilər 75.9% və qadınlar 72.4%) olub;
- 2) *Tədqiqat və inkişaf hədəfi* -Tədqiqat və inkişaf siyasətində əsas məqsəd tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyəti və səmərəliliyini, ictimai sektorda araşdırma sahəsində struktur və operativ islahatların, biznesin və sənayenin strukturunun diversifikasiyasını artırır. Məqsəd 2030-cu ildə Finlandiya dövlət və özəl sektorun birligə tədqiqat və innovasiya fəaliyyətlərində ÜDM-in 4% -ni maliyyələşdirməsidir;
- 3) *İqlim və enerji hədəfi*;
- 4) *Təhsil hədəfi*;
- 5) *Yoxsulluğun azaldılması hədəfi*.

İnsan kapitalının inkişafı üzrə lider ölkələrdən biri də Asiya qitəsində yerləşən *Sinqapur* hesab olunur. İnsan Kapitalı Sinqapurun işçi qüvvəsinin kollektiv təcrübəsini və bacarıqlarını təcəssüm etdirir və bu kapitala diqqət yetirildikdə rəqabət üstünlüyü üçün optimallaşdırıla bilər. Sinqapurda insan kapitalının inkişafı məsələsi, ölkə iqtisadiyyatının maraqlı tərəfləri - hökumət, işəgötürənlər və işçi birlikləri arasında ümumi məsuliyyət kimi qəbul olunur. Sinqapur hökuməti yeni iqtisadiyyat üçün işçi qüvvəsini hazırlayarkən, insan kapitalının *dörd ölçüsünə* - bilik kapitalı, təsəvvür kapitalı, mənəvi kapital və sosial kapitala diqqət yetiririk.[23] Bilik kapitalının əldə olunması insan potensialı planlaşdırma siyasətindən ibarətdir. Təsəvvürlərin səmərəli əldə olunması bacarıq və savadlılığın təşviqi vasitəsilə həyata keçirilir. Mənəvi kapitalın əldə olunması istedad və iş mühitinin transformasiyası üçün bazardır. Sosial kapitalın əldə olunması əmək uyğunluğu, üçtərəfli tərəfdaşlıq və insan resurslarının idarə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Sinqapurda insan kapitalı ilə bağlı siyasət, fərdlərin öz karyera və biliklərini inkişaf etdirmək üçün strategiyalarını tətbiq etmələrini gücləndirmək istiqamətində hərəkət edir.[24]

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində *Estoniyanın* təcrübəsi də maraqlıdır. Estoniyada “Həyat Boyu Öyrənmə Strategiyası 2020” təhsil sahəsində ən mühüm inkişafı istiqamətləndirən bir sənəddir. Həyat Boyu Öyrənmə Strategiyasının əsas məqsədi, Estoniyadakı bütün insanların ehtiyac və bacarıqlarını ömrü boyunca uyğunlaşdırmaq üçün, onların həm ailə həyatında, həm də cəmiyyətdə ləyaqətlə özünü göstərməsi üçün imkanlar yaratmaqdan ibarətdir. Estoniya “Həyat Boyu Öyrənmə Sistemi – 2020” aşağıdakı əsas göstəricilərlə ölçülür.[25]

Estoniyada Həyat Boyu Öyrənmə Sistemi - 2020.

Əsas indikatorlar

	MƏQSƏD SƏVİYYƏSİ 2020	BAŞLANGIÇ SƏVİYYƏ
Yetkinlər arasında ömür boyu öyrənmədə iştirak səviyyəsi (25-64)	20%	12.9% (2012)
Yalnız ümumi təhsili olan yetkinlərin iştirak səviyyəsi (25-64)	25%-dən çox deyil	30.3% (2012)
Təhsil və təlimdən erkən məzunlar (18-24 yaşda olan əhalinin daha aşağı orta təhsil səviyyəsinə nisbəti və daha çox təhsil və ya təlimdə iştirak etməməsi)	9%-dan aşağı	10.5% (2012)
Əsas biliklərin ən yaxşı iştirakçıları (ən yaxşılardan faizi)		
a) Oxuma	10%	8.4% (2012)
b) Riyaziyyat	16%	14.6% (2012)
c) Elm	14.4%	12.8% (2012)
Son məzunların məşğulluq səviyyəsi (20-34 yaş arası məzunlar, təhsildən ayrıldıqdan bir və ya üç il sonra)	ən azı 82%	73.9% (2012)
Rəqəmsal səlahiyyətlər (kompüter bacarığı ilə 16-74 yaş arası fərdlər,%)	80%	65% (2012)
Ümumi təhsil müəllimlərinin maaşlarının müqayisəsi	≥ 1.0	0.64 (2011)
Ömürboyu öyrənmə ilə maraqlanan tərəflərin məmnuniyyəti	Məmnunluq artıb	

Mənbə: https://www.hm.ee/sites/default/files/estonian_lifelong_strategy.pdf

Estoniya “Həyatboyu öyrənmə sistemi-2020” özündə aşağıdakı strateji məqsəd və tədbirləri ehtiva edir:

1) *Təhsilə yanaşmanın dəyişməsi* - Məqsəd, hər bir şagirdin fərdi və sosial inkişafı, öyrənmə qabiliyyətlərini, yaradıcılığı və sahibkarlığı təhsilin bütün səviyyələrində və növləri ilə dəstəkləyən öyrənməyə doğru yanaşmanın həyata keçirilməsidir.

2) *Yetkin və motivasiyalı müəllim və məktəb rəhbərliyi* - Məqsəd, müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin peşəkarlıq səviyyələrinə və işlərinin effektivliyinə mütənasib qiymətləndirilməsi və kompensasiyasıdır.

3) *Həyatboyu öyrənmə imkanlarının əmək bazarı ehtiyaclarına uyğunluğu* – Məqsəd müxtəlif yaş qruplarında peşəkar və ya peşə qabiliyyətli şəxslərin sayının və ömürlük öyrənmədə ümumi iştirakın artmasına səbəb olan, müxtəlif, çevik və keyfiyyətli həyat boyu öyrənmə imkanları və karyera xidmətlərinin formalaşdırılmasıdır.

4) *Həyat boyu öyrənmədə rəqəmsal diqqət*-Məqsəd, öyrənmə və tədrisdə müasir rəqəmsal texnologiyaların daha effektiv və daha yaxşı nəticələr əldə etmək, ümumi əhəlinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq və yeni nəsil rəqəmsal infrastrukturun əldə edilməsini təmin etməkdir.

5) *Həyat boyu öyrənmədə bərabər imkanlar və iştirakın artırılması* - Məqsəd, hər kəs üçün ömürlük öyrənmə üçün bərabər imkanlar yaratmaqdır.[25]

Qazaxıstanın bazar iqtisadiyyatı və dünyadakı qloballaşma kontekstinə keçidinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla, hökumətin hərtərəfli yanaşması daxili və beynəlxalq sahələri hədəf alan çoxtərəfli milli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarını əhatə etmişdir. Qazaxıstanın sosial-iqtisadi inkişafı və davamlılığı üçün çoxsaylı strateji inkişaf planlarını yerinə yetirmək üçün hökumət tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlər arasında 2003-2015-ci illər üçün Sənaye İnnovasiyalarının İnkişafı Strategiyası, Qazaxıstan Respublikasının 2030-cu

ilədək inkişaf strategiyası, 2020-ci ilə qədər Qazaxıstan Respublikasının inkişafı üçün strateji plan, İqtisadiyyat, siyasət və təhsil sahələrini əhatə edən Qazaxıstan-2050 strategiyası, Təhsilin İnkişafı üzrə Milli Konsepsiya (2010-2020). Qazaxıstanın strateji inkişafının əsas məqsədi 2030-cu ilədək dünyada ən yaxşı inkişaf etmiş 50 ölkənin siyahısına daxil olmaqdır.[26] Bu məqsədlə insan kapitalının inkişafı prioritet götürülərək, Qazaxıstanda Dünya Bankının maliyyələşdirilməsi nəticəsində 2014-2020-ci illəri əhatə edən Gənclər Korpusunun İnkişafı Layihəsi həyata keçirilir.

Qazaxıstanda insan kapitalının inkişafına yönələn kompleks tədbirləri Qazaxıstanda Təhsilin İnkişafı üzrə Milli Konsepsiya (2010-2020) də müşahidə etmək olur. Belə ki, bu konsepsiyanın əsas hədəfi davamlı iqtisadi inkişaf üçün keyfiyyətli təhsilə giriş təmin etməklə təhsilin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və insan kapitalının inkişafının təmin olunmasıdır.[26]

Beləliklə, insan kapitalının inkişafı sahəsində ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu sahədə qısa müddətdə ciddi uğurlar əldə etmiş ölkələrdə hökumətlər insan kapitalının bütün sahələri üzrə uzunmüddətli məqsəd və hədəfləri əhatə edən vahid strategiya və proqram sənədlərinə malikdirlər.

3. SİYASƏT ALTERNATİVLƏRİ VƏ ONLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Yuxarıda təqdim edilən təhlildən aydın olur ki, hər bir ölkədə insan kapitalının inkişafının təmin edilməsi üçün hökumətin məqsədyönlü, dəqiq hədəflənmiş, sistemli və ardıcıl siyasəti həlledici rol oynayır. Azərbaycan hökuməti hələ 2009-cu ildə “Neft gəlirlərini insan kapitalına çevirək” devizini bəyan edib. Bundan sonra 2012-cü ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiya-

sında insan kapitalının inkişafı sahəsində 2020-ci ilədək əldə olunacaq hədəflər müəyyən edilib, lakin, 2015-ci ildə ölkədə yaşanan iqtisadi böhran nəzərdə tutulan bütün məsələlər üzrə zəruri olan proqramların işlənilməsində durğunluq yaratdı.

2016-cı ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində insan kapitalının inkişafı məsələləri, “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasından fərqli olaraq, geniş əhatə olunmamışdır.

Bununla yanaşı son 10-15 il ərzində ölkədə təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin islahatı və inkişafı, habelə gənclər, idman və mədəniyyətin inkişafı sahəsində bir sıra proqramlar hazırlanıb qəbul edilmişdir. Həmin proqram sənədlərinin əksəriyyətinin icrası həтта başa çatmışdır. Beynəlxalq təşkilatların insan kapitalının inkişafı ilə bağlı 2018-ci ildə açıqladığı hesabatlardan bəlli olur ki, qonşu ölkələrlə müqayisədə nisbətən zəif inkişaf göstəricilərinə malikdir. Bu vəziyyət insan kapitalının inkişafı sahəsində hazırda həyata keçirilən siyasətin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini göstərir.

Ölkədə insan kapitalının inkişafı istiqamətində həyata keçirilən siyasəti 2 istiqamətdə təkmilləşdirmək mümkündür:

- 1) İnsan kapitalının inkişafı siyasətinə mövcud yanaşmanı davam etdirməklə, sadəcə olaraq ayrı-ayrı sahələrdə daha hədəflənmiş proqramları hazırlayıb icra etmək; ya da
- 2) İnsan kapitalının inkişafı siyasətinə indiyədək olan yanaşmadan imtina edib yeni yanaşmadan istifadə etmək: insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlərin inkişafını əhatə edən, bir-birləri ilə əlaqələndirilmiş hədəflərə malik vahid proqram (strategiya) sənədini hazırlayıb həyata keçirmək, bu sahə üzrə nəzarəti aparmaq məqsədilə vahid institutun “İnsan Kapitalı İnstitutu”nun və ya bu sahə üzrə işçi qrupunun formalaşdırılması məqsəduyğundur.

Birinci variantın seçilməsi texniki baxımdan daha asan görünür, çünki bu, müvafiq siyasət çərçivələrini, yəni proqram sənədlərini hazırlayan hökumət qurumlarının artıq alışdıqları və kifayət qədər təcrübəyə malik olduqları bir sistemdir. Bu halda insan kapitalını əmələ gətirən ayrı-ayrı komponentlərin (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, əmək və sosial müdafiə, elm və texnologiyalar və s.) inkişafına məsul olan müvafiq qurumların hər biri öz sahəsi üzrə inkişaf proqramlarını hazırlayır və icra edirlər. Buna görə də qurumlararası müzakirələr, hədəflərin və maraqların əlaqələndirilməsi, vahid məqsədlərin müəyyən edilməsi və s. kimi məsələlərə əlavə enerji və zaman sərfinə ehtiyac yaranmır, gələcəkdə hesabatlılıq daha asan təşkil oluna bilər. Bu halda həm də gələcəkdə proqramların icrasının maliyyələşdirilməsi üçün ayrılacaq maliyyə və digər resursların qurumlar arasında bölüşdürülməsi ilə bağlı maraqlar konfliktli daha az yaranır, hər bir qurum ona ayrılan resurslarla sərbəst davranmaq imkanı əldə edir. Bu baxımdan bu variant həm də siyasi baxımdan daha cəlbedici görünür. Lakin artıq məlum təcrübədən göründüyü kimi, bu halda siyasətin son nəticələri arzu olunan səviyyədə olmur, proqramların icrasına ayrılan resursların səmərəli istifadəsi təmin oluna bilmir, proqram hədəflərinə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə nail olunmur, insan kapitalının inkişafı ləngiyir ki, nəticədə iqtisadi inkişaf imkanları məhdudlaşır, cəmiyyətin rifahı gözlənilən qədər yüksəlmir. Bu isə ölkənin dünyanın müasir inkişaf templərindən geri qalmasına gətirib çıxarır.

İkinci variantın seçilməsi məhz texniki baxımdan bir qədər mürəkkəb görünür: bu halda insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlərin inkişafı məsələləri üzrə məqsəd və hədəflər, habelə onlara nail olunma yolları və vasitələri bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş şəkildə vahid proqram (strategiya) sənədində olur. Belə bir siyasət proqramının (strategiyasının) hazırlanması insan kapitalını əmələ gətirən komponentlərin ayrı-ayrılıqda inkişafına məsul olan müvafiq qurumların rəhbərlərinin və mütəxəssislərinin sıx əməkdaşlıq şəraitində işləmələrini, məqsəd və hədəflərin əlaqələndirilməsini,

qurumların fərqli maraqlarının uyğunlaşdırılmasını və bunların vahid ölkə maraqları ilə uzlaşdırılmasını tələb edir. Bu işlərin icrası və əlaqələndirilmiş bir proqram sənədinin hazırlanması həm mürəkkəb qərarların qəbulunu zəruri edir, həm də əlavə zaman və enerji sərfiyyatı qaçılmaz olur. Lakin bu çətinliklərə baxmayaraq, insan kapitalının inkişafı sahəsində vahid uzunmüddətli proqram sənədinin hazırlanması həm daha dolğun və arzuolunan hədəflərin müəyyənləşdirilməsi, həm gələcəkdə belə proqramın icrasına cəlb ediləcək resursların daha səmərəli bölünməsi, həm də həmin resurslardan daha effektiv istifadə olunması baxımından daha böyük faydalar vəd edir. Belə kompleks proqramın icrası prosesi qurumlar arasında daha sıx qarşılıqlı münasibətlərin və qarşılıqlı hesabatlılıq sisteminin qurulmasını zəruri etdiyindən, qurumlar arasında həm qarşılıqlı nəzarət, həm bir-birinin işini tamamlama və həm də qarşılıqlı etimad mexanizmlərini hərəkətə gətirir. Bu halda hər bir qurum öz işi ilə bağlı daha yaxşı hesabat hazırlamaq üçün cəhd edə bilmir, çünki proqramın icrasının nəticələri bir-biri ilə əlaqəli olduğundan qurumlar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qaçılmaz olur və sinerji effekti hərəkətə gəlir. Eyni zamanda, bu, resursların istifadəsi zamanı qarşılıqlı nəzarət və hesabatlılıq sisteminin formalaşmasını zəruri etməklə resursların daha səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarır. Qurumlararası əməkdaşlıq həm də prosesin daha səmərəli izlənilməsi imkanlarını gücləndirir ki, bu da icra prosesinin gedişində ortaya çıxan problemlərin gizlədilməsi üçün yox, məhz vaxtında həlli üçün stimullar yaradır. Bütün bunların nəticəsində müvafiq qurumların proqramın icrasına məsuliyyəti artır, istifadə olunan resurslardan daha yüksək nəticələr əldə olunur, insan kapitalının inkişafı göstəriciləri yaxşılaşır və cəmiyyətin rifahı yüksəlir.

İkinci variantın seçilməsini vacib edən amillərdən biri də ölkədə dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində yeni mexanizmlərin tətbiqinə start verilməsidir. Belə ki, artıq 2021-ci ildən başlayaraq ölkədə Orta Müddətli Xərc Çərçivələrinin və nəticə əsaslı büdcələmə sisteminin tam tətbiqinə başlanılacaq. Bu mexanizm hər bir sahə nazirliyindən öz

fəaliyyətini strateji inkişaf proqramları əsasında qurulmasını tələb edir. Bunun üçün isə nazirliklər daha uzunmüddətli məqsəd və hədəfləri olan strateji inkişaf planlarına malik olmalıdırlar ki, həmin proqramlar əsasında ortamüddətli xərc çərçivələrini müəyyən edə bilsinlər. Belə bir vəziyyətdə məhz insan kapitalının inkişafı sahəsində vahid dövlət proqramının indidən işlənilməsi müvafiq qurumlara növbəti illərdə özlərinin inkişaf strategiyalarının işləmələrinə yardımçı ola bilər.

İkinci variantın seçilməsi hüquqi baxımdan da mümkün görünür: 2015-ci ildən başlayaraq müxtəlif hökumət qurumlarının əməkdaşlıq şəraitində işləməsini təmin etmək üçün bir sıra komissiyalar və işçi qrupları yaradılmasına başlanılıb. Bu təcrübədən istifadə edilməklə insan kapitalı inkişafı sahəsində vahid proqram (strategiya) sənədinin hazırlanması üzrə hökumət komissiyası və zəruri işçi qrupları yaratmaq mümkündür. Qanunvericilikdə buna mane olacaq hər-hansı qadağalar yoxdur. bu sahədə vahid proqram sənədinin hazırlanması və icrası gələcəkdə proqramın icrası prosesində yeni işləniləcək normativ-hüquqi sənədlərin də qurumlar arasında razılaşdırılması, habelə belə hüquqi aktlar arasında ola biləcək ziddiyyətlərin vaxtında aşkar edilib aradan qaldırılması üçün zəmin yaradır.

Beləliklə təklif olunan 2 alternativin qiymətləndirilməsi ikinci variantın daha çox üstünlüklərə malik olmasını göstərir.

4. NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Təhlilimiz belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, insan kapitalının inkişafı sahəsində indiyədək həyata keçirilən siyasətin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Nəzərə alaq ki, indiyədək insan kapitalını əmələ gətirən komponentlərin hər biri üzrə ayrılıqda inkişaf proqramları/strategiyaları hazırlamağına və icrasına üstünlük verib. Buna görə də insan kapitalı komponentlərinin inkişafı hədəfləri arasında zəruri əlaqələn-

dirmə olmayıb, həmin proqramların icrasına sərf edilən resursların səmərəliliyi yetərinə təmin olunmayıb və müvafiq proqram və strategiyalarda qarşıya qoyulan hədəflərə vaxtında və tam nail olmaq mümkün olmayıb.

İnsan kapitalının inkişafı siyasətinin hazırlanması və icrasına münasibətdə indiyəcən tətbiq etdiyi yanaşmanın dəyişdirilməsini təklif edirik: insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlərin inkişafını əhatə edən, bir-biri ilə əlaqələndirilmiş hədəflərə malik vahid proqram (strategiya) sənədinin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini məqsəddə uyğun hesab edirik. Apardığımız qiymətləndirmə bunun iqtisadi, siyasi, hüquqi və nəticəlilik baxımından mümkünliyünü göstərir.

- İnsan kapitalının inkişafı sahəsində siyasətin vahid proqram və ys strategiya formasında hazırlanması aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilə bilər:
- insan kapitalı inkişafı konsepsiyasının hazırlanması üçün müvafiq hökumət qurumlarının mütəxəssislərindən və müstəqil ekspertlərdən ibarət işçi qrupunun yaradılması;
- həmin işçi qrupu tərəfindən insan kapitalı inkişafı konsepsiyasının hazırlanması və dövlət başçısına təqdim edilməsi. Həmin konsepsiyada insan kapitalı anlayışına dəqiqlik gətirilməli, kapitala “çevrilmiş” Azərbaycan insanının portreti (keyfiyyətlərinin məcmusu) dəqiqləşdirilməli, ölkəmizdə insan kapitalının inkişafının məqsəd və hədəfləri müəyyənləşdirilməli, həmin məqsəd və hədəflərə nail olmanın yolları və müddətləri təyin edilməlidir;
- həmin konsepsiya əsas götürülməklə ölkədə insan kapitalı inkişafı üzrə 2020-2040-cı illər üçün dövlət proqramını (strategiyasını) hazırlamaq üçün həm müvafiq qurumlarda sahə işçi qruplarının, həm də hökumət komissiyasının yaradılması;
- insan kapitalının bütün komponentləri üzrə 2030-cu və 2040-cı ilin sonunadək nail olunacaq məqsəd və hədəflər dəqiqləşdirilməsi. Bu

zaman bütün komponentlər üzrə qabaqcıl standartlar və nailiyyətlər, habelə müasir inkişaf meyilləri nəzərə alınmalı, dövrlər üzrə nail olunması istədiyimiz hədəflər dəqiqləşdirilməli və əsaslandırılmalıdır;

- insan kapitalı inkişafının bütün komponentləri üzrə hədəf indikatorların, o cümlədən gender aspektləri nəzərə alınmaqla, işlənməsi;
- insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlər üzrə dövlət maliyyələşdirilməsinin normativlərinin (müvafiq istiqamətə il ərzində yönəldiləcək dövlət xərclərinin ÜDM-ə və ya dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinə nisbətləri formasında) işlənməsi və təsdiq edilməsi (belə normativlərin işlənməsi zamanı beynəlxalq təşkilatların müvafiq tövsiyələri nəzərə alınmalıdır; müvafiq tövsiyə səviyyələrinə tədricən nail olmaq mümkündür);
- hazırlanan proqram (strategiya) layihəsinin geniş ictimai müzakirələrinin təşkili, müxtəlif maraq qruplarının mövqeləri nəzərə alınması;
- proqramın (strategiyanın) məqsəd və hədəflərinin mərhələlər üzrə bölünməsi, hər bir mərhələ üzrə həyata keçiriləcək fəaliyyət planlarının hazırlanması;
- proqramın (strategiyanın) icrası üçün mərhələlər üzrə tələb olunan resursların hesablanması və müəyyən edilməsi;
- proqramın (strategiyanın) icrası monitorinqinin və nəticələrin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin işlənməsi;
- proqramın (strategiyanın) icrasına məsul qurumların dəqiqləşdirilməsi;
- proqramın (strategiyanın) təsdiq edilməsi və icrasına başlanılması.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun hesabat məlumatları.<https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive>
2. Капелюшников Р.И. Экономический подход Гэри Беккера к человеческому поведению. США: экономика, политика, идеология, 1993, № 11, с. 17–32
3. Shultz T. Human Capital International Encyclopedia of the Social Sciences.N.Y.,1968 Vol 6
4. Shultz T. Investment in Human Capital.Economic Growth – an American problem.Euglewood.Cliffs, 1964.
5. S. Fisher, R. Dornbusch, R. Shmalenzi. Economy Per.s English. CO 2nd ed. - M.: Delo, 1998. - 864 p.)
6. İnsan İnkişafı Müəlliflik hüququ BMT-nin İnkişaf Proqramı, Bakı 2013, s.36
7. Becker G.S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis// Journal of Political Economy. Supplement. Oct.1962.
8. <http://www.epfound.org/>
9. K. Aslanli, R. Agayev, Z. İsmayil and A. Mehtiyev. Assessment of Economic and Export Diversification Azerbaijan. RWI, 2013
10. Егел Е.А. Роль человеческого капитала в современной экономике. http://vestnik.osu.ru/2007_3/12.pdf
11. Education at a Glance 2018. OECD indicators. https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2018_eag-2018-en
12. Доклад о состоянии здравоохранения в Европе, 2018 г. <http://www.euro.who.int/ru/data-and-evidence/european-health-report/european-health-report-2018/european-health-report-2018-more-than-numbers-evidence-for-all.-highlights-2018>
13. Human Development Reports. <http://hdr.undp.org/en/2018-update>

14. Reports http://www.weforum.org/reports-results?fq=report^report_type%3A%22Competitiveness%22
15. Human Development Reports
http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update_ru.pdf
16. <http://documents.worldbank.org/curated/en//pdf/2019-WDR-Report.pdf>
17. <http://projects.worldbank.org/P127966/kazakhstan-youth-corps-program?lang=en>
18. Converting black gold into human gold: using oil revenues to achieve sustainable development; UNDP, 2006
19. Azerbaijan country economic Memorandum - new silk road: export-led diversification. World Bank, 2009
20. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib
21. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib
22. Finland’s Strategy And Roadmap For Research Infrastructures 2014–2020. Interim Review Report 2018
23. Ministry of Manpower Government of Singapore, 2001: 14-52, <https://www.mom.gov.sg/>
24. Ahad M. Osman-Gani. Human Capital Development in Singapore: An Analysis of National Policy Perspectives
25. The Estonian Lifelong Learning Strategy 2020
26. The state program of education development in the Republic of Kazakhstan 2010-2020

"HÖKUMƏT – TEXNOPARK – UNİVERSİTETLƏR" ÜÇBUCAĞININ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU⁷³

Mehin Cəbrayılova

XÜLASƏ

Qabaqcıl dünya ölkələrinin praktikasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün vacib amillərdən biri də hökumət, texnopark və universitet üçbucağının dinamik əlaqəsini təmin etməkdir. Bu siyasət sənədində Azərbaycan Respublikasında hökumət, texnopark və universitetlər arasında sahibkarlığın inkişafı istiqamətində mövcud olan vəziyyət, əsas problemlər və onların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr yer almışdır.

Hazırkı vəziyyəti araşdırarkən məlum olur ki, sahibkarlıq ekosisteminin formalaşdırılması sahəsində hökumət - texnopark - universitetlər arasında əməkdaşlıq heç də arzuolunan səviyyədə deyil. Bu siyasət yazısında bu sahədə mövcud olan əsas problemlər araşdırılmış, inkişaf etmiş ölkələrin praktikasından qabaqcıl nümunələr öyrənilmiş, ölkəmizdə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlanmışdır.

1. GİRİŞ

Qloballaşan dünyada rəqabətə davamlı iqtisadi modelin yaradılması yolu, hökumət, biznes, təhsil və elm sahəsində mövcud olan təşkilatların qarşılıqlı əməkdaşlığından keçir. Məlumdur ki, sahibkarlığın inkişaf etdiyi ölkələr, innovasiyalara, tətbiqi elmlərə və ümumiyyətlə

⁷³ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş İlkin Qaravevə (Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafına Yardım Mərkəzinin rəhbəri) dərin təşəkkürünü bildirir.

elmin inkişafına böyük vəsaitlər yatırılırlar. Son illər Azərbaycanda da bu sahədə bir sıra addımlar atılmış, yeni texnoparklar yaradılmış, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün xeyli işlər görülmüşdür. 2009-cu ilin 4 may tarixində, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 255 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2009 – 2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya qəbul edilmişdir. Bu strategiyanın əsas istiqamətləri sırasında müasir texnologiyaların mənimsənilməsi, yaradılması, elmdə və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi və inkişaf etdirilməsi, elmi tədqiqatların rəqabətə davamlı sektorunun yaradılması və inkişafı, istehsal və tədqiqat sektorları arasında fəal inteqrasiyanın təşkilinə dəstək verilməsi, innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o cümlədən texnoparklar, texnologiya mərkəzləri, biznes inkubatorları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinə dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin verilməsi⁷⁴ kimi məsələlər prioritet təşkil edir. Əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 5 noyabr 2012-ci il tarixli fərmanına əsasən iqtisadiyyatın davamlı inkişafını və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahələrinin genişləndirilməsini, elmi tədqiqatlar aparılmasını və yeni informasiya texnologiyalarının işlənilməsi üzrə müasir komplekslər yaradılmasını təmin etmək məqsədi ilə Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılmışdır.⁷⁵

Bundan başqa 14 iyun 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 271-VQ sayılı qərarı ilə "Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən elmi fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri sırasında elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətinin prioritetliyi, elm, təhsil və iqtisadiyyatın vəhdəti, dünya elm məkanına inteqrasiya kimi məsələlər yer almışdır. Elm sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədlərinə elmi fəaliyyətin institusional sisteminin və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin dünya

⁷⁴ Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya, Bakı şəhəri, "4" may 2009-cu il, № 255, s.5.

⁷⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/24574>

standartlarına uyğunlaşdırılması, cəmiyyət həyatının bütün istiqamətlər üzrə inkişafında elmi potensialdan səmərəli istifadənin təmin edilməsi, elmi araşdırmaların, o cümlədən fundamental və tətbiqi tədqiqatların əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və inkişafının stimullaşdırılması və s. daxildir.

Tədqiqat çərçivəsində bu sahədə xarici təcrübələr də araşdırılmışdır. Məsələn ABŞ-da 1950ci ildən bəri sahibkarlıq fəaliyyəti hökumət tərəfindən universitetlərdə dəstəklənməyə başlanmışdır.⁷⁶ Dünyanın sənayeləşmiş ölkələrində universitet və texnopark modeli iqtisadi inkişafın, eləcə də sahibkarlığın inkişafının əhəmiyyətli amillərindən biri kimi qəbul edilir. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, Türkiyə, Çin, Koreya, Hindistan və Finlandiya kimi dövlətlər, biznes sektorunda yaranan əlavə dəyərin universitet və texnoparklarda həyata keçirilən tədqiqat və inkişafa söykənən fəaliyyətlərlə dəstəklənməsinə böyük önəm verirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə universitetlərdə təhsil alan tələbələr üçün dövlət və digər proqramlar tərəfindən ayrılan maliyyə hesabına texnoparkların vasitəçiliyi ilə tədqiqatlar aparılır və sənayenin inkişafı üçün yeni həll yolları araşdırılır. Çin hökumətinin biznesin inkişafı üçün universitetlərin proqramlaşdırılması təcrübəsi olduqca maraqlıdır. Belə ki ölkədə hökumət tərəfindən müxtəlif proqramlar çərçivəsində gənclərin təhsil müddətində təşəbbüskarlıq ruhunun artırılması üçün addımlar atılır. ⁷⁷Polşa nümunəsində isə universitet və sənaye əməkdaşlığı çərçivəsində yaranan sahibkarlıq fəaliyyətləri həm hökumət tərəfindən, həm də biznes sektoru tərəfindən dəstəklənir.⁷⁸ Bundan başqa Cənubi Koreyanın yanaşması da qoyulan problemin həlli üçün faydalı və önəmli bir nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. Koreyada ölkənin innovasiya ekosistemini inkişaf etdirmək üçün hökumət, özəl sektorun maraqlarına uyğun sənaye sahələri üzrə müxtəlif tədqiqatlara

⁷⁶Katz, J. A. (2003). The chronology and intellectual trajectory of American entrepreneurship education: 1876–1999. *Journal of business venturing*, 18(2), 283-300.

⁷⁷Gnyawali, D. R., & Fogel, D. S. (1994). Environments for entrepreneurship development: key dimensions and research implications. *Entrepreneurship theory and practice*, 18(4), 43-62.

⁷⁸Kurowska-Pysz, J. (2016). Opportunities for cross-border entrepreneurship development in a cluster model exemplified by the Polish–Czech border region. *Sustainability*, 8(3), 230.

maliyyə dəstəyi ayırır. Bu, həm ölkənin gələcək iqtisadi inkişafı üçün, həm də daxili bazarda rəqabəti artırmaq üçün öz faydalarını verir.⁷⁹

Hazırkı sənəd əsasən aşağıdakı sualların cavablandırılmasına xidmət edir:

- sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün daha hansı addımlar atıla bilər?
- texnoparkların biznesin inkişafı üçün effektivliyini necə artırmaq olar?
- universitetlərdə təhsil alan tələbələrin təşəbbüskarlıq ruhunun artırılması üçün daha nələri etmək lazımdır?
- Hökumət–Texnopark - Universitetlər üçbucağında əməkdaşlığın effektivliyinin artırılması yolları hansılardır?

2. PROBLEMİN ƏSASLANDIRILMASI

Sahibkarlığın inkişafı hər bir ölkənin sosial-iqtisadi rifahının inkişafı baxımından çox vacib əhəmiyyət daşıyır. Müasir sahibkarların qarşısında duran əsas vəzifə məhsul və xidmətlər yaratmaq və onları istər yerli bazarlarda, istərsə də xarici bazarlarda sata bilməkdən ibarətdir. Dövlətin bu sahədə əsas vəzifəsi isə sahibkarlar üçün əlverişli mühit yaratmaq və sahibkarlığın inkişafına müxtəlif proqramlarla dəstək verməkdir. Son illərdə ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində bir sıra ciddi addımlar atılmış və islahatlar həyata keçirilmişdir. Lakin biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi sahəsində bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Belə problemlərdən biri də sahibkarlarla universitetlər və texnoparklar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın aşağı səviyyədə olmasıdır. Araşdırmalar onu göstərir ki, ölkəmizdə mövcud vəziyyət və qanunvericilik bazası bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün yetərli deyil. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı ölkənin təhsil sistemi, müasir tələblərə cavab verməli, ilk növbədə ölkədə sahibkarlığın

⁷⁹Jones, L. P., & Il, S. (1980). Government, business, and entrepreneurship in economic development The Korean case. *Harvard East Asian Monographs* 91.

inkişafı üçün tələb olunan ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu gün Azərbaycanda sahibkarlar və təhsil müəssisələri arasında mövcud əməkdaşlıq səviyyəsi, ölkədə sahibkarlığın dinamik inkişafı üçün heç də qənaətbəxş deyil. Hər bir ölkənin təhsil siyasəti, yenilikçi düşünməyə yol açmalı və sahibkarlığın inkişafına əməli töhfə verməlidir. Bunun üçün ən yaxşı vasitəçilər universitetlər və təhsil müəssisələridir ki, onlar ölkədə və cəmiyyətdə təşəbbüskarlıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində önəmli rol oynaya bilər.

Sahibkarlığın inkişafı üçün vacib əhəmiyyət daşıyan vasitələrdən biri də, araşdırma və inkişaf (R&D) fəaliyyətidir. Gənclərin təhsil ocaqlarında aldıkları nəzəri biliklərin praktikada əməli tətbiqi üçün ən yaxşı imkan, müvafiq infrastruktura malik olan elm-sənaye parkları və texnoparklardır.

Mövzunun aktualığı Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin də diqqət mərkəzindədir. Belə ki, ölkə Prezidenti 15 Aprel 2013 tarixli çıxışı zamanı problemə münasibət bildirərək, onun əhəmiyyətindən bəhs etmiş və texnoparkların yaradılmasının vacibliyini vurğulamışdır: "Xüsusilə sənaye istehsalının təşviqi üçün yeni qaydaların tətbiq edilməsi, texnoparkların fəaliyyətinin gücləndirilməsi və bu fəaliyyəti gücləndirmək üçün əlavə tədbirlərin görülməsi, güzəştlərin verilməsi məsələləri nəzərdə tutulmalıdır. Sənayeləşmə siyasəti Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafına səbəb olacaqdır."⁸⁰ Texnoparkın yaradılması və fəaliyyətinin təşkili dövlət büdcəsinin vəsaiti, idarəedici təşkilatın əldə etdiyi gəlirlər və qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. Texnoparkların inkişaf etdirilməsində dövlətin əhəmiyyət verdiyi digər bir məqam isə ölkədə İnformasiya Texnologiyalarının beynəlxalq rəqabətə davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 15 mart tarixli 2095 nömrəli sərəncamı ilə qurulan İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu informasiya-

⁸⁰<http://president.az/articles/7080> , 22.10.2013.

kommunikasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyətlərin stimullaşdırılmasını, bu sahədə innovasiyaların tətbiqini, habelə tətbiqi elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsini maliyyə dəstəyi ilə təmin edir.⁸¹ Texnoparklarda elmi-innovasiyanın inkişafı üçün yaradılan şərait, praktikada həmin kollektivdə olan insanların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmuşunu göstərir.

Problemlərin araşdırılması nəticəsində demək olar ki, bu gün ölkəmizdə universitetlərdə gələcəyin kiçik, orta və ya qlobal sahibkarlarının yetişdirilməsi üçün mövcud olan vəziyyət qənaətbəxş deyildir. Bu təhsil ocaqlarında tələbələrin təşəbbüskarlıq ruhunda tərbiyələndirilməsi və onlarda sahibkar düşüncə tərzinin aşılınması məsələləri çox aşağı səviyyədədir. Universitetlərimizdə sənaye əhəmiyyətli tədqiqatların aparılmasına, innovasiyaların, eləcə də real bazarın tələblərinə cavab verən həll yollarının axtarılmasına çox az yer verilir. Elmi-innovasiya istiqamətlərində rəqabətə davamlı təhsil sferasını yaratmaq və davamlılığını təmin etmək üçün tələbələrə fəal innovasiya dəstəyi həm universitetlər həm də Texnoparklar tərəfindən verilməlidir.

3. ALTERNATİV VARIANTLAR VƏ ONLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Birinci alternativ

İlk növbədə sahibkarlığın davamlı və səmərəli inkişafı perspektivlərini təmin etmək və iqtisadiyyatı mövcud tələbata uyğun ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək lazımdır. Yəni qanunlar sahibkarlığın elmi-praktiki baxımdan təmin edilməsi, müxtəlif elm mərkəzləri və texnoparkların qarşılıqlı əməkdaşlığını təşviq etməli və sahibkarların bu prosesdə iştirakını həvəsləndirməlidir. Bu istiqamətdə ictimai müzakirələrdə olan "İnnovasiya fəaliyyəti haqqında" qanunun, gələcək perspektivli elmi inkişafın sınaqdan

⁸¹<http://president.az/articles/7080> , 22.10.2013.

keçirilməsi yolu ilə qəbul edilməsi önəmli addım olardı. Bu, xüsusilə texnologiya sahələrində yenilikçi ideyaları olan təşəbbüskar insanlara əlavə stimula verə bilərdi. Eyni zamanda bu sahədə statistikanın aparılması və gələcək illərdə əldə olunması nəzərdə tutulan hədəflər müəyyənləşdirilməli, müxtəlif maraqlı tərəflərin səlahiyyətləri və məsuliyyətləri dəqiqi göstərilməlidir. Əlavə olaraq dövlətin təhsil siyasətində sahibkarlıq universitetləri platforması yer almalıdır. Sahibkarlıq universiteti anlayışı inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan da dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının dəstəyi ilə xüsusi metodlar və resurslar ilə həyata keçirilməlidir.

İkinci alternativ

Sahibkarlığın inkişafına universitetlərdə təkan vermək üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin strateji planında elm parkları anlayışının yer alması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə ki, həmin strateji planda ali təhsil müəssisələri içərisində şəhərciklərin və texnoparkların yaradılması və ya mövcud texnoparklar və oxşar müəssisələr ilə əməkdaşlıq çərçivələri müəyyən edilə bilər. Ali təhsil müəssisələrinin təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzlərində ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlara malik mütəxəssis yetişdirməsi məsələsinə yenidən baxılmalıdır. Tələbələrə sahibkarlıq sahəsində biliklər vermək üçün təşkil olunan təhsil proqramı və tədris prosesinin keyfiyyəti müasir tələblərə cavab verməlidir. Həmin tədris proqramında bir sahibkarın yetişdirilməsi üçün lazım olan nəzəri biliklərin böyük bir hissəsi yer almalıdır. Universitetlərdə sahibkarlıq təhsilini həyata keçirmək üçün təlimatlar və tələbələrə sahibkarlıq üçün tələb olunan biliklərini inkişaf etdirmək üçün xüsusi proqramlar təşkil edilməlidir. Belə proqramlar və təlimlər, tələbələrin təşəbbüskarlıq ruhunu artırma və onlara yeni bizneslərə başlamaq üçün dəstək ola bilər.

Üçüncü alternativ

Müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiyalar sahələrinin genişləndirilməsi məqsədi ilə yaradılan

Texnoparklar Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət profili təyin edilməli, maliyyələşmə mənbələri, ərazisi, idarə olunması və fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı məsələlər müəyyən edilməlidir.⁸²

Universitet və sənaye arasında körpü rolunu oynayan texnoparklar, dövlət və özəl sektor tərəfindən dəstəklənməlidir. Texnoparkların dəstəklənməsi alternativləri ən önəmli alternativ hesab edilə bilər, belə ki, bu qurumlar yeni işə başlayan, risk etməyi sevən gənc sahibkarlar üçün əvəzsiz rol oynaya bilər. Gənc sahibkarlar yenilikçi fikirlərini reallaşdırmaq üçün texnopark ekosistemindən faydalanmaq imkanlarına sahib olmalıdırlar. Bu faydalara texnoparkların təqdim etdiyi araşdırma, marketinq, mühasibatlıq, mentorluq, müxtəlif laboratoriya imkanları, işgüzar əməkdaşlıq çevrəsi və sair kimi xidmətlər daxildir. Texnoparklar tərəfindən göstərilən ilkin dəstək gənc sahibkarların qurduqları şirkəti real bazarda rəqabət apara biləcək səviyyəyə gətirmələrinə kömək edəcək. Texnopark alternativinin dəyərləndirilməsi birbaşa ekosistemin inkişafına töhfə verəcəkdir. Tədqiqat mərkəzləri ilə sənaye arasında effektiv körpü rolunu texnoparklar daha yaxşı oynaya bilər. Universitet-texnopark əməkdaşlığından toplanmış elmi biliklər gələcəkdə kommersiyalaşdırılmalı və ali məktəblərdə elmi işlərin cəlbədiciliyinin artırılmasında istifadə edilməlidir. Texnoparklarının inkişafına mane olan qanunvericilikdə yer alan məhdudiyətlər hökumət tərəfindən nəzərə alınmalı və minimuma endirilməlidir. Bu məhdudiyətlərə rezidentlərin vergisi, onlara olan resurs dəstəyi və özlərini inkişaf etdirmələri üçün ayrılan müddət daxildir.

Bu alternativin tətbiqinin aşağıdakı üstünlükləri

- 2018-ci ilin innovasiya ili təyin edilməsi, texno-sahibkarlığın daha çevik inkişafını mümkün edir.
 - İqtisadi baxımdan ekosistemə dəyər qatacaq bir alternativdir.
 - Əmək bazarında öz dinamikliyi ilə önəmli bir canlanmaya səbəb ola bilər.

⁸² 7 avqust 2017-ci il tarixli 1574 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ("Xalq" qəzeti, 8 avqust 2017-ci il, № 170, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2017-ci il, № 8, maddə 1521)

Bu alternativin tətbiqinin aşağıdakı çatışmazlıqları

- Təhsil və sənaye qanunvericiliyində ciddi dəyişikliklər tələb olunur ki, bu da uzun zaman aparır;
- Bəzən mürəkkəb bir proses kimi müntəzəm olaraq bazarların izlənməsini, çoxlu sayda informasiyaların toplanmasını və təhlilini tələb edir;
- Həm dövlət, həm də sənaye tərəfindən ciddi investisiya tələb edir.

4. NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlığın inkişafı və biznesə innovativ yanaşma tək tərəfli bir proses deyildir. Belə ki, bu prosesdə universitet-sənaye əməkdaşlığı sözün həqiqi mənasında öz əksini tapmalıdır. Universitet-sənaye əməkdaşlığında özü-özünü tənzimləyən səmərəli mühitin formalaşması, dövlətin qanunvericiliklə tənzimləyəcəyi və təşviqedicilik yanaşması ilə daha da dayanıqlı olacaqdır. Hazırda Azərbaycanda böyük şirkətlərin əksəriyyətində təlim mərkəzləri və ya akademiyalar formalaşdırılır. Bunun səbəblərindən biri də həmin şirkətlərin gündəlik praktik məsələlərdə universitetlərdən gələn kadrların tələblərə cavab verə bilməməsidir. Bu problemlərin prosesin həlli üçün qanununvericilik bazasının nizamlanması və sahibkarlıq universiteti anlayışı geniş yer alması vacibdir. Sözü gedən siyasət modeli istər ölkədaxili, istərsə də beynəlxalq məkanda sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsil sahəsində sahibkarlıq konsepsiyası, müasir tədris metodları və innovativ yanaşmalar inkişaf etdirilməli və tədris islahatı həyata keçirilməlidir. Bu işdə texnoparklarla sıx əməkdaşlıq aparılan islahatların effektivliyinin artırılması üçün mühüm amildir.

Bununla yanaşı universitetlərdə mövcud olan laboratoriya imkanları inkişaf etdirilməli və buradakı proseslər aktiv formada texnoparklarda mövcud olan ekosistemlə əlaqələndirilməlidir. Texnoparkların inkişafında universitetlər, eləcə də şirkətlər təşviq edilməklə yanaşı,

monitorinqlər keçirilməli və bu monitorinqlər müvafiq qanunvericilik əsasında formalaşdırılmalıdır. Elm və sənaye parkları ali təhsil və tədqiqat qurumlarına yaxın tikilməlidir. Belə olduğu halda tələbələr - başqa sözlə gələcəyin sahibkarları, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə daha erkən və yaxından tanış ola bilərlər. Dövlət və biznes sektoru tərəfindən tədqiqat sahəsinə ayrılan vəsaitlərin texnoparklar daxilində istifadə edilməsi, sahibkarlığın inkişafı yönündə aparılan islahatlara önəmli təkan verə bilər.

Qaynaqlar:

1. Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya, Bakı şəhəri, "4" may 2009-cu il, № 255, s.5.
2. "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Katz, J. A. (2003). The chronology and intellectual trajectory of American entrepreneurship education: 1876–1999. *Journal of business venturing*, 18(2), 283-300.
4. Gnyawali, D. R., & Fogel, D. S. (1994). Environments for entrepreneurship development: key dimensions and research implications. *Entrepreneurship theory and practice*, 18(4), 43-62.
5. Kurowska-Pysz, J. (2016). Opportunities for cross-border entrepreneurship development in a cluster model exemplified by the Polish–Czech border region. *Sustainability*, 8(3), 230.
6. Jones, L. P., & Il, S. (1980). Government, business, and entrepreneurship in economic development The Korean case. *Harvard East Asian Monographs* 91.
7. <http://president.az/articles/7080>, 22.10.2013.
8. <http://www.e-qanun.az/framework/24574>
9. 7 avqust 2017-ci il tarixli 1574 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ("Xalq" qəzeti, 8 avqust 2017-ci il, № 170, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2017-ci il, № 8, maddə 1521)

AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI VASİTƏSİLƏ KOS-LARIN MALİYYƏYƏ ÇIXIŞININ ARTIRILMASI⁸³

Nərgiz ƏHMƏDOVA

XÜLASƏ

Bu siyasət sənədi Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarların (KOS) üzləşdiyi maliyyə əlçatanlığı probleminə ünvanlanıb. Tədqiqat ərzində, maliyyə resurslarına əlçatanlığın zəif olması KOS-ların Azərbaycan iqtisadiyyatında rolunu qısıdlayan əsas faktor kimi göstərilib. Xüsusilə, siyasət sənədi bu problemin həlli olaraq KOS-ların istiqraz bazarına çıxışının artırılmasına ünvanlanıb. İlkin olaraq, müəssisələrin istiqraz bazarında iştirakının aşağı olması səbəbləri müəyyən edilmiş, daha sonra bu amilləri nəzərə alaraq, KOS-ların istiqraz bazarına çıxışının artırılması üçün üç alternativ təklif olunmuşdur. Birinci alternativ mövcud vəziyyəti saxlamaqla, kapital bazarında şəffaflığı təmin etmək və müəssisələrin maliyyə savadlılığının artırılmasıdır. Bu məqsədlə, mərkəzləşdirilmiş reyting bazasının yaradılması və KOS-lara dəstək verən mövcud təşkilatların effektivliyinin artırılması təklif olunub. İkinci alternativ olaraq, istiqrazların banklar vasitəsilə satışının həyata keçirilməsi tövsiyyə edilib. Sonuncu alternativ olaraq isə, Bakı Fond Birjası nəzdində alternativ sabit gəlir platformasının yaradılması irəli sürülüb. Tələb olunan institusional və qanunvericilik dəyişikliklərini nəzərə alaraq, ilkin olaraq birinci alternativin, daha sonra ikinci və üçüncü siyasətlərin həyata keçirilməsi tövsiyyə edilib.

⁸³ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Samir Əliyevə (İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin eksperti) dərin təşəkkürünü bildirir

1. GİRİŞ

Ölkədə innovasiya və texnologiyanın yayılmasında kiçik və orta sahibkarlığın əsas rol oynadığını nəzərə alsaq, KOS-ların iqtisadi inkişafda olan mühim rolunu asanlıqla görə bilərik. Məsələn, 45 ölkənin nümunəsində Dünya Bankı ekspertləri tərəfindən KOS-larla adam başına düşən ÜDM arasında güclü müsbət əlaqə tapılmışdır⁸⁴. Bundan əlavə, KOS-lar yeni iş yerləri yaratmaq və vergi bazasını genişləndirməklə, dövlət büdcəsinin inkişafına öz töhfəsini verir. 76 inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələr arasında edilmiş tədqiqata əsasən, KOS-lar məşğulluğun 60 faizinə cavabdehdir. Hətta böhran dövründə də KOS-lar məşğulluğa və iqtisadi inkişaf öz töhfəsini verir; Asiya maliyyə böhranı zamanı KOS-lar böhranla mübarizə aparan Tayvan üçün qarışqa ordusu adlandırılmışdır. Lakin, araşdırmamız göstərdi ki, KOS-ların Azərbaycan iqtisadiyyatına töhvəsi lazımi səviyyədə deyil. Digər oxşar iqtisadiyyatlarla müqayisədə, KOS-ların ölkə iqtisadiyyatında payının aşağı olması bu sahədə mühim əngəllər olduğunu göstərir. Araşdırma zamanı, bu əngəllər arasında maliyyə əlçatanlığının KOS-lar üçün ən başlıca əngəl olduğu üzə çıxdı. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf və diversifikasiya etdirilməsində KOS-ların potensial dəstəyini nəzərə alaraq, bu siyasət sənədi alternativ maliyyələşmə mənbələrindən istifadə məqsədilə KOS-ların istiqraz bazarına çıxışının artırılmasına ünvanlanmışdır.

2. MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PROBLEMLƏR

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin sayının getdikcə artmasının fonunda ölkə iqtisadiyyatında onların töhfəsi lazımi səviyyədə deyil. Bunun da əsas səbəbi iqtisadiyyatın neft sektorundan asılı olmasıdır.

⁸⁴ Thorsten Beck, Asli Demircuc-Kunt, and Ross Levine (2005). SMEs, Growth, and Poverty, http://siteresources.worldbank.org/INTFR/Resources/SMEs_Growth_and_Poverty_Cross_Country_Evidence.pdf

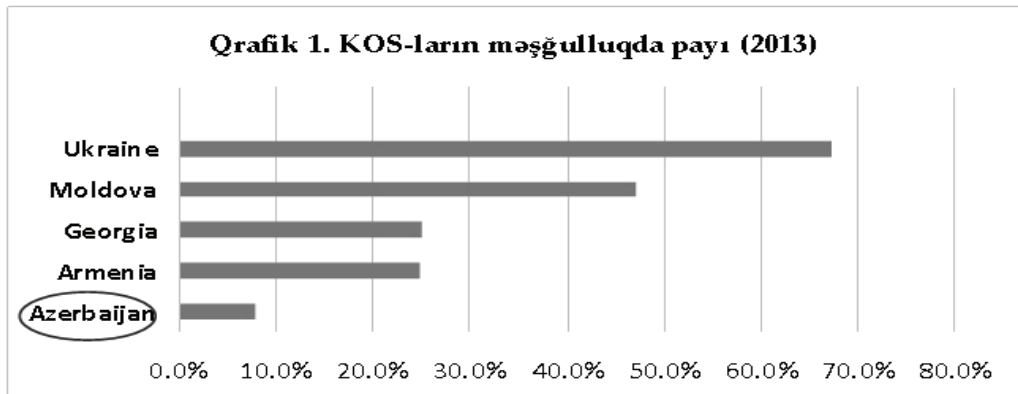
Ümumilikdə, cədvəldən 1-dən göründüyü kimi, KOS-ların iqtisadiyyatda payı, yaratdıqları əlavə dəyər və işçi sayı baxımından, aşağıdır. Başqa sözlə, KOS-ların iqtisadiyyata verdiyi əlavə dəyərin cəmi on faiz altında olması bu sahədə mühim problemlər olduğunu göstərir. Bundan əlavə, 2015-ci ildən 2016-cı ilə qədər olan tendensiyaya baxsaq, KOS-ların qeyri-neft sektoru üzrə yaratdıqları dəyərin bu illər ərzində azalmasını görərik ki, bu da öz növbəsində qənaətbəxş olamayan bir mənzərə yaradır. KOS-ların məşğulluqda payına gəldikdə isə, 2015-ci ildən 2016-cı ilə qədər azalan bir trend müşahidə olunur ki, bunun da əsas səbəb orta ölçülü müəssisələrdə işçi sayının azalmasıdır.

Cədvəl 1

Göstərici (faizlə)	2015			2016		
	Ümumi	Kiçik	Orta	Ümumi	Kiçik	Orta
1. Əlavə dəyər	7.5	5.9	1.6	↓ 6.4	5.2	1.2
qeyri-neft sektoru	10.9	8.6	2.3	↓ 9.9	8.1	1.8
2. İşçilərin sayı	18.7	5.8	12.9	↓ 18.4	6.6	11.8
qeyri-neft sektoru	19.1	5.9	13.2	↓ 18.9	6.8	12.1

Mənbə: EU4 Business Report

Bundan əlavə, KOS-ların ümumi məşğulluqda payına baxsaq, Azərbaycanın Şərqi Tərəfdaşı ölkələri arasında ən son yerdə olduğunu görə bilərik (**Qrafik 1**).

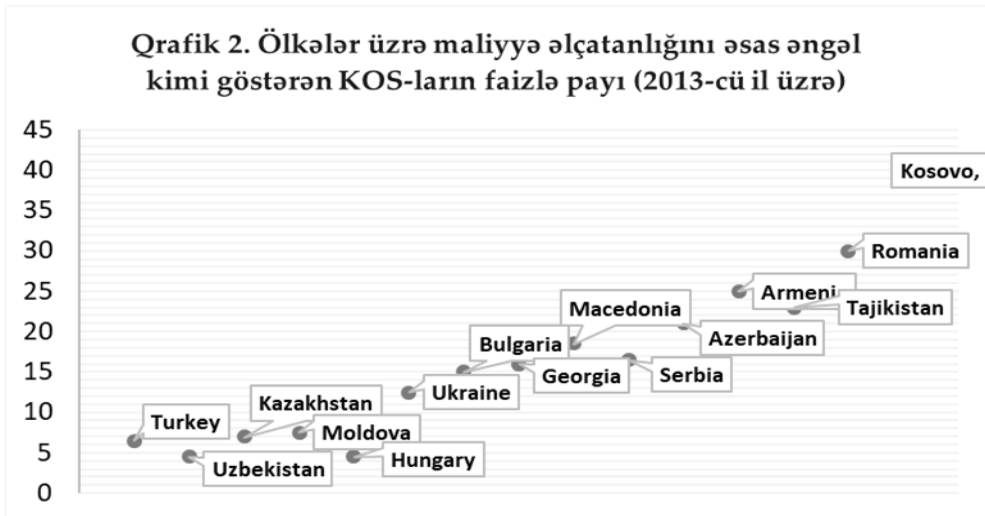

Mənbə: SME Policy Index Eastern Partner Countries 2016

Qrafik 1-dən görünən odur ki, 2013-cü il üzrə ölkədə KOS-ların məşğulluğda payı yalnız 8 faizdir ki, bu rəqəm Ermənistanda 24 , Gürcüstanda 25 , Moldovada 48 və Ukraniyada 67 faizdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda fəalliyət göstərən KOS-ların 97.8 faizi kiçik, və cəmi 2.2 faizi orta sahibkarlıq subyektlərinə aiddir. Orta sahibkarlığın payının bu qədər az olması əslində KOS-ların iqtisadiyyata və məşğulluğa limitli töhfəsinə səbəb olan bir faktor kimi göstərilə bilər.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) tərəfindən həyata keçirilən Biznes Ətraf Mühit və Müəssisə Performansı Araşdırması (BEEPS) nəticələrinə görə, Azərbaycanda fəalliyət göstərən kiçik müəssisələrin 21,7% -i və orta sahibkarlığın 21,6% -i maliyyə əlçatanlığını əsas problem kimi bildirib. Bundan əlavə, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə, Azərbaycanda maliyyə əlçatanlığını mühüm problem kimi göstərən KOS-ların faizlə payı daha çoxdur (**Qrafik 2**).

Mənbə: Dünya Bankı

Eyni zamanda, Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafına Yardım Mərkəzi tərəfindən 2018-ci ildə Azərbaycan regionları üzrə 500 (beş yüz) qadın kiçik sahibkarlıq subyekti arasında keçirilmiş üzbəüz rəy sorğusunun nəticələri də maliyyə çatışmazlığını sahibkarlığa başlıca maneə olaraq göstərmişdir (**Qrafik 3**).

Göründüyü kimi, 500 respondent arasında 50 faizdən çoxu məhz maliyyə əlçatanlığını əsas problem olaraq göstərmişdir. Bu sorğunun qadınlar arasında keçirilməsinə rəğmən, görünən odur ki, kişi sahibkarlar arasında keçirilən sorğu da oxşar mənzərə yaradacaq.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının “SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2016” adlı hesabatda⁸⁵ digər Şərqi Tərəfdaşlığı

⁸⁵

https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/427198C9BDD82720C12580E5003F433E_SME%20Policy%20Index%20Eastern%20Partners%202016_EN.pdf

ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da KOS-ların maliyyəyə çıxışının problem olduğu qeyd edilir. Hesabata görə, KOS-ların maliyyəyə çıxışında Azərbaycanın mövqeyi 5 ballıq qiymətləndirmə üzrə 2.70-ə bərabər olub ki, bu da Şərqi Tərəfdaşlığı ölkələri arasında ən pis göstəricidir (Cədvəl 2). Belə ki, 2016-cı ildə ortalama göstəricinin 3.28 olduğu halda, bu göstərici Azərbaycanda 2.7-dir. Hər iki il üzrə indeksin ortalamadan aşağı olması, maliyyə əlçatanlığını ölkə sahibkarlıq mühitində başlıca əngəl olaraq qaldığını göstərir. Təşkilatın metodologiyasına görə, bu səviyyə mövcud sahədə siyasətin həyata keçirilməsi üçün yaxşı əsasların olduğu, lakin təcrübədə həyata keçirilmədiyini göstərir.

Cədvəl 2. Maliyyə əlçatanlığı İndeksi(KOS-lar üzrə)

İllər	Azərbaycan	Belarusiya	Ermənistan	Gürcüstan	Moldova	Ukraina	Ortalama
2016	2.7	3.08	3.53	3.76	3.4	3.22	3.28
2012	2.74	2.5	3	3.52	2.65	2.59	2.83

Mənbə: SME Policy Index Eastern Partner Countries 2016

Bundan əlavə, **Cədvəl 2-dən** göründüyü kimi, kiçik və orta sahibkarlığa verilən kreditlərin 85%-dən çoxu (kiçik 85,7%, orta 97,2%) təminatlıdır. Bu təminatı təşkil edən girovların dəyəri isə kreditin dəyərindən 2 dəfədən çoxdur ki, bu da KOS-ların əsas xarici maliyyə mənbəyi olan bank kreditlərindən istifadəsini çətinləşdirir. Daha dəqiq olaraq, kiçik müəssisələrin aldığı kreditdə girovun payı 259,1%, orta müəssisələrdə isə 201,2% təşkil edir. Bundan əlavə, 20 faizdən çox sahibkarın kredit müraciəti imtina edilmişdir ki, bu da öz növbəsində maliyyə çatışmazlığını KOS-lar üçün əsas əngəl olan faktorlardan birinə çevirir.

Cədvəl 3

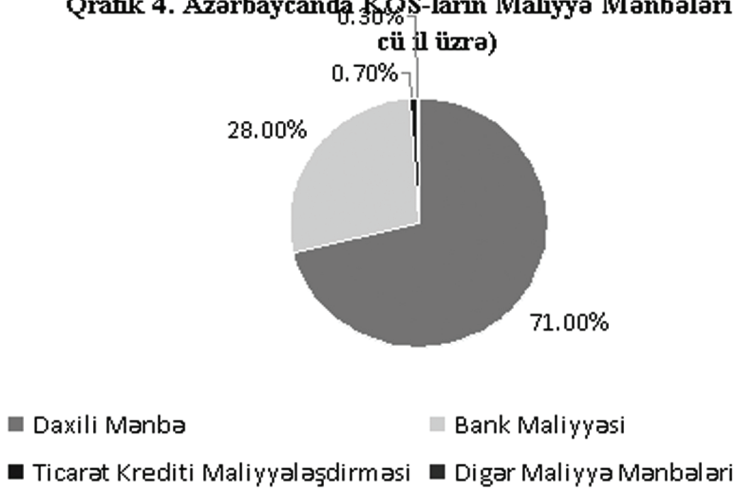
Göstəricilər	Müəssisələrin ölçüsü	Xüsusi çəkisi %-lə
Bank krediti/kredit xətti olan müəssisələrin payı	Kiçik	14,7
	Orta	14,6
Təminat tələb edən kreditlərin payı (%)	Kiçik	85,7
	Orta	97,2
Kreditin alınması üçün tələb olunan girovun payı (kredit məbləğində %-lə)	Kiçik	259,1
	Orta	201,2
Son kredit müraciəti imtina olunan müəssisələrin payı	Kiçik	23,6
	Orta	23,6
Maliyyəyə çıxışı əsas problem kimi göstərən müəssisələrin payı	Kiçik	21,7
	Orta	21,6

Mənbə: <http://www.enterprisesurveys.org/data/exploretopics/finance>

Dünya Bankı qrupu tərəfindən hazırlanmış hesabatda qeyd olunur ki, Azərbaycanda KOS-ların investisiya kapitalının əksər hissəsi daxili maliyyələşmədən gəlir. Xarici maliyyə qaynaqları arasında isə bank kreditləri üstünlük təşkil edir.

Görünən odur ki, dünyada KOS-ların geniş maliyyələşmə mexanizmlərinin olmasına rəğmən, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin daha çox üz tutduqları ünvan banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarıdır. Bundan əlavə Qabus Tədqiqat və Məsləhət Şirkəti ilə Media və İctimai Təşəbbüslər Mərkəzinin Azərbaycanda KOS-ların kreditə əlçatanlıq səviyyəsini öyrənmək məqsədilə 200 kiçik və orta müəssisə arasında keçirdikləri sorğunun nəticələrinə görə, maliyyə resursuna ehtiyac olduqda xarici mənbə olaraq sahibkarların ən çox üz tutduğu ünvan kredit təşkilatlarıdır.

Qrafik 4. Azərbaycanda KOS-ların Maliyyə Mənbələri (2013-cü il üzrə)

Mənbə: Dünya Bankı

KOS-ların 45%-i bank, 5%-i bank olmayan kredit təşkilatlarının kreditlərindən yararlandıklarını bildiriblər. Dost-tanışa və ya qohuma müraciət edərək faizsiz vəsaitləri cəlb edən sahibkarın payı 42,5%-dir. Respondentlərin cüzi hissəsi (2,5%) ölkədə ən yüksək faiz tələb edən lombard və ya sələmçilərin vəsaitlərinə üz tutmağa məcbur olub.

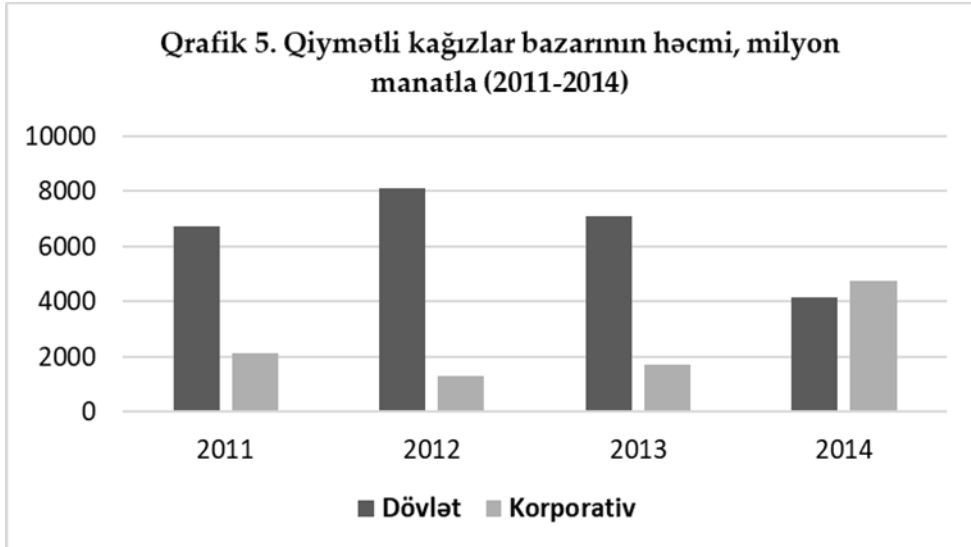
KOS-ların digər maliyyə mənbəyi *qismində beynəlxalq maliyyə institutları* iştirak edir. Məsələn, Avropa İttifaqı tərəfindən yaradılmış EU4 Business proqramı⁸⁶ Azərbaycanda KOS-ların inkişafı yönümlü tədbirlər həyata keçirir. Xüsusilə, EU4 Business ölkədə KOS-ların maliyyə əlçatanlığının inkişafına diqqət yetirir. İndiyə qədər, təşkilat 348 müəssisəyə 207 million avro dəyərində kredit vermişdir. Bundan savayı Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı kimi qurumlarda müxtəlif proqramlar çərçivəsində KOS-lara maliyyə dəstəyi verir.

⁸⁶ <http://www.eu4business.eu/about>

Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi Azərbaycanda da KOS-ların inkişafına, o cümlədən maliyyələşməsinə *dövlət dəstəyini təmin edən bir sıra təsisatlar* fəaliyyət göstərir. Bu təsisatlar digər kredit təşkilatlarından fərqli laraq KOS-lar güzəştli şərtlərlə vəsait ayırır. Bu qurumlara *Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi, İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu və İpoteka və Kredit Zəmanəti Fondunu* göstərmək olar. Bu fondların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların verdikləri kredit resursları dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına təmin edilir.

Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi Azərbaycanda da KOS-ların inkişafına, o cümlədən maliyyələşməsinə *dövlət dəstəyini təmin edən bir sıra təsisatlar* fəaliyyət göstərir. Bu təsisatlar digər kredit təşkilatlarından fərqli laraq KOS-lar güzəştli şərtlərlə vəsait ayırır. Bu qurumlara *Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi, İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu və İpoteka və Kredit Zəmanəti Fondunu* göstərmək olar. Bu fondların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların verdikləri kredit resursları dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına təmin edilir.

Beynəlxalq təcrübədə KOS-ların maliyyələşmə mənbələrindən biri də qiymətli kağızlar (kapital) bazarıdır. Araşdırmamız göstərdi ki, Azərbaycanda KOS-lar bu bazara maraq göstərmirlər. Rəsmi məlumatlar göstərir ki, qiymətli kağızlar bazarının böyüməsi bir qayda olaraq dövlət qiymətli kağızlarının payının artması hesabına baş verib. 2014-cü ildə ilk dəfə olaraq korporativ kağızlar bazarın artımını təmin edib ki, bu da kommersiya bankları hesabına baş verib. Mərkəzi Bankın bankların məcmu kapitalını 50 milyon manata çatdırmaq tələbi bankları bazara üz tutaraq səhmləşmə yolu ilə kapitallarını artırmağa məcbur edib. Digər tərəfdən İpoteka Fondunun istiqrazları və Cənub Qaz Dəhlizi QSC-nin vəsait cəlb etməsi üçün yerləşdirilmiş istiqrazları artıma təsir göstərib (**Qrafik 5**)

Mənbə: Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi

Hazırda isə, Bakı Fond Birjasında yalnız 19 iri müəssisənin istiqrazı tədavüldədir. Görünən odur ki, ölkə üzrə milli valyuta üzrə kredit faizlərinin orta dərəcəsi 14.17% olduğu halda, lakin istiqraz yolu ilə isə vəsait cəlbinin təxminən 11-12%-ə olmasına rəğmən, KOS-lar qiymətli kağızlar bazarında iştirak etmir. Bundan əlavə, istiqraz bazarı bank kreditlərindən fərqli olaraq girov tələb etmir və bu da istiqrazları bankların girov tələbini ödəyə bilməyən KOS-lar üçün maliyyə mənbəyinə çevirə bilər. Eyni zamanda, istiqraz bazarı daha uzun müddətli maliyyə resursu təmin edir ki, bu da KOS-ların uzun müddətli layihələrə investisiyasını daha da asanlaşdırır və nəticədə onların böyüməsinə kömək edə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf və diversifikasiya etdirilməsində KOS-ların potensial rolunu nəzərə alaraq, bu siyasət sənədi KOS-ların istiqraz bazarına çıxışının təmin edilməsi yolu ilə onların alternativ maliyyələşmə mənbələrindən istifadə imkanlarını artırmağa ünvanlanıb.

3. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARINI TƏNZİMLƏYƏN QANUNVERİCİLİK AKTLARI

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanun 15 may 2015-ci il tarixində qəbul edilmiş “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” AR Qanunudur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə (istər AR Mülki Məcəllə, istərsə də Qiymətli kağızlar bazarı haqqında AR Qanunu) əsasən KOS-ların kapital bazarlarına çıxış əldə etməsinə heç bir məhdudiyət qoyulmur.

Belə ki, kapital bazarları ilə maliyyələşmək istəyən hüquqi şəxslər bunu səhm və ya istiqraz buraxmaqla edə bilər. ASC-lər səhm və istiqraz bazarında, MMC-lər isə istiqraz bazarında rahatlıqla iştirak edə bilər. Səhm buraxılışından fərqli olaraq istiqraz buraxılışında qanunvericiliyə əsasən bəzi limitlər müəyyən olunur.

Qiymətli kağızlar bazarı haqqında AR Qanunun 3.8.-ci maddəsinə əsasən, emitentin istiqraz buraxılışının maksimum həcminə dair tələbləri maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı, yəni MBNP müəyyən edir. Bu limitlərə Palatanın “İstiqraz buraxılışının maksimum həcminə dair” Qaydalarda rast gəlmək olar. Qaydalara əsasən istiqraz buraxmaq istəyən təşkilat onun beynəlxalq kredit reytingi dərəcəsinə və kapitalının həcminə uyğun olaraq istiqraz buraxılışını reallaşdırmağa bilər. Əgər emitentin kredit reytingi yoxdursa bu halda o kapitalının maksimum iki misli miqdarında istiqraz buraxılışı edə bilər. Digər tərəfdən KOS-lar həmçinin investor qismində də kapital bazarlarında rahatlıqla iştirak edə bilərlər. Bunun üçün Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş formada istər birjada, istərsə də birjadan kənar iştirakı təmin olunur. Birjada ticarət etmək istəyən investorlar bunu investisiya şirkətləri vasitəsi ilə reallaşdırmağa bilər. Investisiya şirkətləri qiymətli kağızlar bazarında iştirak etmək üçün xüsusi razılıq (lisenziya) almış iştirakçılardır və onlar bazarda maliyyə vasitəçiliyi (broker və diler xidmətləri) edirlər.

Tənzimlənən bazarda (fond birjasında) iştirak etmək üçün emitentlər birjada ticarətə buraxacaqları qiymətli kağızları əvvəlcə Bakı Fond Birjasının (BFB) listinginə daxil etməlidirlər. BFB-nin listing qaydalarına isə sonuncu dəyişiklik “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramına əsasən beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq investorların bu bazara çıxışı asanlaşdırılmışdır. Hal-hazırda isə, investorların bu bazarda iştirakının daha da asanlaşdırılması və stimullaşdırılması məqsədilə “Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair” SYX-dən irəli gələrək tədbirlər müəyyən edilmiş və qarşıdakı illərdə bu istiqamətdə investorların kapital bazarlarına çıxışının elektronlaşdırılması (investorların elektron platformalar vasitəsilə fond bazarına birbaşa çıxışının təmin edilməsi) nəzərdə tutulmuşdur. Bu isə investorların maliyyə bazarlarında iştirakını daha da stimullaşdırmaqla yanaşı qiymətli kağızların təkrar bazarının inkişafına töhvə verəcəkdir.

4. KOS-LARIN İSTİQRAZ BAZARINA ÇIXIŞINI ƏNGƏLLƏYƏN AMİLLƏR

Qiymətli kağızlar bazarını tənzimlənən qanunvericilik aktlarını analiz etdikdən sonra KOS-ların istiqraz bazarında iştirakının aşağı olmasının səbəbinin qanunvericilik olmadığını görə bilərik. Demək ki, problemin kökündə başqa faktolar durur. Məhz bu məqsədlə, Bakı və Sumqayıt şəhərində fəaliyyət göstərən 30 sahibkar arasında sorğu aparıldı. Sorğunun məqsədi sahibkarlıq subyektlərinin kapital bazarı barədə məlumatlılıq səviyyəsini öyrənmək, onların bu bazara çıxış imkanlarının qiymətləndirmək olub. Obyektivliyi təmin etmək üçün iştirakçıların anonimliyi qorunmuşdur.

Sorğu zamanı sahibkarlara aşağıda qeyd olunmuş suallar ünvanlanıb:

- *İstiqraz bazarından istifadə edirsinizmi? Cavabın “yox” olduğu təqdirdə, “İstifadə etməmək səbəbiniz nədir?*
- *İstiqrazların banklardan daha ucuz maliyyə mənbəyi olduğunu bilirsinizmi?*
- *Bakı Birja Fondu listinqinə düşmək üçün hansı tələblərin lazım olduğunu bilirsinizmi?*
- *Əlavə olaraq bu mövzuda sualların əhatə etmədiyi başqa bizə bildirə biləcək fikirləriniz varmı?*

Sorğunun nəticəsini aşağıdakı Qrafik 6-da kimi qruplaşdırıla bilər.

Əslində verilmiş cavabları daha dərinlən analiz etsək görərik ki, KOS-lar arasında maliyyə savadlılığının kifayət qədər olmaması problemin əsas köküdür. Cavablardan aydın olur ki, respondentlər bu maliyyəşə mexanizmi barədə ya ümumiyyətlə eşotməyiblər, ya da çox məhdud məlumata malikdirlər. Necə müraciət edə bilməmələri və ya proseduru mürəkkəb hesab etmələri də əslində bu səbəbdən irəli gəlir. Bir çox KOS-ların bankların yeganə xarici maliyyə mənbəyi kimi tanınması əslində bunun bir bariz nümunəsidir.

Bu məsələyə investorlar perspektivindən baxdıqda isə, əsas problem kimi KOS-ların hesabatlılıqda maraqlı olmamaları göstərilə bilər.

Standardlara cavab verməyən maliyyə hesabatları KOS-ların istiqraz marketindən istifadə etməməsinə gətirib çıxarır. Düzgün maliyyə hesabatlarının olmaması ya KOS-ların maliyyə savadsızlığından irəli gələ bilər, ya da ki onların şəffaflıqdan qaçmaq istəyindən.

“Texnika Kapital Menecment” MMC broker şirkətinin direktoru Cəfər İbrahimlinin fikrincə isə, şirkətlərdə korporativ idarəetmənin zəif olması, şirkətlərin şəffaf olmaması, kapital bazarında iştirak üçün tələb olunan meyarlara cavab verməməsi onları qiymətli kağızlar bazarına marağını azaldır.

5. KOS-LARIN İSTİQRAZ BAZARINA ÇIXIŞINI ARTIRMAQ ÜÇÜN TƏKLİF OLUNAN ALTERNATİVLƏR

- **Alternativ 1. Şəffaflığın təmin olunması və KOS-ların maliyyə savadlılığının artırılması yolu ilə kapital bazarına çıxışının asanlaşdırılması**

İlk növbədə, investora şəffaflığı təmin etmək üçün, *KOS-ların mərkəzləşdirilmiş reyting bazasının (MRB) yaradılması* məqsədəuyğun ola bilər. MRB Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOB) nəzdində yaradılır və KOS-lar haqqında məlumat bu Agentlik tərəfindən toplanır. KOB nəzdində müstəqil ekspertlər, sahibkarın da daxil olduğu Qiymətləndirmə Şurası yaradılır. Şura tərəfindən KOS-ları qiymətləndirmək üçün standard risk metodologiyası (SRM) işlənir və SRM-dən istifadə edilərək KOS-ların maliyyə vəziyyəti analiz edilir. Bu məlumatların KOB-un veb sahifəsində yerləşdirərək, investorların potensial investisiyaların tez təhlil edilməsinə və qiymətləndirilməsinə nail ola bilərik. Bununla, istiqraz bazarına daha çox investor cəlb edilər ki, bu da KOS-lar üçün daha çox maliyyə resursu deməkdir. Bundan əlavə, reyting bazası bazarda şəffaflığı və KOS-lar arasında rəqabəti

gücləndirəcək. Şəffaflıq və rəqabətin artması isə öz növbəsində bazarın səmərəliliyini artıracaq.

Bundan əlavə, KOS-ların maliyyə savadlılığının artırılması üçün, *konsultasiya xidmətlərinin effektivliyinin artırılması* vacib görünür. Hal hazırda, ölkə daxilində KOS-lara dəstək olan bir sıra təşkilatlar var ki, onlara Biznes Tədris Mərkəzi (BBTC) və onun yeddi regional şöbəsini, Sahibkarlığın İnkişaf Fondu, İxrac və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu və ASK kimi tanınmış bir sıra təşkilatları nümunə göstərmək olar. Eyni zamanda 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Xidməti və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən idarə olunan "ABAD" mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəz kiçik bizneslərə planlaşdırma, marketinq, marka və dizayn, maliyyə uçotu və hüquqi yardım xidmətləri təqdim edir. Bunlar arasında aktiv konsultasiya xidmətləri təmin edən ASK və ABAD mərkəzlərini nümunə göstərə bilərik. Lakin, əsas problem keçirilən təlimlərin, konsultasiya xidmətlərinin kifayət qədər geniş təbliğinin aparılmamasıdır. Keçirilən tədbirlərdə iştirak sayı haqqında məlumat əldə oluna bilməsə də, tədbirlərin yalnız şəxsi veb-sayta tərəfindən elan olunmasını nəzərə alıb iştirak sayının çox da yüksək olmadığını deyə bilərik. Sahibkarların belə xidmətləri təmin edən mərkəzlər haqqında xəbərinin olub-olmaması sual altındadır. Məsələn, ASK-ə üzv olan və onların xidmətlərindən hər zaman istifadə edən bizneslərin siyahısına baxdıqda yalnız 11 biznesin olduğunu gördük ki, bu da çox kiçik bir rəqəmdir. Mövcud problemi həll etmək üçün, sahibkarlığa dəstək olan təşkilatların, həmçinin onların keçirdiyi tədbirlərin televizor və radio proqramları vasitəsilə təbliğ olunması vacib görünür. Baxmayaraq ki, internet hal hazırda əsas reklam vasitə kimi istifadə olunur, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə habelə Azərbaycanda televizor və radio proqramları vasitəsilə edilən reklamlar daha geniş əhatə dairəsinə ünvanlanır. Bundan əlavə, təşkil olunan təlimlərin KOS-ların ehtiyacına nə dərəcədə uyğunluğu vacib bir faktordur. Bunun üçün, təlim mövzusu seçilərkən sahibkarlar arasında sorğu aparılması məqsədə uyğun görünür. Bu,

keçirilən tədbirlərin nəinki ehtiyaclara uyğun olmasına kömək edəcək, həmçinin sahibkarlar arasında təlim haqqında təbliğat da yaratmış olacaq. Son olaraq, institutlar arasında koordinasiyanın yaradılması effektivliyin artırılması üçün vacib görünür. Məsələn, Bakı Fond Birjası daxilində də məsləhət proqramı yaradılmışdır ki, proqrama daxil olmaq üçün biznes planı, şirkət rəhbəri tərəfindən verilən bəyanat, maliyyə hesabatları, şirkətin idarə etmə strukturu haqqında məlumat istənilir. Araşdırmamıza əsasən son bir ildə bu mövzular haqqında heç bir təşkilat tərəfindən tədbir həyata keçirilməmişdir. Deməli, bu institutlar arasına koordinasiya yaradılması lazımdır ki, sahibkarlara fayda verəcək mövzular toxunulsun. Başqa sözlə, ayrı ayrı mərkəzlər tərəfində keçirilən təlimlər koordinasiya olunarsa sahibkarlar üçün daha faydalı olar və effektiv olar.

- **Alternativ 2. Banklar vasitəsilə KOS-ların kapital bazarına çıxışının təmin edilməsi**

Təcrübədə KOS-lar əsas xarici maliyyə mənbəyi kimi banklardan istifadə edir və artıq onlarla necə işləməyi bilirlər. Bu baxımdan istiqrazların banklar vasitəsi ilə satılması (underwrite) mexanizmi bu maliyyə instrumentlərinə tələbi kifayət qədər artırır. Hal hazırda, Çində 12 kommersiya bankı maliyyə istiqrazı buraxır və təcrübə göstərir ki, banklar vasitəsilə satılan istiqrazların etibarlılığı investorların gözündə daha yuxarı olur ki, bu da KOS-ların buraxdığı istiqrazlara olan təklifi artırır. Əlavə olaraq, bu vasitə ilə banklar yeni gəlir mənbəyi əldə etmiş olur ki, bu da bankların gəlir diversifikasiyasına öz töhfəsini verir. Lakin nəzərə alsaq ki, istiqraz satışı bankların ənənəvi fəaliyyətinə daxil deyil, istiqraz satışı onların riskliliyini artırır ki, bu da bütünlükdə maliyyə sistemi üçün əlverişli olmaya bilər. Bu vəziyyətin yaranmaması üçün, ilkin növbədə istiqraz satışı hüququ sağlam maliyyə poezisiyasına malik olan banklara verilməlidir. Eyni zamanda, banklar üçün hansı KOS-ların istiqrazlarını sata bilməkləri haqqında kriteriyalar müəyyən edilməlidir. Bir sözlə, banklar vasitəsi ilə istiqraz satışı uyğun qayda-qanunla tənzimlənməlidir.

• **Alternativ 3. Alternativ sabit gəlir platformasının yaradılması vasitəsilə KOS-ların kapital bazarına çıxışının asanlaşdırılması**

Dünya təcrübəsində həm emitentlər, həm də investorlar üçün bazarlara çıxışı asanlaşdırmaq üçün, alternativ sabit gəlir platforması yaradılmışdır. Almaniyanın bir sıra regional borsaları bu təcrübədən istifadə etmiş və nəticədə 50-dən çox KOS-ların 2.7 milyard avro dəyərində kapital əldə etməsinə nail olmuşdu. Bu platformalar, siyahıda olmayan və yaxşı biznes perspektivləri olan orta ölçülü şirkətlərdən sabit gəlirli qiymətli kağızlarla portfellerini diversifikasiya etmək istəyən institusional investorlara yönəldilmişdir. Qeyri-bankların birbaşa korporasiyalara və fiziki şəxslərə borc verməsinə imkan verən bu platformalar KOS-lara əhəmiyyətli maliyyə dəstəyi verir. Son illərdə, İspaniya da sabit gəlir platformaları yaratmağa başlamışdır ki, əsas məqsəd olaraq KOS-ların kapital əldə etməsinə nail olmaqdır. Bundan əlavə, New York Fond Birjası alternativ sabit gəlir platformalarının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, KOS-ların buraxdığı istiqrazların alternativ platformalar vasitəsilə satışının artırılması yönümlü tədbirlər həyata keçirəcəyini bildirmişdir. Bu platformalar müəssisələr ilə investorlar arasında əlaqə yaratmaqla borca vermə və alma prosesini asanlaşdırır. Bu bazar üçün giriş tələbləri rəsmi tənzimlənən bazarlara nisbətən daha çevikdir və istiqraz buraxılışı daha sürətlə həyata keçirilə bilər. Bu yolla, platformalardan istifadə edən şirkətlər prosesin sadələşdirilməsindən və aşağı xərclərdən yaralana bilər.

6. NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İlk olaraq, Azərbaycanda KOS-ların maliyyə savadlılığının artırılması və kapital bazarında şəffaflığın təmin edilməsi bütün təkliflər üçün ilkin şərtidir; yəni, maliyyə savadlılığı və şəffaflıq olmayınca, kapital bazarına edilən dəyişikliklər lazımi səviyyədə effektiv olmayacaq. Bu istiqamətdə, mövcud konsultasiya xidmətlərinin effektivliyi artırılmalı

və KOB Agentliyi nəzdində KOS-ların mərkəzləşdirilmiş reyting bazası yaradılmalıdır.

Bundan əlavə, istiqrazların banklar vasitəsi ilə satılması Azərbaycan üçün də uğurlu bir addım ola bilər. Xüsusilə, 2015-ci ildən, neft qiymətlərinin kəskin düşməsindən sonra, banklar yeni gəlir mənbəyi axtarışındadır ki, istiqraz satışı bu mənbələrdən biri ola bilər. Azərbaycanda investorların ən çox güvəndiyi maliyyə institutunun banklar olduğunu və KOS-ların xarici maliyyə mənbəyi kimi yalnız banklara üz tutduğunu nəzərə alsaq, bu təklifin kifayət qədər effektiv ola biləcəyini görə bilərik. Başqa sözlə, Azərbaycanda həm eminentlər, həm də investorların ən çox güvəndiyi maliyyə institutu banklardır ki, bu da istiqraz bazarında həm tələb, həm də təklif yarada biləcəkdir. Hal-hazırda mövcud bank qanunvericiliyinə əsasən bankların istiqraz satışı qeyri-qanuni deyil ki, bu da irəli sürülmüş təklifin əlçatan olduğunu göstərir. Lakin, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ilkin növbədə istiqraz satışı hüququ maliyyə göstəriciləri kifayət qədər sağlam olan banklara verilməlidir. Xüsusilə, Azərbaycanda bank sektorunun həssas olduğunu nəzərə alsaq, istiqraz satışının güclü qanunvericiliklə tətbiq edilməsi və nəzarət edilməsi vacib olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. The Key Enablers of Business Success and the Economic Rationale for Government Intervention. (2013, December). Department for Business Innovation & Skills.
2. OECD. (n.d.). New Approaches to SME and Entrepreneurship Financing: Broadening the Range of Instruments (Publication).
3. "Qadın sahibkarlığı" (Working paper). (n.d.). Bakı: Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafına Yardım Mərkəzi
4. Samadov, A. (n.d.). Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq. Retrieved from <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

ALİ TƏHSİLİN DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN MALİYYƏLƏŞMƏ MEXANİZMİNİN KEYFİYYƏTLİ TƏHSİLİ STİMULLAŞDIRMASI YOLLARI⁸⁷

Orxan Sultanov

XÜLASƏ

2010-cu ildən başlayaraq ölkəmizdə təhsilənlərin təhsil haqlarının qarşılınması 2 formada: ödənişli və dövlət sifarişində aparılmağa başladı. İkincilər üçün ödənişli dövlət hər ixtisas üçün təyin edilmiş tariflər üzərindən edir. Birincilər üçün qiyməti universitetlər və daha yüksək (bəzən bir neçə dəfə) təyin edir. Nəticədə universitetlər birinciləri cəlb etməkdə daha maraqlı olur. Lakin ADA universitetini çıxsaq, qalanlarda seçimi universitet deyil, tələbə edir və universitet nə qədər keyfiyyətli təhsil verərsə, onun məhdud qəbul planını daha çox qəbulda yüksək bal toplamış dövlət sifarişində təhsil alanlar (yəni universitet üçün maliyyə baxımdan arzuolunmayan tələbə qrupları) doldurur. Buradan dilemma əmələ gəlir: keyfiyyətli təhsil universitetin xərclərini artırırsa da, gəlirlərini azaldır! Beləliklə, buradan siyasət sənədinin mərkəzi problemi yaranır: **“Ali təhsil müəssisələrinin dövlət büdcəsindən mövcud maliyyələşmə mexanizmi təhsilin keyfiyyətinin aşağı salınmasına stimül yaradır”**.

Problemin müəyyən edilən fəsadları aşağıdakılardır:

⁸⁷ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Elçin Rəşidova (Konstitusiya Araşdırmaları Fondunun eksperti) dərin təşəkkürünü bildirir

- *Universitetlər arasında “asan təhsil” kimi yeni arzuolunmaz rəqabət elementinin yaranması; universitetlərin keyfiyyətə köklənə bilməməsi;*
- *Dövlət sifarişli tələbələrin arzuolunmaz qrupa çevrilməsi*
- *Yüksək ixtisaslı kadrların ali təhsil müəssisələrində inzibati və elmi-pedaqoji vəzifələrə cəlb edilə bilməməsi; bu və ya digər formada cəlb olunmuş kadrların itirilməsi*
- *Məzunlar üçün nəzərdə tutulan kompetensiyaların əldə olunmaması və rəqabətə davamlılığın itirilməsi*
- *Yüksək ixtisaslı kadrların ali təhsil müəssisələrində inzibati və elmi-pedaqoji vəzifələrə cəlb edilə bilməməsi*
- *Bu və ya digər formada cəlb olunmuş kadrların itirilməsi*
- *Məzunlar üçün nəzərdə tutulan kompetensiyaların əldə olunmaması və rəqabətə davamlılığın itirilməsi*

Təklif olunan çıxış yolları:

- 1) *Maliyyə şəffaflığının təmin olunması şərtilə dövlət tərəfindən dövlət sifarişli təhsilənlər üçün universitetlərə ödənilən məbləğin artırılması;*
- 2) *Dövlət sifarişini qazanmış tələbənin həmin həcmdə maliyyəni istədiyi universitetə daşıya bilməsi (kupon)*
- 3) *Hər bal qrupu üçün ayrıca kvotalar müəyyənləşdirmək. Məsələn, 600-dan yuxarı, 500-600, 400-500 və sair. Beləcə, bir kvota digərinə təsir etməyəcək və hər birinə fərqli gəlir mənbəyi kimi baxılacaq.*

1. PROBLEMİN TƏSVİRİ

2010-cu ildən başlayaraq ölkəmizin ali təhsil sisteminin maliyyələşmə mexanizmində müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Aparılan ən əsas dəyişikliklərə misal kimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin

2010-cu il 25 iyun tarixli, 120 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi haqqında” sənədi göstərmək olar. Bu sənədə əsasən təhsil alanların təhsil haqlarının qarşılınması 2 formada: ödənişli və dövlət sifarişi əsasında aparılmağa başladı.

Qərar qüvvəyə mindikdən sonra Nazirlər Kabineti hər il hər bir ixtisas üzrə istər bakalavriat, istərsə də magistratura pillələri üzrə dövlət sifarişi ilə təhsil ala biləcək tələbələrin sayını müəyyən edir və Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən hər il keçirilən qəbul imtahanlarında müxtəlif ixtisaslar üzrə daha yüksək bal toplayan abituriyentlər dövlət sifarişi əsasında təhsil almaq hüququ qazanır.

Yuxarıda göstərilən NK-nin 120 nömrəli qərarı ilə “Ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə dövlət sifarişi ilə ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyəsində hər bir təhsilalana düşən təhsil xərclərinin miqdarı” da təsdiq olunmuşdur. Daha ətraflı izah etmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, burada təsdiq olunan xərclər dövlət sifarişi ilə təhsil almaq hüququ qazanmış hər bir təhsilalan üçün dövlət büdcəsindən ali təhsil müəssisəsinə ödəniləcək maksimal məbləği müəyyən edir. Xərclərə nəzər yetirdikdə “Solo ifaçılıq”, “Dirijorluq” və s kimi spesifik ixtisaslar istisna olmaqla digər ixtisaslarda bir təhsilalan üçün ödənilən təhsil xərcləri ortalama 1620 AZN təşkil edir. Magistratura səviyyəsində isə bu xərclər nisbətən yuxarı – 1680 AZN-dir.

Ali təhsil müəssisələrinin hər bir ixtisas üçün müəyyən etdiyi təhsil haqqı xərclərini (ödənişli əsaslarla təhsil almaq istəyən tələbənin ödəməli olduğu məbləğ) dövlətin bir tələbə üçün çəkdiyi xərclərlə⁸⁸ müqayisə etsək, ali təhsil müəssisəsinin dövlət sifarişi əsasında təhsil alan tələbədən daha çox ödənişli əsaslarla təhsil alan tələbəyə niyə üstünlük verdiyini anlamaq olar. Daha dəqiq müqayisə üçün aşağıdakı cədvəl 1-də bir neçə universitet və ixtisaslar üzrə əsasən bakalavriat səviyyəsində müəssisə tərəfindən müəyyən olunmuş təhsil haqqı

⁸⁸ http://edu.gov.az/upload/file/NK-elave/2010/nk-qerar-25_06_10-nomre120.pdf

xərcləri və NK-nin 120 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə dövlət sifarişi ilə ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyəsində hər bir təhsil alana düşən təhsil xərclərinin miqdarı” na əsasən dövlət büdcəsindən bir təhsilalan üçün ödəniləcək vəsaitlər göstərilmişdir⁸⁹:

Cədvəl 1.

Azərbaycan Dillər Universiteti		
<i>İxtisaslar</i>	<i>Təhsil haqqı (ödənişli əsaslarla təhsilalanlar üçün)</i>	<i>Dövlət büdcəsindən ödəniləcək məbləğ (dövlət sifarişi üzrə)</i>
Regionşünaslıq	2500 AZN	1620 AZN
Beynəlxalq münasibətlər	2500 AZN	1620 AZN
İngilis dili müəllimliyi	2500 AZN	1320 AZN
İngilis dili filologiyası	2500 AZN	1620 AZN
İngilis dili tərcümə	2500 AZN	1620 AZN
Dövlət İdarəçilik Akademiyası		
<i>İxtisaslar</i>	<i>Təhsil haqqı (ödənişli əsaslarla təhsilalanlar üçün)</i>	<i>Dövlət büdcəsindən ödəniləcək məbləğ (dövlət sifarişi üzrə)</i>
Politologiya	2500 AZN	1620 AZN
Beynəlxalq münasibətlər	2500 AZN	1620 AZN
Hüquqşünaslıq	2500 AZN	1620 AZN

⁸⁹ <https://news.day.az/gallery/794151/5410201.html>
<http://modern.az/az/news/138910#gsc.tab=0>
<https://oxu.az/economy/136702>

Menecment	2500 AZN	1320 AZN
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi	2500 AZN	1320 AZN
İqtisadiyyat	2500 AZN	1320 AZN
Turizm və Menecment Universiteti		
<i>İxtisaslar</i>	<i>Təhsil haqqı (ödənişli əsaslarla təhsilənlər üçün)</i>	<i>Dövlət büdcəsindən ödəniləcək məbləğ (dövlət sifarişi üzrə)</i>
Turizm və oteleçilik	3000 AZN	1620 AZN
Marketing	3000 AZN	1620 AZN
Maliyyə	3000 AZN	1320 AZN
Menecment	3000 AZN	1320 AZN
Biznesin idarə edilməsi	3000 AZN	1320 AZN
Sosial iş	2500 AZN	1320 AZN
Xəzər Universiteti		
<i>İxtisaslar</i>	<i>Təhsil haqqı</i>	<i>Dövlət sifarişi üzrə</i>
İqtisadiyyat ixtisasları	4000 AZN	1320 AZN
Təhsil və pedaqoji ixtisaslar	3500 AZN	1320 AZN
Mühəndislik ixtisasları	3500 AZN	1620 AZN

Nəzərə alsaq ki, keyfiyyətli təhsil üçün kiçik qruplar yaratmaq və daha çox əmək haqqı təklif etməklə daha keyfiyyətli təhsil verə biləcək müəllimləri cəlb etmək lazımdır, bu zaman daha çox vəsait və onun şəffaf xərclənməsi universitetə daha keyfiyyətli təhsil vermək imkanı

yaradır. Keyfiyyətli təhsilin digər elementləri də, o cümlədən müvafiq struktur, administrativ heyət, yardımçı və ekstra-kurikular fəaliyyətlər də əlavə xərc tələb edir.

Problemi daha dəqiq təsvir etmək üçün aşağıdakı misala diqqət yetirək:

Tutaq ki, A universiteti “Menecment” ixtisası üzrə 10 yer təklif edir və A universitetinin təhsil səviyyəsi daha çalışqan abituriyentləri qane etdiyi üçün Dövlət İmtahan Mərkəzinin keçirdiyi qəbul imtahanlarında ən yüksək nəticə göstərən abituriyentlər A universitetinin “Menecment” ixtisasında dövlət sifarişi əsasında təhsil almaq hüququ qazanır və yerlər yalnız dövlət sifarişli tələbələrin hesabına dolur. Dövlət bir təhsilalana yalnız 1800 AZN ödəyirsə o zaman A universiteti ümumilikdə menecment ixtisası üzrə 18000 AZN əldə edir. Əgər A universitetində ödənişli təhsil haqqı 3.000 AZN-dirsə, universitet dövlət sifarişindən imtina etməklə 10 yer üçün 30000 AZN, yəni dövlət büdcəsindən ödənilən vəsaitlə müqayisədə 12000 AZN daha çox qazanır. Belə olan halda A universiteti keyfiyyətsiz təhsil verməklə qəbul imtahanında yüksək bal toplayan abituriyentləri cəlb etmir və beləliklə 12000 AZN daha çox gəlir əldə edir.

Buradan dilemma əmələ gəlir: keyfiyyətli təhsil universitetin xərclərini artırsa da, gəlirlərini azaldır! Universitetlər bu dilemmaya reaksiya olaraq, gəlirlərini artırmaq məqsədi ilə, ona ayrılmış kvotanı mümkün qədər Dövlət İmtahan Mərkəzindən daha yüksək ödənişli olan aşağı bal toplamış tələbələr hesabına doldurmaqda maraqlı ola bilər. Yəni, bu nəinki (1) universitetlər arasında keyfiyyət rəqabətini aradan qaldırmağa xidmət edir, həm də (2) aşağı bal toplamış qrupları cəlb etmək üçün universitetlərin abituriyent bazarına “asan təhsil” imici göndərməsinə səbəb ola bilər,

Deyilən arqumentləri dəstəkləmək məqsədilə ali təhsil bazarında 2 müxtəlif nüansa diqqət yetirmək olar:

“ADA” Universiteti kimi yüksək keyfiyyətli ali təhsil vermək imkanlarına malik bir müəssisə özünün müəyyən etdiyi ödənişli təhsil

haqqlarından aşağı olan dövlət təqaüdündən ümumiyyətlə imtina edir. Bu hal özlüyündə universitetin gəlirlərinə və maliyyə dayanıqlılığına müsbət təsir göstərsə də, dövlət sifarişli tələbəni də dilemma qarşısında qoyur. Belə ki, dövlət sifarişli tələbə yüksək keyfiyyətli təhsili (məsələn: ADA universitetini) seçəcəkləri zaman digər universitetlərin təklif etdiyi maliyyə güzəştlərini əldə edə bilmirlər və universitet seçimi zamanı dilemmada qalır.

Universitetlərdən bəziləri semestr ərzində keçilən fənlər üzrə imtahan testlərini cavabları ilə birlikdə tələbələrin asan əzbərləyib imtahandan yüksək xal toplaya bilməsinə şərait yaradaraq Universitetin internet səhifəsində yerləşdirməyə başladı. Həmçinin açıq tipli imtahan sualları zamanı isə müəllim tərəfindən hazırlanan 25 sual tələbələrə imtahan günündən minimum 10 gün öncədən şərti qoyuldu ki, bu da abituriyentlərə “asan təhsil” signalı göndərmiş olur.

Beləliklə, siyasət sənədində təsvir olunun problemi belə ifadə etmək olar:

“Ali təhsil müəssisələrinin dövlət büdcəsindən mövcud maliyyələşmə mexanizmi təhsilin keyfiyyətinin aşağı salınmasına stimül yaradır”.

Xərclərini ödəmək baxımından ali təhsil müəssisələri onlara ayrılan plan yerlərini qəbul imtahanlarından yüksək bal toplamış dövlət sifarişli deyil, ödənişli əsaslarla təhsil alan tələbələrin tutmasında maraqlı olur. Daha çox dövlət sifarişli tələbənin onları seçməsinin qarşısını almaq üçün ali təhsil müəssisələri birbaşa və dolayısı ilə ali təhsilin keyfiyyətini aşağı salmaq siyasətini həyata keçirirlər ki, bununla da daha çox ödənişli əsaslarla təhsil almaq hüququ qazanmış tələbənin onları seçməsinə nail olmağa çalışırlar. *Bununla da ali təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşməsi mexanizmi cəlbədiciləşməsi üçün dolayısı ilə ölkə üzrə ali təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.*

2. PROBLEMİN DOĞURDUĞU FƏSADLAR

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi keyfiyyətli təhsil ali təhsil müəssisələrinin xərclərini artırmaqla yanaşı, sırf mövcud dövlət maliyyələşdirilməsi mexanizminin yaratdığı səbəbdən gəlirlərinin azalması ilə nəticələnir. Bu, müəssisənin qarşısında 2 seçim dayanır: keyfiyyət yoxsa maliyyə dayanıqlığı. Yəni, mövcud siyasət bu iki prioritetin bir-birini istisna etməsinə gətirib çıxarır. Hər bir ali təhsil ocağı rəqabətə davamlı olmağa çalışsa da bu davamlılığı təmin edən ən başlıca amil maliyyə imkanlarıdır. Maddi baxımdan limitlər isə müəyyən fəsadlarla nəticələnir ki, bunlar da əsasən:

- Universitetlər arasında “asan təhsil” kimi yeni arzuolunmaz rəqabət elementinin yaranması;
- Universitetlərin keyfiyyətə köklənə bilməməsi;
- Dövlət sifarişli tələbələrin arzuolunmaz qrupa çevrilməsi;
- “ADA” Universiteti kimi yüksək keyfiyyətli təhsil verən universitetə qəbul olmaq istəyən tələbə üçün isə, Dövlət İmtahan Mərkəzi testlərindən yüksək bal toplamağa və bunun üçün orta məktəb təhsili bazasını gücləndirməyə stimulun yaranmaması;
- Yüksək ixtisaslı kadrların ali təhsil müəssisələrində inzibati və elmi-pedaqoji vəzifələrə cəlb edilə bilməməsi;
- Bu və ya digər formada cəlb olunmuş kadrların itirilməsi;
- Məzunlar üçün nəzərdə tutulan kompetensiyaların əldə olunmaması və rəqabətə davamlılığın itirilməsi.

2.1. Yüksək ixtisaslı kadrların ali təhsil müəssisələrində inzibati və elmi-pedaqoji vəzifələrə cəlb edilə bilməməsi

Kifayət qədər maddi bazaya sahib ali təhsil müəssisəsi ən yaxşı pedaqoq, professor və müəllim, habelə inzibati kadr bazası formalaşdıraraq həm tədris, həm tədqiqat, həm də idarəetmə baxımından mükəmməllik mərkəzinə (centre of excellence) çevrilə bilər. Gün-gündən rəqabətliliyi artan əmək bazarında yüksək ixtisaslı kadrların, o cümlədən professorların tədris prosesinə cəlb edilməsi universitetlərin qarşılaşdığı ən böyük çətinliklərdəndir. Bu çətinliyin kökündə dayanan əsas amillər çox müxtəlif olsa da onlardan ən vacibi universitetlərin bu kadrlara təklif etdiyi məvaciblərdir ki, bu göstərici universitetlərin iş yeri kimi rəqabətə davamlı olmadığına işarədir.

2.2. Bu və ya digər formada cəlb olunmuş kadrların itirilməsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ali təhsil müəssisələri öz imkanları daxilində bu tip kadrların tədris prosesinə saathesabı formada cəlbinə nail olsa da bunun təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına verdiyi töhfə istənilən səviyyədə deyil. Bunun da ən əsas səbəblərindən biri saathesabı prinsipi ilə fəaliyyət göstərən müəllimlər üçün də təhsil idarəetməsindəki boşluqlar səbəbindən ortaya çıxan müəyyən inzibati problemlər (məs: müəyyən olunmuş kollokviumlar üçün müəyyən olunmuş sayda sualların öncədən hazırlanması, təqdim olunan sualların tələbə versiyalarının hazırlanması, əlavə kurs işlərinin verilməsi və bütün bunların balansı və dəqiq yoxlanılması), həmçinin universitetlərin gecə növbəsi üçün tədris proqramları əsas iş yeri tədris etdiyi ali təhsil müəssisəsi olmayan müəllimi fiziki baxımından yorduğundan təbii olaraq yüksək tələblərə cavab verən kadrların tədris prosesindən uzaqlaşmasına gətirib çıxarır. Son dövrlərdə bu baxımdan müəyyən müsbət trendlər müşahidə edilsə də bu trendlər kütləvi hal almadığı üçün keyfiyyətli təhsil problemi hələ də qalmaqdadır.

2.3. Məzunlar üçün nəzərdə tutulan kompetensiyaların əldə olunmaması və rəqabətə davamlılığın itirilməsi

Son olaraq isə hər bir ali təhsil müəssisəsi məzunlar üçün nəzərdə tutulan kompetensiyaları təhsilalanlarına çatdırma bilmədiyi, əmək bazarının tələbləri ilə ayaqlaşan kadr hazırlamaq potensialında olmadığı üçün dünya universitetləri ilə müqayisədə rəqabətə davamlılığını itirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin müvafiq əmrləri ilə təsdiq edilmiş bakalavriat və magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramlarında hər bir ixtisas üzrə təhsil alan tələbənin məzun olarkən əldə etməli olduğu ümummədəni və peşə kompetensiyaları əks olunmuşdur.⁹⁰

Ölkə üzrə nəqliyyat sisteminin standartlara cavab verən səviyyədə olmaması isə mobilliyi aşağı saldığından regionlarda yerləşən ali təhsil müəssisələri üçün keyfiyyətin artırılması uzunmüddətli həlli tələb olunan məsələ kimi qalmaqdadır.

2.4. Təsirlənən tərəflər

Sadalanan problemlərin ən çox təsir etdiyi tərəf isə təhsilalanlar, dolayısı ilə isə ölkə iqtisadiyyatıdır.

Belə ki, universitetlər üçün rəqabətçiliyin ən əsas göstəricilərindən biri məzunlarının ixtisasları üzrə yüksək məvacibli iş yeri ilə təmin olunma dərəcəsidir ki, sadalanan problem səbəbindən təhsil alanlar əmək bazarının tələblərini tam ödəyə bilmir. Nəticədə alternativ təhsil müəssisələri, yəni kurslar üçün bazar inkişaf edir və ya daha keyfiyyətli təhsil üçün ölkə xaricinə üz tutulur ki, bu da öz növbəsində valyuta axınına və digər iqtisadi itkilərə gətirib çıxarır.

Keyfiyyətli təhsilin qlobal və ölkə üzrə gətirdiyi faydaları müqayisə etmək üçün isə ABŞ, Böyük Britaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrin

⁹⁰ http://unec.edu.az/application/uploads/2015/06/dovlet_t13052014.pdf

birbaşa və dolayısı təhsil gəlirlərinə, həmçinin təhsilin yaratdığı əlavə dəyərə nəzər yetirmək kifayətdir. Digər ölkələrdən təhsil üçün gəlmiş tələbələrin təhsildən əlavə digər xərcləri, habelə təhsil müəssisələrində aparılan elmi-tədqiqatlardan, alınan müəllif hüquqlarından əldə olunan gəlirlər, təhsilənlər tərəfindən yaradılan startaplar ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasının əsas drayverləridir.

3. PROBLEMİN HƏLLİ ÜÇÜN TƏKLİF OLUNAN ALTERNATİVLƏR:

Problemin həlli üçün müxtəlif çıxış yolları mövcuddur. Lakin, hazırkı siyasət sənədində 4 əsas çıxış yolu təklif olunur:

- 4) Maliyyə şəffaflığının təmin olunması şərtilə dövlət tərəfindən dövlət sifarişli təhsil alanlar üçün universitetlərə ödənilən məbləğin artırılması;
- 5) Qəbul planlarının müəyyən olunmasında universitetlərə sərbəstliyin verilməsi.
- 6) Dövlət sifarişini qazanmış tələbənin həmin həcmdə maliyyəni istədiyi universitetə daşıya bilməsi
- 7) Hər bal qrupu üçün ayrıca kvotalar müəyyənləşdirmək. Məsələn, 600-dan yuxarı, 500-600, 400-500 və sair. Beləcə, bir kvota digərinə təsir etməyəcək və hər birinə fərqli gəlir mənbəyi kimi baxılacaq.

3.1. Maliyyə şəffaflığının təmin olunması şərtilə dövlət tərəfindən dövlət sifarişli təhsil alanlar üçün universitetlərə ödənilən məbləğin artırılması

Sadalanın problemin həlli üçün təklif olunan ilk mexanizm dövlət tərəfindən dövlət sifarişli təhsil alanlar üçün universitetlərə ödənilən

məbləğin artırılmasıdır. Bu artım əsasən üç formada həyata keçirilə bilər:

- Dövlət sifarişli plan yerlərin sayı dəyişilməz saxlanılmaqla;
- Dövlət sifarişli plan yerlərin sayı azaldılmaqla;
- Dövlət sifarişi üzrə differensial ödəniş tətbiq edilməklə.

3.1.1. Dövlət sifarişli plan yerlərin sayı dəyişilməz saxlanılmaqla.

Dövlət sifarişli yerlər əsasən bakalavriat və magistratura səviyyələrini əhatə edir. Bakalavriat səviyyəsində hər ixtisas qrupu üzrə dövlət sifarişli plan yerlərinin sayı ortalama 2000 olduğunu⁹¹ nəzərə alsaq bakalavriat səviyyəsi üzrə ümumilikdə 8000, magistratura səviyyəsi üzrə isə ümumilikdə 2500 dövlət sifarişli plan yeri⁹², rezidentura və doktorantura üzrə isə⁹³ ortalama 500 plan yeri nəzərə tutulduqda bütün təhsil pillələri üzrə dövlət sifarişli yerlərin sayı ortalama 11000 olur.

Sadalanın rəqəmlərə əsasən təklif olunan birinci ssenari üzrə plan yerləri saxlanılmaqla dövlət sifarişi üzrə ödənilən məbləğ ortalama 4000 AZN-ə çatdırılırsa bu dövlət büdcəsindən bakalavriat səviyyəsi üzrə 17.6 milyon AZN, magistratura səviyyəsi üzrə isə 6 milyon AZN, ümumilikdə isə ortalama 24 milyon AZN əlavə vəsait ayrılması deməkdir. 70 milyard AZN ÜDM-lə müqayisədə bu təhsil xərclərinin 0.03%, 24 milyard AZN dövlət büdcəsi xərclərinə nisbətə isə dövlət büdcəsinin xərclərinin 0.1 faiz artırılması deməkdir.

⁹¹ <http://www.1news.az/az/news/ii-v-iii-gruplar-zr-q-bul-plan-v-d-vl-t-sifari-li-yerl-rin-say-m-lum-olub>

⁹² <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2763163.html>

⁹³ <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2945320.html>
https://edu.gov.az/az/page/412?page=6&faq_filter=4

3.1.2. Dövlət sifarişli plan yerlərin sayı azaldılmaqla.

Qeyd olunan vəsaitin ayrılması dövlət büdcəsi üçün çətinlik yaradarsa təklif olunan ikinci ssenari üzrə dövlət sifarişli plan yerlərinin sayı azaldılaraq bir tələbə üçün ödənilən vəsait artırıla bilər. Belə olacağı təqdirdə universitetlər dövlət sifarişi üzrə təhsil almaq hüququ qazanmış gənclərin onları seçməsində maraqlı olacaqlar. Dövlət sifarişli yerlərin sayı azalacağından bu hüququ əldə etmək istəyən abituriyentlər üçün tələblər vərəqəbət təbii olaraq artır ki, bu da daha yüksək akademik nəticə sərgiləyən tələbələrin bu hüququ əldə etməsi deməkdir. Daha yüksək göstərici əldə etmiş abituriyentlər ən yaxşı universiteti seçəcəyi üçün ali təhsil müəssisələri arasında “Ən Yaxşı” olmaq üçün çoxdan gözlənilən və arzuolunan rəqəbət başlayacaqdır. Universitetlər arasında arzuolunan rəqəbət dedikdə isə əsasən təhsil siyasətini həyata keçirən qurumlar, əmək bazarı və təhsil alanların tələblərinə cavab verən, onlar tərəfindən arzu olunan təhsil səviyyəsinə çatmaq nəzərdə tutulur. Ən yaxşı olmaq isə özlüyündə daha effektiv menecment və təhsil idarəetməsi, yüksək insan kapitalı nəticədə isə “Mükəmməllik Mərkəzi (Center of Excellence)” nə çevrilmək deməkdir.

3.1.3. Dövlət sifarişi üzrə differensial ödəniş tətbiq edilməklə.

İki ssenarinin ortalama versiyası olan üçüncü ssenaridə isə differensiallaşma ilə maliyyələşmə həyata keçirilə bilər. Differensiallaşma dedikdə, ali təhsil müəssisələrinə dövlət sifarişi üzrə ayrılan vəsaitdən əlavə təhsil haqqı xərcləri almaq hüququnun verilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət sifarişi üzrə ödənilən məbləğin differensiallaşması həm ali təhsil müəssisələrinə təhsilin keyfiyyətini, həm də yüksək nəticə əldə etmiş abituriyentin akademik nəticələrini hər zaman yüksək saxlamağa stimullaşdırı bilər.

Tutaq ki, A universitetinin təhsil haqları 8000 AZN-dir və bu məbləğ ölkə üzrə kifayət qədər yüksək olsa da A keyfiyyətli təhsil verən ali təhsil müəssisəsidir və mövcud mexanizmlə dövlət sifarişli tələbələrin

qəbulunda maraqlı deyil. Çünki, bu halda maliyyə vəsaiti itirmiş olur. Həmçinin, A universiteti qəbul imtahanlarından yüksək nəticə göstərən abituriyentləri cəlb etməkdə maraqlı olduğu üçün belə abituriyentlərə müəyyən güzəştlər olunur. Məsələn 650 və daha yuxarı nəticə sərgiləmiş abituriyentlərin bir semestrlik təhsil haqqından azad olunur və növbəti semestrlərdə bu güzəştdən yararlanmaq üçün tələbə qiymət ortalamasını yüksək saxlamalıdır. Eləcə də 600 və daha yuxarı abituriyentlər isə təhsil haqqından 50% azad olunurlar (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Qrup	İxtisas	Güzəşt dərəcələri	0%	10%	15%	25%	50%	100%
		Bal aralıqları	≤ 299	300-399	400-499	500-599	600-674	≥ 675
1	Kompyuter mühəndisliyi		4800	4320	4080	3600	2400	0
	Kompyuter mühəndisliyi		5200	4680	4420	3900	2600	0
	İnşaat mühəndisliyi		5200	4680	4420	3900	2600	0
	İT və sistemlər mühəndisliyi		5000	4500	4250	3750	2500	0
	Mexanika mühəndisliyi		5200	4680	4420	3900	2600	0
	Kimya mühəndisliyi		5200	4680	4420	3900	2600	0

Differensiallaşdırılmış maliyyələşmə ssenarisində isə həm abituriyent, həm də yüksək keyfiyyətli təhsil verən müəssisə qazanır. Yəni, yüksək ballı abituriyent A müəssisəsində dövlət sifarişini üzrə təhsil əldə etmək hüququ qazanarsa həmin abituriyent üçün dövlət tərəfindən A müəssisəsinə təhsil haqqının müəyyən hissəsi ödənilir, tələbə isə dövlət tərəfindən təqaüd əldə edir. Misal üçün yuxarıda qeyd olunan 2 halı

götürək – A təhsil müəssisəsinə 670 və 605 bal toplamış 2 tələbə dövlət sifarişi ilə təhsil almaq hüququ qazanır. 670 bal toplayan tələbə təhsil nailiyyətlərini yüksək saxlayacağı təqdirdə universitetin şərtlərinə əsasən bütöv təhsil haqqından, 605 bal toplayan tələbə isə 50% təhsil haqqından azad olduğu üçün bu A müəssisəsi üçün 12000 AZN vəsait itkisi ilə üzləşir. Lakin, differensial dövlət sifarişi tətbiq olunarsa və dövlət bir təhsil alan üçün 2000 AZN (məbləğ simvolikdir) A müəssisəsinə ödəyर्सə A müəssisəsi 4000 AZN əlavə vəsaitə qənaət etmiş olur. Bu hal həm də dövlət sifarişi ilə təhsil almaq hüququ qazanmış tələbələrə akademik göstəricilərini yüksək saxlamağa stimullaşdırılır. Yəni tələbə universitet tərəfindən müəyyən olunan yüksək akademik tələblərə cavab vermədiyi təqdirdə dövlət sifarişi üzrə təhsil əlsə belə müəyən təhsil haqqı xərclərinə məruz qalacaqdır. Qeyd olunan misal üzərindən davam etsək, nailiyyətləri yüksək olacağı halda 1-ci tələbə təhsil haqqından azadolmadan əlavə dövlətdən təqaüd alacaq, 2-ci tələbə isə təhsil haqqının 50%-ni ödəyəcək və dövlət tərəfindən təqaüdlə təmin olunacaqdır. Tələbələrə akademik nəticələri A universitetini qane etmədikdə hər iki tələbə dövlət sifarişi üzrə təhsil və təqaüd imkanları saxlanılmaqla universitet tərəfindən tətbiq olunan güzəşt statusunu itirirlər. Bu halda tələbələr 8000 AZN təhsil haqqının dövlət tərəfindən ödənilən hissəsi istisna olmaqla qalan hissəni yəni 6000 AZN-i öz vəsaitləri hesabına ödəməli olurlar.

3.1.4. Maliyyə şəffaflığı

Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, dövlət sifarişli yerlər üçün ödəniləcək vəsaitin artırılması reallaşacağı təqdirdə (hər 3 ssenari üzrə) bu təhsil haqlarının süni şəkildə artırılmasına səbəb ola bilər. Bunun əsas səbəblərindən biri təhsil müəssisələrinin maliyyə şəffaflığının tam təmin olunmamasıdır. Hər bir ali təhsil müəssisəsi özünün kapital xərclərini (CAPEX) və əməliyyat xərclərini (OPEX) şəffaf şəkildə bəyan etməlidir. Bir çox hallarda ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri maliyyə

hesabatlarını ictimaiyyətə bəyan etməkdə, müstəqil audit dəyərləndirməsində maraqlı olurlar. Bu isə haqlı olaraq ali təhsil müəssisələrinin dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşməsində büdcəyə nəzarət edən orqanlar üçün əlavə baryerlər yaradır.

Belə ki, şəffaflyq təmin olunmadığı təqdirdə daha çox gəlir əldə etmək istəyən ali təhsil müəssisələri dövlət tərəfindən bir tələbə üçün ödənilən vəsaitin artırılmasını bir tələbəyə düşən təhsil xərclərinin də artması kimi qələmə verərək təhsil haqlarını süni şəkildə şişirdərək öz gəlirlərini artırmaqda maraqlı olacaqlar və bu hal təhsil haqlarının inflyasiyası ilə nəticələnəcəkdir. Bu isə ölkə üzrə ortalama gəlirli (700 AZN)⁹⁴ təhsilənlərin himayədarları üçün kifayət qədər xərclərin artmasına səbəb ola, hətta bir qrup abituriyentin təhsil almaqdan imtina etməsi ilə nəticələnə bilər. Rəqabətliyin tam şəffaf və dayanıqlı olması, digər mənfi hallara, o cümlədən, təhsil haqlarının süni inflyasına gətirib çıxarmaması üçün dövlət tərəfindən bir tələbənin təhsil haqqı xərcləri üçün ayrılan vəsaitin artırılması ilə yanaşı ali təhsil müəssisələrində maliyyə şəffaflyğı təmin olunmalıdır. Hər bir ali təhsil müəssisəsi əməliyyat xərclərini, ən əsası isə hər bir tələbəyə çəkilən xərcləri müstəqil audit yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatları vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlamalardır. Maliyyə şəffaflyğının təmin olunması dövlət büdcəsinə nəzarət edən orqanların işini asanlaşdıracaq, təhsil haqlarının süni artımının qarşısının alınmasına, qarşılıqlı inam və ictimai nəzarətin formalaşmasına beləliklə də daha çevik və mükəmməl idarəetmənin formalaşmasına, əlavə maliyyə vəsaitlərinin cəlbinin asanlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Sadalananlar isə öz növbəsində universitetlərin “Mükəmməllik Mərkəzi (Center of Excellence)” nə çevrilmələrini sürətləndirəcəkdir.

⁹⁴ <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

3.2. Qəbul planlarının müəyyən olunmasında universitetlərə sərbəstliyin verilməsi.

Təklif olunan ikinci alternativ çıxış yolu isə qəbul planının müəyyən olunmasında ali təhsil müəssisələrinə sərbəstliyin verilməsidir. Hazırda ali təhsil müəssisələrinə qəbul planının müəyyən olunmasına Təhsil Nazirliyinin müvafiq şöbəsi nəzarət edir. Qəbul planı isə müvafiq şöbə tərəfindən Nazirlər Kabinetinin 3 avqust 2012-ci il "*Təhsil müəssisələrinin tikintisinə, maddi-texniki təchizatına dair vahid normalar, ümumi sanitariya-gigiyena tələbləri, şagird yerləri ilə təminat normaları*"nin təsdiq edilməsi haqqında 171 nömrəli qərarın⁹⁵ tələbləri əsas götürülərək müəyyən olunur. Sözügedən qərarın 5-ci fəslində ali təhsil müəssisələri üçün minimum texniki normalar müəyyən olunmuşdur. Bu normalar üzrə göstəricilər əsas götürülərək universitetlərin qəbul planı müəyyən olunsada normalara yenidən baxılmasına ehtiyac vardır.

Belə ki, hər 500 nəfər tələbəsi olan universitetlər hər biri 130 m² olmaqla, 100 nəfərlik 2 auditoriya, hər biri 75 m² olmaqla, 50 nəfərlik 10 auditoriya, hər biri 38-55 m² olmaqla, 15-25 nəfərlik 8 auditoriyaya sahib olmalıdırlar. Universitetlər sözügedən tələblərə cavab vermədikdə qəbul planlarının sayı da azaldılır ki, bu da onların əlavə təhsil alan cəlb etməklə maliyyə gəlirlərinin artırılmasına maneə olur. Ölkəmizdə aparıcı alternativ təhsil müəssisələrinin – kursların daha çox reputasiya qazandığını və onların təhsil alanların, həmçinin əmək bazarının tələblərini daha yaxşı ödədiyini nəzərə alsaq, heç də bu müəssisələrin hamısı göstərilən texniki normalara cavab vermir. Bu isə normativlərin səmərəlilik məsələsini sual altında qoyur.

Nəticə etibarilə müəyyən olunan normalar bürokratik baryerlərin artmasına və təhsil müəssisələrinin əlavə maliyyə əldə etmək imkanlarının itirilməsinə gətirib çıxarır. Qəbul planında universitetlərə sərbəstliyin verilməsi universitetlərin əlavə maliyyə cəlb etmək imkanlarını artırmaqla yanaşı, onların rəqabətliliyi baxımından da yeni bir

⁹⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/24095>

meyar rolunu oynayacaq, müəssisələrin gələcək inkişaf perspektivlərini genişləndirəcək və təhsil siyasətini həyata keçirən qurum üçün daha yaxşı manevr imkanları verəcəkdir.

3.2.1. Əks nəticələr

Qəbul planında sərbəstliyin verilməsi ali təhsil müəssisələri üçün əlavə maliyyə dayanıqlığı yaratsa da, tənzimlənməyəcəyi təqdirdə özlüyündə bu hal müəyyən neqativ hallara yol açmağa bilər. Təsəvvür edərkən ki, ali təhsil müəssisələrinə bu sərbəstlik verilir və plan yerlərinin sayı 20-30% artır. Nəticədə abituriyentlər üçün ali təhsilə əlçatanlıq daha sadələşəcək və onsuzda aşağı olan keçid balları (hazırkı halda 150 baldır) daha da aşağı düşəcək. Bu hal isə gələcəkdə bir neçə problemə gətirib çıxara bilər:

- çox aşağı göstərici ilə universitetlərə daxil olan tələbələr ali təhsil proqramını tam mənimsəyə bilmir və kifayət qədər akademik borclu tələbə kontingenti yaranır;
- birinci halın yaranmaması universitetlər üçün əlavə neqativ nəticələrə səbəb ola biləcəyindən müəssisələr tədrisin gedişatını bu tələbələrə uyğunlaşdırmalıdır ki, bu da tədrisin nəzərdə tutulduğundan da uzun müddətdə aparılmasına və ya təhsilin keyfiyyətinin düşməsinə gətirib çıxarır;
- əmək bazarının tələblərinə tam cavab verməyən ali təhsilli gənclər çoxala bilər ki, bu da gələcəkdə işsizlik səviyyəsinin artımına səbəb ola bilər;
- ali təhsilin daha asan əlçatan olması peşə təhsilinin inkişafına süni bəyir ola bilər.

3.2.2. Tələb əsaslı qəbul planı

Sərbəstliyin verilməsinin göstərilən neqativ nəticələrə səbəb olmaması üçün tələb əsaslı qəbul planı prinsipi tətbiq oluna bilər. Bu isə qəbul imtahanında daha yaxşı göstəricilər əldə etmiş abituriyentlərin daha çox üstünlük verdikləri universitetlərə qəbul planlarında daha çox sərbəstliyin verilməsi deməkdir. Məsələn olaraq bu il üçün 100 abituriyentin universitetlərdə təhsil almaq hüququ əldə etməsi ssenarisinə baxaq. Mövcud qaydalara əsasən A, B və C universitetlərinə müvafiq olaraq 10, 10 və 50 qəbul planı ayrılmışdır. A universiteti 10, B universiteti 10, C universiteti isə 30 əlavə qəbul planı istəyir. Tələb əsaslı mexanizm tətbiq olunacağı təqdirdə ən çox bal toplayan tələbələrin hansı ali təhsil müəssisəsini ilk yerlərdə kodlaşdırmasına baxılır. Deyək ki, abituriyentlərin ilk olaraq A müəssisəsini seçir, daha sonra B, sonda isə C müəssisəsinə üstünlük verir. Bu halda A müəssisəsi təklif edə bildiyi əlavə qəbul planı hüququndan 100% yararlanır və 10 əlavə tələbə qəbul edir, B universiteti də əlavə qəbul planından 100% istifadə etmək hüququ əldə edir və 10 əlavə tələbə qəbul edir, C universiteti isə əlavə qəbul planının 1/3 hissəsindən yararlanmaq hüququ qazanır və 30 deyil 10 əlavə tələbə qəbul edir.

3.3. Dövlət sifarişini qazanmış tələbənin həmin həcmdə maliyyəni istədiyi universitetə daşıya bilməsi

Universitetin təhsil səviyyəsi dövlət sifarişi ilə təhsil almaq hüququ qazanmış tələbənin gözləntilərinə cavab vermədiyi halda bu tələbəyə dövlət sifarişi hüququnu digər bir universitetə daşımaq hüququnun verilməsi universitetlərə öz təhsil səviyyələrinin inkişaf etdirməsinə stimül yaradacaqdır. Belə ki, daha çox dövlət sifarişli tələbənin başqa ali təhsil müəssisəsinə keçməsi universitet üçün maddi dayanıqlıq və reputasiya riskləri yaradacaqdır. Dövlət sifarişli tələbələrin seçimlərini dəyişməsi tendensiyası universiteti seçmək istəyən potensial abituriyentlər üçün də signal effekti yaradacaqdır və universitet keyfiyyətsiz

təhsil ilə bu tələbələri də uduzmuş olacaq. Həmçinin dövlət sifarişli tələbənin itirilməsi onun üçün universitetə ödənilən vəsaitin də dayanması və maliyyə itkisinə səbəb olacaq. Beləliklə mövcud maliyyə stabilliyini qorumaq üçün universitetlər dövlət sifarişli tələbələrin gözləntilərinə cavab verəcək keyfiyyətli təhsil verməyə çalışacaqlar.

3.3.1. Əks nəticələr

Universitetlər dövlət sifarişli tələbəni itirdiyi zaman boş qalan yerə başqa ödənişli bir tələbənin köçürülməsində, beləliklə də daha çox maliyyə vəsaiti əldə etməyə çalışacaqlar. Bunu etmək üçün isə təhsili daha da "asan"laşdıracaq və digər universitetlərdə ödənişli təhsil alan tələbələrin onları seçməsi üçün arzuolunmaz rəqabətə girəcəklər. Bu hal dalğa effekti yarada və ümumilikdə ali təhsilin səviyyəsinə mənfi təsir edə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün isə dövlət sifarişli tələbənin boş qalan yerinə ödənişli tələbənin köçürülməsinin qadağa edilməsi vacibdir.

3.3.2. Hər bal qrupu üçün ayrıca kvotalar müəyyənləşdirmək

Məsələn, 600-dan yuxarı, 500-600, 400-500, 300-400 və sair bal qrupları üçün ayrıca kvotalar müəyyən etmək olar. Beləcə, bir kvota digərinə təsir etməyəcək və hər birinə fərqli gəlir mənbəyi kimi baxılacaq. Bu siyasət universitetləri hər bal kateqoriyasına aid tələbələrə uyğun keyfiyyətli təhsil verməyə stimullaşdıracaq. Belə ki, əgər universitetə ümumilikdə 100 qəbul planı verilmişsə bu kvotalara bölünərək yəni 20 yer 600-700, 20 yer 500-600, 20 yer 400-500, 20 yer 300-400 və 20 yer 150-300 bal aralığı üçün müəyyən oluna bilər. Ali təhsil müəssisəsi keyfiyyətli təhsil vermədiyi halda yüksək bal toplayan tələbələri cəlb edə bilməyəcək və bu plan yerləri boş qalacaq ki, buda maliyyə dayanıqlılığının itməsi və rəqabətdə uduzmaq ilə nəticələnəcəkdir.

Maliyyə dayanıqlığını itirmiş və keyfiyyətsiz təhsil verən ali təhsil müəssisələri qısa zaman ərzində bazardan çıxacaqlar.

Tətbiq olunacaq bu mexanizm universitetlər arasında rəqabətin qalxması ilə nəticələnəcəkdir. Çünki, ali təhsil müəssisələri daha yüksək nəticələr əldə etmiş daha çox abituriyentin onları seçməsində maraqlı olacaqlar. Bu isə ilk növbədə təhsilin keyfiyyətinin artırılması hesabına mümkündür.

4. NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün təklif olunan 4 əsas strategiya müsbət nəticələrlə yanaşı müəyyən mənfi tendensiyalara da səbəb ola bilər ki, bu hallar yuxarıda detallı şəkildə qeyd olunmuşdur. Sonda yuxarıda sadalanan alternativ həll yolları əsasında təhsil siyasətini müəyyən edən qurumlara ünvanlanacaq təkliflər aşağıdakı kimidir:

1) Ali təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən maliyyələşməsinin üçün 3 əsas ssenari üzrə həyata keçirilə bilər:

(a) Plan yerlərinin sayı saxlanılmaqla dövlət tərəfindən ödənilən vəsaitin artırılması;

(b) Plan yerləri azaldılaraq dövlət tərəfindən ödənilən vəsaitin artırılması;

(c) Differensial ödəniş sisteminin tətbiqi.

2) Ali təhsil müəssisələrinə qəbul planlarının müəyyən olunmasında sərbəstliyin verilməsi. Bu sərbəstliyin müəyyən mənfi nəticələrə səbəb olmaması üçün isə *tələb əsaslı qəbul planı* siyasətinin həyata keçirilməsi.

3) Dövlət sifarişi ilə təhsil almaq hüququ qazanmış tələbəyə dövlət sifarişini digər bir universitetə daşımaq hüququnun verilməsi. Belə olan halda ali təhsil müəssisəsi dövlət sifarişli tələbənin gözləntilərinə cavab

vermədiyi halda o təhsilini başqa ali təhsil müəssisəsində davam etdirə biləcəkdir. Keyfiyyətsiz təhsil verən universitet isə həm hazırki tələbəsini, həm maliyyə dayanıqlığını, həm də potensial tələbələrini itirəcəkdir. Bu ssenari üzrə yuxarıda sadalanan neqativ halların qarşısını almaq üçün universitetdən imtina edən dövlət sifarişli tələbənin yerinə ödənişli tələbənin köçürülməsi qadağan olunmalıdır.

4) Hər bal qrupu üçün ayrıca qəbul kvotası müəyyən olunması. Məsələn, 600-dan yuxarı, 500-600, 400-500, 300-400 və sair bal qrupları üçün ayrıca kvotalar müəyyən etmək olar. Ali təhsil müəssisəsi keyfiyyətli təhsil vermədiyi halda yüksək bal toplayan tələbələrini cəlb edə bilməyəcək və bu plan yerləri boş qalacaq ki, bu da maliyyə dayanıqlılığının itməsi və rəqabətdə uduzmaq ilə nəticələnəcəkdir. Maliyyə dayanıqlılığını itirmiş və keyfiyyətsiz təhsil verən ali təhsil müəssisələri isə qısa zaman ərzində bazardan çıxacaqlar.

Göründüyü kimi hər bir ssenari müəyyən tamamlayıcı şərtlərlə irəli sürülmüşdür. Bu şərtlərin təmin olunmadan təkliflərin həyata keçirilməsinin gələcəkdə yol açacağı potensial problemlər vardır və onların müəyyən hissəsi bu siyasət sənədində öz əksini tapmışdır. Həmçinin, bu siyasət sənədindəki təkliflər mövcud ali təhsil mexanizminin dəyişilmədən həyata keçiriləcəyi nəzərə alınaraq hazırlanmışdır.

AZƏRBAYCANIN SAĞLAMLIQ TURİZMİ POTENSİALINDAN DAHA SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ ÜÇÜN MÖVCUD HÜQUQİ VƏ İNSTITUSİONAL MEXANİZMLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ⁹⁶

Rəmziyyə Qurbanova

XÜLASƏ

Bu siyasət sənədi Azərbaycanın sağlamlıq turizmi potensialından daha səmərəli istifadə üçün mövcud hüquqi və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsindən bəhs edir. Sənəddə sağlamlıq turizmi potensialından tam istifadə edilməməsinin bu turizm növünün inkişafına mane olması qeyd edilir və bunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif alternativlər təklif edilir. Aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq iki əsas alternativ təklif olunur: 1) Turizm sahəsində mövcud siyasət çərçivəsində islahatlar yolu ilə sağlamlıq turizmi potensialından səmərəli istifadə; 2) Ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən dəyərləndirilməsi və mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə strategiyasının hazırlanması.

Ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən dəyərləndirilməsi və mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə strategiyasının hazırlanması variantına üstünlük verilir və bununla bağlı hökumətə konkret təkliflər ünvanlanır.

⁹⁶ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Abil Bayramova (Mülki Cəmiyyətə Doğru İctimai Birliyin rəhbəri) dərin təşəkkürünü bildirir.

1. GİRİŞ

Azərbaycan turizm potensialı baxımından bir çox üstünlüklərə malikdir. Azərbaycanda alternativ turizm növləri mövcuddur və sağlamlıq turizmi bu turizm növlərindən biridir. Bu gün sağlamlıq turizmi dünyanın müxtəlif ölkələrində inkişaf etməkdə və müasir turizm sənayesinin global trendinə çevrilməkdədir. Unikal tarixi və mədəni yerləri ilə tanınan Azərbaycanda da turizmin bu sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial var. Azərbaycanda yerli və xarici turistlərin istirahət edə biləcəyi, müalicə üçün şəfali suları istifadə edə biləcəyi çox sayıda müasir müalicə mərkəzləri mövcuddur. İnkişafın ən vacib göstəricilərindən biri ölkədə turistik sanatoriyaların, müalicə mərkəzlərinin və qurumların proporsional paylanmasıdır. Ölkəmiz mineral su mənbələri, müalicəvi palçıqları, naftalan yağı, sayısız duz mağaraları ilə zəngindir. Təəssüf ki, bu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunmur. Bu tədqiqat işində də əsas məqsəd Azərbaycanın sağlamlıq turizmi potensialından daha səmərəli istifadə imkanlarını araşdırmaq və bu sahədə siyasətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr verməkdir.

Tədqiqat müxtəlif məlumat mənbələrinə əsaslanır. Tədqiqat zamanı müxtəlif müəlliflərin fikirlərinə, statistik məlumatlara, təhlil və araşdırmaların nəticələrinə istinad olunub.

Sənəd 3 əsas hissədən ibarətdir. **“Problemin təsviri”** adlanan birinci hissədə Azərbaycanda sağlamlıq turizminin mövcud vəziyyəti, onun doğurduğu nəticələr, həmin nəticələrin təsiri haqqında danışılır və problemin həlli zərurəti qeyd olunur. **“Alternativlər”** adlı ikinci hissədə sağlamlıq turizmi imkanlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı 2 alternativ variantı təklif olunur. **“Nəticə və tövsiyələr”** adlanan üçüncü hissədə alternativlər haqqında, onların üstün tərəfləri və çatışmazlıqları, hansı alternativə və hansı səbəbdən üstünlük verildiyi və tədqiqatın nəticəsi və qərar qəbul edənlər üçün tövsiyələr öz əksini tapır.

2. PROBLEMİN TƏSVİRİ

1920-ci ilə qədər Azərbaycanın təbii sərvətlərindən sağlamlıq turizmi məqsədilə geniş miqyasda istifadə edilmirdi. 1930-cu illərdə bu təbii sərvətlər planlı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan kurortlarının inkişafına 1970-ci ildən başlayaraq xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məhz həmin ildə SSRİ hökumətinin qərarı ilə Abşeron yarımadası, Naftalan və İstisu kurortları ümumittifaq əhəmiyyətli kurortlar siyahısına daxil edilmişdir. Bundan sonra həmin ərazilərdə turizm infrastrukturunun inkişafı istiqamətində bir sıra addımlar atılıb.

SSRİ-nin dağılmasından sonra turizm infrastrukturunun tədricən sıradan çıxması prosesi başlasa da, sonradan onun bərpası və təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli işlər görülüb. Məsələn, hazırda ölkəmizin sağlamlıq mərkəzi Naftalanda üçü beş ulduzlu olmaqla 10 sanatoriya fəaliyyət göstərir. 2017-ci ildə şəhərə 36 minə yaxın turist gəlib ki, onların da yeddi mindən çoxu dünyanın 62 ölkəsinin vətəndaşı olub. Qalaaltının suyu Truskaves suyu ilə eynidir. Buna görə də turistlərin cəlb edilməsi üçün Qalaaltında 5 ulduzlu otel tikilib. Bir sıra müalicəvi-kurort yerlərində sanatoriya və istirahət evlərinin tikintisi həyata keçirilib. Bu gün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Chinar Hotel & Spa Naftalan”, “Naftalan Hotelby Rixos”, “Qarabag spa & resort”, “Qafqaz yengica thermal & spa”, “Gabala lake palace espanse chenot”, İlisu “Uludag”, “Qalaaltı”, “Duzdag”, Masallıdakı “İstisu Sağlamlıq və İstirahət Mərkəzi” dünyada tanınan turizm obyektlərindən birinə çevrilib. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ölkəmizin sağlamlıq turizmi potensialından hələ də yetərincə istifadə olunmur.

Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən keçirilən sorğu əsasında hazırlanmış “Səyahət və Turizm Rəqabət İndeksi”ndə Azərbaycan Sağlamlıq turizminə görə dünyanın 136 ölkəsi arasında 71-ci yerdə qərarlaşıb. Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə dünyada ilk yeri Almaniya tutur.

Keçmiş Sovetlər Birliyi ölkələrindən isə Litva, Rusiya və Qazaxıstan bu sıralamada müvafiq olaraq 2, 5 və 6-cı yerləri tuturlar. Sağlamlıq turizmi imkanlarımızdan tam istifadə etsək bu turist sayının çox hissəsi sağlamlıq turizminə aid ola bilər.

Qeyd olunan sorğunun nəticələri və aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan 9 iqlim zonası və əlverişli coğrafi mövqeyi olan bir ölkə olsa da, sağlamlıq turizminin inkişaf səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Biz belə coğrafi mövqeyə sahib olduğumuz halda mövcud imkanlardan yetərinə istifadə etmirik. Əsas problem sağlamlıq turizmi imkanlarından səmərəli istifadə edə bilməməyimizdir. Bu problem turistlərin sayının və ölkəyə daxil olan valyutanın artmamasına, məşğulluq səviyyəsinin zəifləməsinə və ölkə vətəndaşlarımızın xaricə çıxışının çoxalmasına gətirib çıxarır. Bu fəsadları yaradan səbəblərə tarixi, hüquqi, siyasi, sosial və iqtisadi kontekstdən baxdığımız zaman əsas səbəblərin aşağıdakılar olduğunu görə bilərik:

- **Əksər hallarda qiymətlərin sərfəli olmaması və yüksək qiymət qarşılığında keyfiyyətli xidmətin göstərilməməsi.** Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə yerli əhalinin daha çox yaşlı təbəqəsi sağlamlıq turizmindən faydalanır. Bu təbəqənin isə gəlir səviyyəsi elə də yüksək deyil. Ona görə də sağlamlıq mərkəzləri və otellərdə olan qiymətlər çox hallarda problem yaradır.
- **Sağlamlıq mərkəzlərinin sayının az olması.** 1987-2016-cı illər üzrə inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, bu dövr ərzində həm müəssisələrin sayı (132-dən 68-ə), həm də onlardakı yerlərin sayı (28,6 mindən 9,8 minə qədər) xeyli azalmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin son illərdəki göstəricilərinə görə, 2017-ci ildə müəssisələrin sayı 65, 2018-ci ilin əvvəlində isə 61 olmuşdur. Eyni zamanda yerlərin sayı qeyd olunan illər üzrə müvafiq olaraq 9,6 min və 9 min olmuşdur. Kurort-sanatoriya müəssisələrində çarpayılıq fondu mövcud tələbatı ödəmir. 1990-cı illərin iqtisadi və sosial böhranı kurort zonalarının inkişafına

olduqca mənfəəti təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində çoxlu rekreasiya və kurort müəssisələrinin fəaliyyəti dayandırılmışdır. Eyni zamanda 2 mindən artıq çarpayısı olan müəssisələr fəaliyyətini dayandırmışdır. Sanatoriya-kurort müəssisələrinin böyük əksəriyyətində qaçqın və məcburi köçkünlər yerləşdirilmişdir. Onlar sovet dövründə inşa edilmiş sanatoriya-kurort müəssisələrindəki çarpayını fondunun təxminən 50 faizi nisbətində ölkənin müxtəlif ərazilərində yerləşən sanatoriya, pansiyon və istirahət evlərində məskunlaşdırılmışdır. 6 fevral 2009-cu il tarixində təsdiq edilmiş "Azərbaycanda kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın 2.2.2. bəndində sanatoriya-kurort müəssisələrində məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin mərhələlərlə yeni salınan qəsəbələrə köçürülməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi qeyd olunmuşdur. Lakin hal-hazırda da 8,5 mindən çox məcburi köçkün ailəsi respublikanın əsas kurort və turizm mərkəzlərində yaşayır. Bunların nəticəsində müəssisələrin sayı azalmaqla yanaşı, bu müəssisələrdə istirahət edən və müalicə olunanların da sayı azalmışdır. 1987-ci ildə sanatoriya-kurort müəssisələrində istirahət və müalicə olunanların sayı 645 min nəfərə çatırdısa, 2007-ci ildə bu rəqəm cəmi 31,5 min nəfər olmuş, 2016-cı ildə isə 11450 nəfərədək azalmışdır. Bu isə 1987-ci illə müqayisədə 60 dəfəyədək azalma deməkdir. Müalicə ilə məşğul olan pansiyon və sanatoriya sayı 27 vahid azalmışdır.

▪ **Ölkənin tanıtımının yetərinə təşkil olunmaması.** Dünyanın müxtəlif ölkələrindəki turizm şirkətləri ilə əlaqələr ya zəifdir, ya da heç yoxdur. İnfoturların təşkili qənaətbəxş səviyyədə deyil. Sağlamlıq turizminin inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsindən yetəri qədər yararlanmırıq. Kurort-sanatoriya müəssisələrinin əksəriyyətində xidmət beynəlxalq standartlardan geri qalır. Beynəlxalq konfrans və sərgilərdə yetərinə iştirak etmirik. Maraqlı bir faktı qeyd edək: 90-cı illərdə Xorvatiyaya Azərbaycandan Naftalan nefti aparılıb. Hazırda Xorvatiyada həmin neftdən istifadə etməklə müalicəvi sanatoriya xidmət göstərir və bu xidmətdən digər Avropa ölkələrinin vətəndaşları da istifadə edirlər.

Halbuki Xorvatiyada istifadə olunan Naftalan neftinin tərkibindəki naftenin miqdarı xeyli aşağıdır - təxminən 10-15 faiz. Azərbaycanda olan Naftalan neftinin tərkibində isə bu göstərici 50-55 faizdir.

- **Bir çox hallarda sağlamlıq turizmi mərkəzləri ilə xəstəxana anlayışları eyniləşdirilir.** Bu isə təsadüfi deyil. Çünki bir sıra sağlamlıq mərkəzlərində xəstəxana abu-havası hökm sürür. Məsələn, sağlamlıq mərkəzindəki xidmət göstərənlərin geyimləri bu təəssüratı bir qədər də artırır. Bu problemə rəvac verən məsələlərdən biri də sağlamlıq turizmi anlayışı ilə bağlıdır. Belə ki, sağlamlıq turizmi özündə medikal turizm, termal turizm, SPA turizmi və əngəlli turizm növlərini birləşdirir. Bizim ölkəmizdə inkişaf edən sağlamlıq turizmi növü termal turizmdir. Lakin rəsmi sənədlərdə bu turizm növünün ümumi anlayış kimi göstərilməsi həm turizm növünün digər ölkələrlə müqayisəsində, həm də statistikaların dəqiq müəyyənləşməsində çətinlik yaradır. Buna görə də, rəsmi sənədlərdə sağlamlıq turizminin qolu kimi termal turizm anlayışının qeyd olunması daha uyğundur.
- **Kadr potensialının müasir bazarın tələblərinə cavab verə bilməməsi.** Doğrudur, son illərdə turizm ixtisası üzrə kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Lakin buna baxmayaraq, hələ də bir sıra turizm obyektlərində ixtisaslı kadrların çatışmazlığı müşahidə olunur.
- **Mövcud turizm infrastrukturunun turistlərin maraqlarına tam cavab verə bilməməsi.** Məsələn, Qalaaltı, Naftalan və Duzdağda turistlər üçün cəlbedici yerlərin, o cümlədən əyləncə obyektlərinin tikintisi və onların yerləşdirmə obyektləri üzrə genişləndirilməsi istiqamətində işlər sürətli şəkildə aparılmır.
- **Yeni sağlamlıq mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində fəaliyyətlərin zəifliyi.** Xüsusilə bölgələrdə kifayət qədər potensial olmasına baxmayaraq, yeni sağlamlıq mərkəzlərinin təşkilinə investisiya qoyuluşu azdır. Bu eyni zamanda dövlət və özəl sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqənin zəif olmasını göstərir.

- **Digər səbəblər** – turizm obyektlərinin tam dövlətsizləşdirilməməsi, uzunmüddətli qalan turistlər üçün əlavə xidmətlərin az olması, kurort fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının yetərli olmaması, ölkəyə gələn xarici vətəndaşlara sərhəd-buraxılış məntəqələrində sürətli keçidin tam təmin edilməməsi və s.

4. SİYASƏTİN ALTERNATİVLƏRİ

Təklif olunan hər iki alternativ aparılan araşdırmanın, sorğu və statistiklərin nəticələrinə əsasən hazırlanıb.

Alternativ 1. Turizm sahəsində mövcud siyasət çərçivəsində islahatlar yolu ilə sağlamlıq turizmi potensialından səmərəli istifadə

Bu alternativ mövcud siyasət çərçivəsində üç islahat istiqamətini nəzərdə tutur.

1-ci istiqamət: Qiymətlərin keyfiyyətə uyğunlaşdırılması

Sağlamlıq turizmi kimi gəlirli sahənin ölkəmizdə kifayət qədər inkişaf edə bilməməsinin səbəblərindən biri də qiymətlərin keyfiyyətə uyğun olmamasıdır. Müalicə mərkəzləri, sanatoriya və otellərdə qiymətlər keyfiyyətə və eyni zamanda yerli əhalinin gəlir səviyyəsinə uyğun deyil. Qiymətlərin baha olması xarici turistlərin öz ölkələrinə yaxın ya eyni qiymətdə olan, ya da daha ucuz olan ölkələrə getməsinə şərait yaradır. Məhz buna görə də demək olar ki, ölkəmizdəki müalicə mərkəzlərinə gedənlər yerli əhalidir. Xarici turistlərin sayı çox azdır.

Beynəlxalq ölkələrin qiymət fərqlərinə baxsaq, məsələn, Naftalanda edilən müalicənin qiyməti Rusiyanın Mineralniye Vodi şəhərindəki sağlamlıq turizm obyekti ilə eynidir. Buna görə də həm Rusiya, həm də ona yaxın ölkənin vətəndaşları Mineralniye Vodını seçir. Amma bunu qeyd etmək lazımdır ki, ilk olaraq Naftalan nefti və digər müalicəvi mənbələrimizin keyfiyyəti bəlkə də həm Mineralniye Vodi, həm də

digər ölkələrdəki mualicəvi mənbələrdən daha keyfiyyətlidir. Lakin qiymətin baha olması bəzən bu keyfiyyəti görmək imkanı yaratmır.

1-3 ulduzlu otellərin az olması və 5 ulduzlu otellərdə qiymətlərin baha olması xarici turist axınına mənfəət təsir edir. Məsələn, ABŞ-da daha çox ulduzlu otellər daha çox vergi ödəyir. Buna görə bu ölkədə 2-3 ulduzlu otellər üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda bizim ölkə ilə müqayisədə qonşu Gürcüstanda olan qiymətlər daha aşağı səviyyədədir. Qiymətlər uyğun olarsa, bu sahədən daha çox gəlir əldə edə bilərik. Digər ölkələrin sağlamlıq turizmindən əldə etdiyi gəlirlərə diqqət yetirsək, Türkiyənin 2023-ci ilə qədər gəlir hədəfi 20 milyard dollar civarındadır. Ölkə olaraq dünya səviyyəsində reallaşdırılan sərği və təqdimatlar ilə müvəffəqiyyət qazanan Türkiyə, müalicə məqsədilə gələn turist sayında da keçən ilə nisbətdə 2 faiz artım göstərmişdir. Rusiyanın Səhiyyə və Turizm nazirliklərinin hesablamalarına görə, Federasiyanın sağlamlıq turizmi bazarı 13 milyard rubl dəyərindədir.

Qiymətlərin keyfiyyətə uyğunlaşdırılması üçün təklif edilən bu istiqamət üzrə:

- *Sağlamlıq turizmi məkanlarında, o cümlədən Naftalanda və Qalaaltında 5 ulduz otellərlə yanaşı, büdcə otelləri (2-3 ulduzlu) da inşa edilir. Belə olarsa yerli əhalinin aşağı gəlirli təbəqəsi də həmin bölgənin müalicə vasitələrindən istifadə edə bilər;*
- *Otellərdə qiymətə uyğun keyfiyyət müəyyənləşdirilir;*
- *Sağlamlıq turizmi daimi turizm növü kimi daha uyğun qiymətə təklif edilir;*
- *Uzunmüddətli (məsələn, 2-3 həftə) qalan turistlər üçün keyfiyyətli və əlçatan qiymətə əlavə xidmətlər müəyyənləşdirilir. Müalicə olunduğu bölgəni daha yaxından tanımaq üçün qısa müddətli ekskursiyalar təşkil edilir. Bu, eyni zamanda sağlamlıq turizmi ilə bərabər digər turizm növlərinin inkişafına da səbəb ola bilər;*

2-ci istiqamət: Sağlamlıq turizmində fəaliyyət göstərən müəssisələrin insan resurslarının təkmilləşdirilməsi

Ölkəmizdə sağlamlıq turizmi imkanlarının tam inkişaf etməməsinin səbəblərindən biri də kadr təminatının müasir bazarın tələbatını ödəməməsi və beynəlxalq standartlara uyğun olmamasıdır. Sağlamlıq turizmi müəssisələrində bu turizm növü ilə əlaqəli olan işçi heyəti müasir bazarın tələbatlarını ödəməlidir. Çünki sağlamlıq turizmi ilə əlaqəli çalışan mütəxəssislər bu işi tam bilmədiyi zaman keyfiyyət aşağı olur. Bunun nəticəsində sağlamlıq müəssisələrində müalicə üçün gələn turistlər aşağı keyfiyyəti gördüyü zaman növbəti seçimləri arasında bu müəssisə olmur. Eyni zamanda tanıtımın bir növü olan müştərinin ətrafındakı insanlara tövsiyə etməsi prosesi də zəifləyir. Digər sağlamlıq turizmi inkişaf edən ölkələrdə bu sahədə daha təcrübəli mütəxəssislər yetişdirilir. Bunun üçün onlara əlavə ixtisasartırma kursları təşkil edilir və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və öyrənmə tədbirlərində iştirakı təmin edilir. “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının 2.4.1. bəndində sanatoriya-kurort müəssisələrində çalışan həkim, orta tibb işçiləri və digər xidmət personalı üçün ixtisasartırma kurslarının təşkili bəndi var. Lakin buna baxmayaraq, hələ də bu xidməti göstərən personal heyətində çatışmazlıqlar mövcuddur.

Digər bir səbəb isə sağlamlıq turizmi bölgələrində həmin bölgənin sağlamlıq turizmi imkanlarını göstərmək üçün daha təcrübəli bələdçilərin olmamasıdır. Məsələn, sağlamlıq turizmi bölgəsinə gələn və orada müalicə alan insan müalicə günlərindən əlavə, qalan günlərdə həmin bölgəni gəzmək istəyir. Bu zaman isə həmin bölgəni yaxşı tanıyan, nitqi gözəl olan və bölgəni tam tanıdan bilən bələdçi və tərcüməçilər problemi ortaya çıxır. Regionlarımızda xarici dildə danışa bilən, eyni zamanda müasir bazarın tələblərinə cavab verən tərcüməçi və bələdçilər çox az saydadır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının 3.6. bəndində Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə turizm və rekreasiya zonalarında Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin nəzdində turizm üzrə ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin (peşə məktəbləri və peşə liseyləri) yaradılması və bu məqsədlə müvafiq torpaq sahəsinin və əmlakın ayrılması ilə bağlı tədbirlər görülməsi qeyd edilmişdir.

Lisenziasız bələdçi, tərcüməçi və təlimatçıların fəaliyyət göstərməsi də bu sahədə problemlərə gətirib çıxarır. Beynəlxalq təcrübədə bu məsələyə fərqli yanaşma var. Məsələn, Ukrayna, Rusiya və İtaliyada lisenziasız işləyən təlimatçılar cərimə edilir. Bu təcrübədən yararlanaraq bizim ölkədə də xüsusi lisenzialı tərcüməçi və bələdçilər yetişdirilə bilər.

Sağlamlıq turizmi sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin insan resurslarının təkmilləşdirilməsi üçün təklif edilən bu istiqamətə görə:

- *Xarici turistlərə xidmət göstərən personalın işə qəbulu sistemi təkmilləşdirilir və həmin personalın inkişaf etdirilməsi proqramı işlənilir hazırlanır;*
- *Sağlamlıq turizmi sektorunda çalışan personalın, xüsusilə də xarici dil və ünsiyyət bacarıqlarının artırılması məqsədi ilə layihələr həyata keçirilir;*
- *Sağlamlıq turizmi sahəsində transfer və müalicə proseslərini idarə etmək üçün peşə müəssisələrinin institusional imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün planlar hazırlanır;*
- *“Sağlamlıq Turizmində İdarəetmə” və “Sağlamlıq Turizminə Dəstək Personalının Təhsili” adlı təlim proqramları təşkil edilir;*
- *Sağlamlıq turizmi müəssisələrində (sanatoriya və kurortlarda) xidmət göstərənlərin ağı xalatlari dəyişdirilərək, hər müəssisənin özünə uyğun pozitivlik yaradan geyim formalari tətbiq edilir;*

- *Sağlamlıq turizmi sahəsində fəaliyyət göstərən kadrların beynəlxalq təcrübə mübadilələrində iştirakı təmin edilir;*

3-cü istiqamət: Sağlamlıq turizmi çərçivəsində təbliğat və marketing fəaliyyətlərinin tətbiqi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sağlamlıq turizmi üzrə ölkə tanıtımının yeterincə təşkil olunmaması ölkədə sağlamlıq turizminin inkişafına mane olan səbəblərdəndir. Məsələn, təbliğat və marketing fəaliyyətinin lazımı səviyyədə qurulmaması müalicə üçün əhəmiyyətli olan Naftalan neftindən yetərincə istifadə edilməməsinə gətirib çıxarır. “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının 1.3. bəndində də qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda sağlamlıq turizminin inkişafı üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edilməsi lazımdır. Kurortların inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi əsas istiqamətlərdən biridir. Bunun üçün beynəlxalq təcrübələr araşdırılmalı və uyğun gələn strategiyalar ölkəmizə tətbiq edilməlidir.

Məhz bu baxımdan sağlamlıq turizmi imkanlarından tam şəkildə istifadə etmək istəyiriksə, beynəlxalq ölkələrin faydalı və eyni zamanda ölkəmizə uyğun olan təcrübələrindən istifadə etməyimiz lazımdır. Belə ki, sağlamlıq turizmi istiqamətində inkişaf edən və daha çox gəlir qazanan ölkələrin təcrübəsi bu fikri müdafiə etmək üçün kifayət qədər əsas yaradır. Sağlamlıq turizminin inkişaf etdiyi ölkələr müxtəlif tanıtım vasitələrindən istifadə edirlər. Sağlamlıq turizminə sərmayə qoyan və bu sahədə önə çıxan ölkələr arasında xüsusi dövlət dəstəyi ilə əhəmiyyətli strateji marketing proqramları hazırlayan bir çox ölkələri göstərə bilərik. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rusiyanın “Mineralniye Vodi” kurortları turizm şirkətləri vasitəsilə öz müalicə turlarını satırlar. Çexiyanın “Karlovı Vari” sanatoriyaları müxtəlif ölkələrin turizm şirkətləri ilə müqavilə bağlayır və onların vasitəsilə

çoxlu sayda turist cəlb edə bilirlər. Eləcə də İsrailin, Türkiyənin, Almaniyanın və başqa ölkələrin müalicə müəssisələri bu üsuldən istifadə edirlər. Çexiyada bu turizm növünün şöhrət qazanması üçün Avropadakı mineral bulaqlara infoturlar təşkil olunur. Filippin Səhiyyə Nazirliyi Avropada paylanılması üçün sağlamlıq turizmi kitabçası hazırlayıb. Sinqapur və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) hökumətləri beynəlxalq akkreditasiyanın alınmasını təşviq edirlər. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Malta kimi bir çox ölkədə müvafiq sərəngilərdə iştirak dövlət tərəfindən dəstəklənir. Hazırda dünya üzrə irəli getmiş ölkələr - Almaniya, ABŞ, İsrail və s. ona görə uğur qazanıblar ki, ayrı-ayrı səhiyyə institutlarında çox güclü ixtisaslaşma gedib. Azərbaycanda bu sahədə durum bir qədər fərqlidir. Ümumiyyətlə, keçmiş postsovet məkanında səhiyyə institutlarının durumu o qədər də güclü deyil. Kənardan müştəri cəlb etmək istəyiriksə, bu, nəzərə alınmalıdır.

Tanıtım səviyyəsinin yüksəldilməsindəki digər önəmli nöqtələrdən biri internetdir. İnternet sağlamlıq turizmindən faydalanmaq istəyən müştərilər üçün potensial yerlər barədə məlumat almaq, imkanlar, xidmət təchizatçıları və prosedurları izah etmək üçün böyük bir mənbədir. Lakin ölkəmizdə sağlamlıq turizmi ilə bağlı, eyni zamanda Azərbaycanda sağlamlıq turizmi imkanları olan bölgələr haqqında internet səhifəsində az və ya heç məlumatın olmaması bu turizmin faydalarından yararlanmaq istəyən turist sayını da azaltmaqdadır. Türkiyədə Sağlamlıq Turizmi Bələdçisi (Turkey Health Guide) və www.turkeyhealthguide.com internet saytı Türk Sağlamlıq sektorunu hədəf bazarlara tanıtmaq məqsədilə yaradılmışdır. Turistlərin ölkə və ya sağlamlıq mərkəzləri seçimini müəyyənləşdirməkdə bu rabitə mərkəzindən informasiya vasitəsi kimi istifadə etmək və həmin müəssisələrə etibar etmələrini təmin etmək mümkündür. Türkiyənin 2023-ci ilə qədər gəlir hədəfi isə 20 milyard dollar civarındadır. Ölkə olaraq dünya səviyyəsində reallaşdırılan sərği və təqdimatlar ilə müvəffəqiyyət qazanan Türkiyə, müalicə məqsədilə gələn turist sayını da keçən ilə nisbətdə 2 faiz artım göstərib.

Ölkəmizin sağlamlıq turizmi imkanlarının düzgün şəkildə tanıtılması üçün təklif edilən bu istiqamətə görə:

- *Sağlamlıq turizmi imkanlarını tanıtmaq üçün hədəf ölkələr və ya sağlamlıq turizmi müəssisələri seçilir;*
- *Müalicə almağa gələnlər üçün ətraf mühit şərtlərinin vacibliyi nəzərə alınaraq, ekoloji təmizlik amilinə xüsusi önəm verilir;*
- *Sağlamlıq turizmində tanıtım mesajları sadə və rahat olaraq ağılda qalacaq şəkildə verilir;*
- *Sağlamlıq turizmi çərçivəsində gələcək turistlərin qalma müddəti və istəklərinə uyğun olaraq məhsul və ya paket turları müəyyən edilərək xarici ölkələrdəki agentliklərə və səhiyyə təşkilatlarına təqdim edilməsi və marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün layihələr həyata keçirilir;*
- *Bir sağlamlıq müəssisəsindəki müalicə alan xəstənin ətrafındakı insanlara tövsiyə etməsi digər tanıtım strategiyalarından daha faydalıdır. Sağlamlıq turizmi tanıtımında sağlamlıq turizmi ofislərinin büdcələrinin ən az yarısı ictimaiyyətlə əlaqələrə ayrılır;*
- *Sağlamlıq turizminin tanıtımı üçün ölkəni ziyarət edən səlahiyyətli şəxslər və mətbuat mənsublarına Azərbaycandakı sağlamlıq sistemi haqqında müsbət məlumatların verilməsi məqsədilə sağlamlıq turizmi bölgələrinə məlumatlandırıcı ekskursiyalar təşkil edilir;*
- *Sağlamlıq müəssisələrində göstərilən xidmətlərin tanıtımı və sağlamlıq turizmi bazarını genişlətmək, eyni zamanda rəqib müəssisələrin təcrübələrini görmək üçün beynəlxalq konfranslara, sərgilərə qatılmağa daha çox önəm verilir. Bu konfrans, sərgilərdə sağlamlıq turizmi ilə bağlı xüsusi bir stendlə çıxış edilir;*
- *Turizm şirkətləri də ölkəmizin müalicə turizmi sahəsində mövcud imkanlarını təbliğ etməlidirlər. Fəaliyyətdə olan sanatoriya-müalicə*

müəssisələri ilə turizm şirkətləri arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaradılır;

- *Tanıtımlarda reklamdan daha çox mətbuatda məqalə və xəbərlərin yayınlanması üçün beynəlxalq mətbuatın dəstəyinə önəm verilir;*
- *Sağlamlıq turizmi ilə bağlı xüsusi internet sahifəsində fərqli dillərdə uğurlu sağlamlıq turizmi məlumatlarının paylaşılmasına önəm verilir;*
- *Sağlamlıq turizminin tanıtım səviyyəsini yüksəltmək üçün sağlamlıq turizmi ilə bağlı "Sağlamlıq və Xoşbəxt həyat" adlı bir dərgi yaradılır. Ən azı iki aydan bir bu dərgidə Azərbaycanın sağlamlıq turizmi ilə bağlı azərbaycan, türk və ingilis dilində məqalələr dərc edilir.*

Alternativ 2. Ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən dəyərləndirilməsi və mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə strategiyasının hazırlanması

Azərbaycanda mövcud olan mineral sular, kükürlü bulaqlar və digər müalicəvi əhəmiyyətli vasitələrdən yetərincə istifadə olunmur. Bölgələrimizin sağlamlıq turizmi potensialı böyük olsa da, sağlamlıq turizmi sahəsində dünyada əsasən Naftalan nefti ilə tanınılıq. Mövcud imkanların düzgün dəyərləndirilməsi turizm sektorunun əhəmiyyətli inkişafına zəmin yarada bilər.

Şübhəsiz ki, hər bir bölgənin özünəməxsus turizm potensialı var. Məsələn, Gəncə-Qazax bölgəsi kurort-rekreasiya ehtiyatlarının zəngiliyi ilə fərqlənir. Əlverişli təbii iqlim şəraiti, müalicə əhəmiyyətli mineral suları, nefti və mənzərəli dağ-meşə landşaftı burada müalicə-istirahət mərkəzlərinin yaradılmasına imkan verir. Naftalan müalicəvi nefti, füsunkar təbiəti olan Göygöl-Hacıkənd istirahət zonası, Mingeçevir su anbarının ətraf əraziləri və Kür sahillərində səpələnmiş şəkildə yayılmış

tuqay meşəlik sahələri Gəncə-Qazax rayonunu rekreatlar üçün cəlbedici edir. Bölgə mineral sular və bulaqlarla da zəngindir.

Digər bir bölgə - Quba-Xaçmaz rayonu mineral su ehtiyatları ilə zəngindir. Şabran rayonundakı Qalaaltı mineral suyunu mütəxəssislər Karpat dağlarının ətəyindəki Turuskavets suları ilə müqayisə edir. Böyük Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq yamacında mineral bulaqlardan ən məşhurları Quba rayonunda Cimi, Xaltan, Balbulaq, Xaşı, Düz Bilici mineral sularıdır. Nabran istirahət zonasında mineral və soyuq bulaqlar təbii rekreasiya ehtiyatı olmaqla kurort təsərrüfatının inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir.

Digər bir bölgə - Lənkəran-Astara bölgəsində müalicə-sağlamlıq turizminin həm tibbi xidməti, həm də istirahət və asudə vaxtın keçirilməsini nəzərdə tutan xidmət növlərinin təşkili üçün imkanlar vardır. Lənkəran bölgəsində kurort turizm təsərrüfatının inkişafı üçün zəngin balneloji resurslar və mikroiqlim şəraiti vardır. Lənkəran bölgəsində çoxlu sayda mineral və termal sular vardır ki, bunların da tərkibində kükürd çox olduğu üçün müalicəvi xüsusiyyətləri daha yüksəkdir. Qeyd olunan potensialın az bir hissəsindən istifadə olunur.

Bölgələrimizin qeyd etdiyimiz turizm potensialından səmərəli istifadə imkanları genişdir. Məsələn, müalicəvi su mənbələrinin ətrafında müasir standartlara uyğun infrastruktur yaratmaq və keyfiyyətli xidmət təklif etməklə onu xarici bazara çıxarmaq olar. Eləcə də Naftalan neftinin digər anoloji müalicə vasitələrindən keyfiyyətcə fərqli olduğunu təbliğ etməklə onu beynəlxalq bir markaya çevirmək, Mingəçevir su anbarının yaxınlığında Avropa standartlarına uyğun sağlamlıq-istirahət kompleksi təşkil etmək mümkündür. Bunlardan əlavə, Qazax rayonunun mərkəzindən 20 km qərbdə yerləşən Fərəhli kəndinin saf sulu bulaqları, müalicəvi mineral suyu, dağ-çəmən landşaftı olan geniş meşə massivindən, Quba-Xaçmaz bölgəsində Xaçınçay sahillərindəki müalicəvi əhəmiyyətli kükürlü su bulaqlarından, Lənkəranın qərbində, Lerik yolunun üstündə, mərkəzdən 17 km aralıda yerləşən,

hidrogenli bulaq olan İbadi bulağından və s. rekreasiya məqsədləri üçün istifadə etmək olar. Lənkəran-Astara bölgəsinin yüksək debitli termal sularından olan Ərkivan, İbadisu, Ənci, Meşəsu, Biləsər, Qızılca, Qotursu, İstisu və s. mənbələri yaxınlığında müasir kurort komplekslərinin tikintisi mümkündür. Lənkəran-Astara bölgəsində sanatoriya-kurort komplekslərinin yaradılması imkanları genişdir. Bu məqsədlə iqtisadi rayonun dağ massivlərindəki bulaqlarından axan istisuların, eləcə də sərin suların tərkibi laboratoriya şəraitində öyrənilməli, onların müalicəvi əhəmiyyəti, həmçinin müalicə və sağlamlıq məqsədilə istifadə yolları müəyyənləşdirilməlidir. Lakin bütün bu imkanlardan istifadə konkret hədəfləri bəlli olan strategiyada əks olunarsa, daha səmərəli nəticələr verə bilər. Bu səbəbdən də ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən dəyərləndirilməsinə və uyğun strategiyanın hazırlanmasına ehtiyac duyulmaqdadır.

Ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən dəyərləndirilməsi və mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə strategiyasının hazırlanması üçün təklif edilən bu alternativə görə:

- *Ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən öyrənilməsi üçün xüsusi tədqiqat qrupu yaradılır;*
- *Tədqiqat qrupunun araşdırmalarının nəticələrinə əsasən mövcud sağlamlıq turizmi potensialından səmərəli istifadə strategiyası hazırlanır;*
- *Strategiyada hər bölgənin turizm potensialına uyğun konkret hədəflər müəyyənləşdirilir;*
- *Strategiyaya uyğun olaraq uzunmüddətli və qısamüddətli fəaliyyət planları tərtib edilir;*
- *Strategiyanın həyata keçirilməsinin monitorinq və qiymətləndirmə metodologiyası təsdiq edilir;*
- *Təsdiq edilmiş metodologiya əsasında hər il strategiyanın həyata keçirilməsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılır;*

- *Monitoring və qiymətləndirmənin nəticələri əsasında strategiya və fəaliyyət planları yenidən nəzərdən keçirilir və uyğun dəyişikliklər aparılır;*

5. NƏTİCƏ

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın təbii resurs potensialı turizm sektorunun mühüm bir hissəsi olan sağlamlıq turizminin inkişafına zəmin yaradır. Lakin təəssüf ki, mövcud potensialdan hələ də yetərincə istifadə olunmur. Doğrudur son illərdə turizmin inkişafı istiqamətində hökumət tərəfindən xeyli işlər görülüb, amma buna baxmayaraq sağlamlıq turizminin inkişafını mövcud potensiala uyğun təmin etmək mümkün olmayıb. Məhz bu səbəbdən də hökumətin həyat keçirdiyi turizm siyasətinin təhlili əsasında alternativ inkişaf istiqamətlərinin nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var.

Turizm sahəsində mövcud siyasət çərçivəsində islahatlar aparmaqla (qiymətlərin keyfiyyətə uyğunlaşdırılması, sağlamlıq turizmi sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin insan resurslarının təkmilləşdirilməsi, sağlamlıq turizmi çərçivəsində təbliğat və marketinq fəaliyyətlərinin təşviqi və s.) sağlamlıq turizmi potensialından səmərəli istifadəyə təşəbbüs göstərmək olar. Bu təşəbbüsün müsbət nəticələr verə biləcəyi şübhə doğurmur. Lakin problemin əsaslı həlli üçün ölkənin sağlamlıq turizmi potensialının yenidən dəyərləndirilməsi, dəyərləndirmənin nəticələrinə əsasən mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə strategiyasının hazırlanması daha konseptual yanaşma olardı. Bu səbədən də tədqiqat işində təklif olunan ikinci alternativə üstünlük verilməsini tövsiyə edərdik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016.
https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf.
2. “Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 2016-cı il 1 sentyabr tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <http://e-qanun.az/framework/33577>
3. “Azərbaycan kurortları” Dövlət Proqramı haqqında 2007-ci il 27 fevral tarixli sərəncam.
4. 6 fevral 2009-cu il tarixində təsdiq edilmiş “Azərbaycanda kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”.
http://www.eqanun.az/alpdata/framework/data/16/c_f_16143.htm
5. “Azərbaycanda turizm”. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuəsi. Bakı, 2017.
<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
6. Həbibə Soltanova, Azərbaycan Respublikasında Turizm və Onun İnkişafı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2015.
7. H. Ömer Tontuş, Sağlq Turizmi Tanıtımı və Sağlq Hizmetlerinin Pazarlanması İlkeleri Üzerine Deęerlendirme, Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi, 2018, s.s. 67-88.
8. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. Paving the way for a more sustainable and inclusive future. /World Economic Forum / Editors: Roberto Crotti, Tiffany Misrahi. Geneva, 2017.
<https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2017>
9. Travel & Tourism Economic Impact 2018 Azerbaijan, World Travel & Tourism Council, 2018. <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2018/azerbaijan2018.pdf>.

TƏRƏVƏZ MƏHSULLARI İXRACININ TƏŞVİQİ SİYASƏTİNİN EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI⁹⁷

Ülvi Ədilzadə

XÜLASƏ

Bu tədqiqat Azərbaycanda tərəvəz məhsulları ixracının artırılmasını nəzərdə tutan siyasətinin effektivliyinin artırılmasına həsr olunub. Tədqiqatda ölkədə tərəvəz məhsulları istehsalının, ixracının hazırkı durumu, bu sahənin inkişafı istiqamətində aparılan dövlət siyasəti, həyata keçirilən tədbirlər nəzərdən keçirilib. Bu sahənin inkişafına əngəl olan problemlər aşkara çıxarılıb və onların həlli istiqamətində təkliflər hazırlanıb. Sənəd Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika, Dövlət Gömrük Komitələrinin illik, rüblük, aylıq hesabatları, İqtisadiyyat, Kənd Təsərrüfatı Nazirliklərinin materialları, qanunvericilik sənədləri, yerli, xarici ədəbiyyatlar və internet şəbəkəsində mövzuya uyğun mövcud məlumatlar əsasında hazırlanıb.

Qeyd edilən məlumat bazasından əldə olunan istehsal, idxal, ixrac göstəriciləri əsas götürülərək tərəvəzçilikdə ümumi vəziyyət, mövcud durum təhlil olunub. Son zamanlar hökumətin bu istiqamətdə gördüyü işlərə, əldə olunan nəticələrə geniş yer verilib. Sənəddə həmçinin ölkənin mövcud resurs imkanları, və tərəvəz məhsullarının ixracının artırılması istiqamətində bu imkanların reallaşdırılması üçün mövcud olan potensial təhlil olunub.

Sənədin sonunda təklif edilən tədbirlər tərəvəz məhsulları ixracının artmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu təkliflər arasında həm təşviq mexanizminin

⁹⁷ Müəllif, bu siyasət yazısının hazırlanması zamanı dəyərli məsləhətlər vermiş Vahid Məhərrəmov (Aqrar İslahatlara Dəstək İctimai Birliyinin rəhbəri) dərin təşəkkürünü bildirir.

təkmilləşdirilməsi, həm ölkələrarası ticarət qaydalarının möhkəmləndirilməsi, həm istehsal proseslərinin elektrik enerjisi, su və qaz təminatının yaxşılaşdırılması, həm də sığortaya və maliyyəyə əlçatanlığının təmin edilməsi tədbirləri öz əksini tapmışdır.

1. GİRİŞ

Uzun müddət Azərbaycanın ixrac mallarının strukturunda neft-qaz sektoru məhsulalarının payı çox yüksək olub. 2013-cü ildə neft-qaz sektorunun məhsulları ölkədə ixracın demək olar 95 faizini formalaşdırıb⁹⁸. Dünya bazarlarında 2014-ci ildə neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması Azərbaycanın neft gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Ölkənin neft gəlirlərindən asılıq səviyyəsini azaltmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsi kursunu götürmək məcburiyyətində qaldı. Baxmayaraq ki, hələ 2012-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüşdür və nəzərdə tutulur ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır⁹⁹.

Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq qurumlar, yerli qeyri hökumət təşkilatları, ekspertlər Azərbaycanda aqrar sektorun geniş ixrac potensialına və xeyli sayda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə ölkənin müqayisəli üstünlüyə malik olduğu qənaətindədirlər. Amerika Birləşmiş Ştatlarının BİA-nın (USAID) dəstəyi ilə 2009-cu ildə Azərbaycanın maliyyə və iqtisadi gəlirlilik göstəriciləri əsasında ayrı-ayrı

⁹⁸ <https://az.trend.az/business/energy/2255862.html>

⁹⁹ https://president.az/files/future_az.pdf

kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ölkənin müqayisəli üstünlüyü araşdırılıb. Araşdırmalar nəticəsində hazırlanan “Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin Təhlili” hesabatında¹⁰⁰ da Azərbaycanda istixana şəraitində yerləşən pomidor və xiyar məhsullarının müqayisəli üstünlüyə malik olduğu xüsusi qeyd olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə mütəxəssislər, alimlər hesab edir ki, Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraiti tərəvəz məhsulları istehsalı üçün çox əlverişlidir. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə, 2017-ci ildə 1,4 milyon ton tərəvəz məhsulları istehsal olunub¹⁰¹. Ölkənin resurs imkanları, potensialı bu göstəricini 2 dəfə artırmaq və bir o qədər də tərəvəz məhsulları ixrac etmək üçün yetərlidir.

2. TƏRƏVƏZ MƏHSULLARI İSTEHSALINDA MÖVCUD DURUM

Hələ sovet dövründə ölkəmiz SSRİ-nin əsas meyvə-tərəvəz istehsalçılarından sayılırdı. 1985-ci ildə tərəvəz məhsulu istehsalını Azərbaycan yüksək səviyyəyə çatdırıb bilmişdi. Həmin ildə respublikada adambaşına 132 kiloqram tərəvəz istehsal olunmuşdu. Lakin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra ölkədə tərəvəz istehsalı kəskin şəkildə azaldı. 1997-ci ildə istehsal 495 min tona¹⁰², adambaşına məhsul istehsalı isə 63 kiloqrama düşdü. İstehsal göstəricilərimiz azalmaqla yanaşı həm də əsas meyvə-tərəvəz ixrac bazarları hesab olunan Rusiya, Ukrayna, Belarusiya respublikalarına ixrac olunan tərəvəz məhsullarının səviyyəsi kritik səviyyədə aşağı düşmüşdür. Eyni zamanda, Azərbaycan tərəvəz istehsalçıları yuxarıda göstərilən ölkələrdəki meyvə-tərəvəz bazarında ənənəvi mövqeylərini bir müddət itirmiş oldu. Həmin ölkələrin bazarlarını Hollandiya, Türkiyə, Çin, İran, Argentina, Meksika,

¹⁰⁰

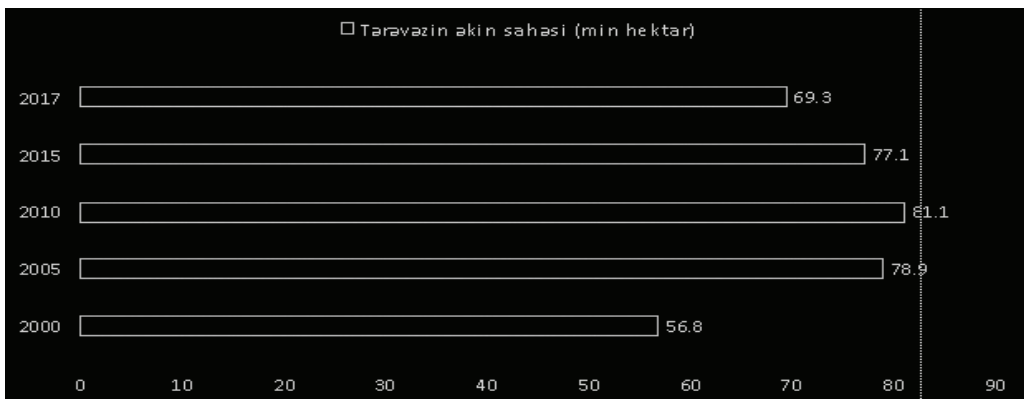
¹⁰¹ <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

¹⁰² <http://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Çili, Yeni Zelandiya, İsrail və sair kimi kənd təsərrüfatı güclü inkişaf etmiş ölkələrin fermerləri tutmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq son illərdə ölkədə tərəvəz istehsalını artırmaq mümkün olub. DSK-nın məlumatına görə, tərəvəz bitkilərinin əkin sahələri 2000-ci ildən başlayaraq 10 il ərzində 42 faiz genişlənmiş, məhsul istehsalı isə 52 faiz artmışdır. Sonrakı illərdə isə baxmayaraq ki, əkin sahələri xeyli azaldılmışdır (Diaqram 1), lakin məhsul istehsalında artım baş vermişdir. Belə ki 2010-cu ildə ölkədə 1 milyon 189 min ton tərəvəz istehsal olduğu halda, 2017-ci ildə istehsalın səviyyəsini 1 milyon 405 min tona qədər artırmaq mümkün olmuşdur. 2017-ci ildə respublikada adambaşına 140 kiloqramdan çox tərəvəz istehsal olunub. Bu da adambaşına müəyyən edilmiş illik normadan çoxdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, son illərdə tərəvəz məhsulları ixracında da ciddi artım var. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ixrac olunan tərəvəz məhsullarının əsas hissəsi istixana şəraitində yetişdirilən xiyar və pomidor məhsullarıdır. Son zamanlar istixana məhsullarının istehsalında da artım davam edir.

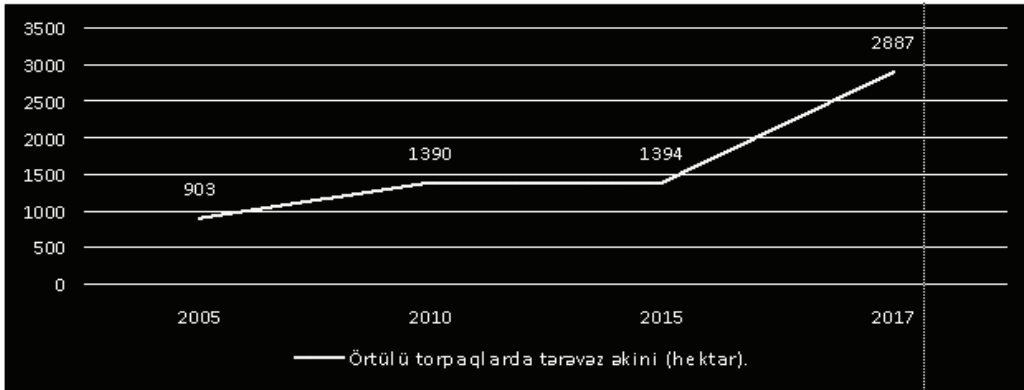
Diaqram 1. Tərəvəz bitkilərinin toxum sahələri də nəzərə alınmaqla əkin sahəsi (min ha).

2.1. Örtülü torpaqlarda tərəvəzin əkini

Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraiti həm açıq, həm də örtülü şəraitdə tərəvəz məhsulları istehsalı üçün çox əlverişlidir. Son illər örtülü torpaqlarda tərəvəz əkini sahələri xeyli genişləndirilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2005-ci ilədən 2017-ci ilədək örtülü torpaqlarda tərəvəzin əkin sahələri 3 dəfədən çox, yəni 903 hektardan 2887 hektara qədər artırılmışdır (Diaqram 2).

Diaqram 2. Örtülü torpaqlarda tərəvəzin əkin sahəsi, ha

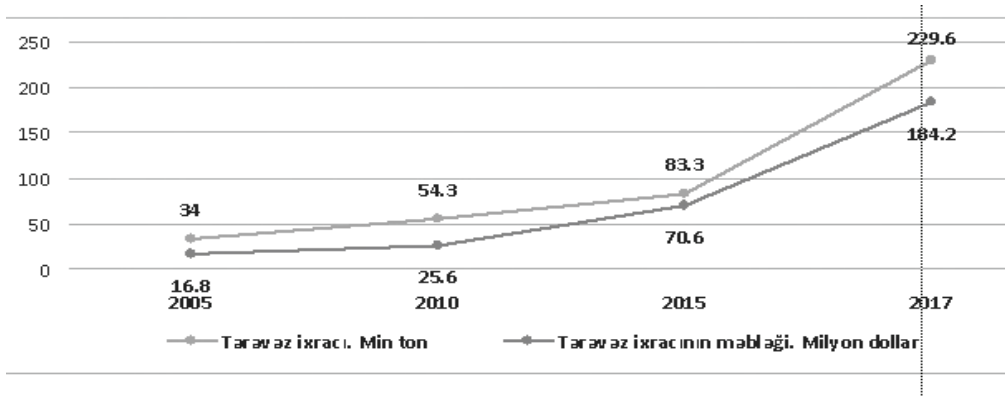
O cümlədən, hazırda ölkədə 2463 hektar sahədə fəaliyyət göstərən və 463 hektar tikilməkdə olan istixana təsərrüfatları vardır. Fəaliyyətdə olan istixana təsərrüfatlarından 2017-ci ildə 300 min tondan çox tərəvəz məhsulları əldə olunmuşdu. Bu sahədə çalışan fermerlərin söylərinə nəticəsində tərəvəz məhsulları istehsalı və hər hektardan məhsuldarlıq xeyli artmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Örtülü torpaqlarda tərəvəz istehsalı, ton

	2000	2005	2010	2015	2017
Respublika üzrə cəmi	26873	34262	48313	41889	339551

Ölkədə istehsal olunan tərəvəz məhsullarının bir hissəsi ixrac olunur. DSK-nın məlumatlarına görə, 2017-ci ildə ölkə üzrə 1 milyon 405 min 619 ton tərəvəz istehsal olunmuşdu. Bunun 229 min 697 tonu ixrac edilmişdi. İxrac olunan tərəvəz məhsullarının 196,2 min tonu Rusiyaya, 17,7 min tonu İraqa, 11,6 Türkmənistan, 2,8 min tonu Gürcüstana göndərilmişdir. Azərbaycanın tərəvəz ixrac etdiyi ölkələr sırasında Ukrayna və digər ölkələr də vardır. Tərəvəz ixracından 2017-ci ildə ölkəyə 184 milyon 207 min dollar valyuta daxil olmuşdur (Diaqram 3.).

Diaqram 3. İxracın dinamikası

Ölkəmizdə istehsal olunan tərəvəz məhsullarının əsas alıcısı Rusiyadır. Daha çox Rusiyaya istixana şəraitində yetişdirilən pomidor ixrac edilir. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, son zamanlar Rusiya pomidor və faraş kartof idxalını artırır. Belə ki, Rusiya Federal Dövlət Statistika Xidmətinin məlumatlarına görə, 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə pomidor idxalı 15,2 faiz, kartof idxalı isə 3,4 faiz artmışdır. Baxmayaraq ki, son zamanlar Rusiya Federasiyasında müasir istixana təsərrüfatları yaradılır və bu istiqamətdə xeyli işlər görülür, hələ də Azərbaycan istehsalı olan pomidor və faraş kartof qonşu ölkədə tələb olunur. Azərbaycan fermerləri, kəndliləri istehsal etdikləri faraş kartofun bir hissəsi Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Gürcüstan və digər ölkələrə ixrac olunur. DSK-nın məlumatına görə 2017-ci ildə Rusiyaya 57,1 min ton, Ukraynaya 179

ton, Qazaxıstana 159 ton, Gürcüstana 136 ton faraş kartof ixrac edilmişdir. Faraş kartof ixracı ilə məşğul olan sahibkarlar 2017-ci ildə kartof ixracından 25,8 milyon dollar gəlir əldə etmişlər.

2.2. Hökumətin siyasəti

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, “2008-2015-ci illərdə ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda qeyd edilmişdir ki, tərəvəz, və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi əsasında məhsul artımına nail olmaq mümkündür. Eyni zamanda həmin proqramda o da qeyd edilmişdir ki, ölkədə “kifayət qədər tədarük-satış bazaları olmadığından, meyvə-tərəvəzin yerlərdə tədarüku, saxlanması və satışı lazımi səviyyədə təşkil edilmir. Hesablamalara görə qeyd olunan səbəblərdən hər il yetişdirilmiş meyvə və tərəvəzin 10-15 faizi itirilir”¹⁰³. Həmin Dövlət proqramında hökumət 2015-ci ilədək kartof istehsalının həcmi 1,12 milyon tona, tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalını isə 1,72 milyon tona çatdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Digər bir sənəddə də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda hökumət “regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarüku, saxlanması və satışı məqsədi ilə istixana, soyuducu və taxıl anbarı komplekslərinin (logistika mərkəzlərinin) yaradılmasının davam etdirilməsi”¹⁰⁴ni nəzərdə tutmuşdu. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə meyvə-tərəvəz məhsullarının saxlanması üçün anbarların, soyuducu kameraların yetərinə olmaması qeyd edilmişdir: “Meyvə-tərəvəz məhsulları üçün fəaliyyət göstərən quru və soyuducu anbarların ümumi

¹⁰³<http://senaye.gov.az/content/html/2277/attachments/2008-2015-ci%20ill%C9%99rd%C9%99%20Az%C9%99rbaycan%20Respublikas%C4%B1nda%20%C9%99həlinin%20%C9%99rzaq%20m%C9%99hsullar%C4%B1%20il%C9%99%20etibar%C4%B1%20t%C9%99minat%C4%B1na%20dair%20D%C3%B6vl%C9%99t%20Proqram%C4%B1.pdf>

¹⁰⁴ <http://www.e-qanun.az/framework/27284>

tutumunun ölkədə istehsal edilən meyvə-tərəvəz məhsullarının həcminə nisbəti təqribən 17 faiz təşkil edir. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, bu anbarların bir çoxu saxlama xidmətləri göstərmir və onlar ya emal müəssisələrinin, ya da ticarət şəbəkələrinin nəzdindədir¹⁰⁵”. “Strateji Yol Xəritəsi”ndə Rusiya bazarının Azərbaycan istehsalı olunan tərəvəz məhsullarının əsas bazarı olduğu qeyd edilmişdir. Xüsusi qeyd etmək olar ki, 2017-ci ildə ixrac edilən 229,6 min ton tərəvəzin 196,2 min tonu Rusiyaya göndərilmişdir. Azərbaycandan əsasən Rusiya bazarlarına faraş kartof, təzə pomidor, təzə xiyar və meyvələr ixrac edilir. “Strateji Yol Xəritəsi”ndə örtülü torpaqlarda, o cümlədən istixanalarda faraş tərəvəz istehsalının artırılmasının dəstəklənməsi¹⁰⁶ nəzərdə tutulur.

2.3. Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi

Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2016-cı il 1 mart tarixli 811 nömrəli Fərman imzalayıb¹⁰⁷. Həmin fərmanda 2016-cı il martın 1-dən 2020-ci ilin dekabrın 31-dək Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan və istehsal prosesində istifadə olunan yerli komponentlərin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, habelə ixrac olunan həmin məhsulların növündən asılı olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilməsi və ödəniləcək ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə

¹⁰⁵https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsali_na_ve_emalina_dair.pdf

¹⁰⁶https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsali_na_ve_emalina_dair.pdf

¹⁰⁷ <https://president.az/articles/17948>

faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 (üç) faizi qədər müəyyən edilib.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi qaydası”nı, “İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə siyahısı”nı təstiqlətməmişdir¹⁰⁸. Həmin siyahıda tərəvəz daxil olmaqla:

- Sirkə və ya sirkə turşusu ilə konservləşdirilmiş tərəvəz, meyvə, qoz-fındıq;
- Sirkəsiz və ya sirkə turşusuz hazırlanmış və ya konservləşdirilmiş, dondurulmamış digər tərəvəzlər;
- Şəkər vasitəsilə konservləşdirilmiş tərəvəz, meyvə, qoz-fındıq;
- Meyvə və tərəvəz şirələri, o cümlədən nar şirəsi və bir sıra digər mal və məhsulların adı verilmişdir.

Hətta həmin siyahıda quş yumurtası da yer almışdır. Əslində isə Azərbaycan daxili istehsal hesabına quş yumurtasına olan tələbat tam ödəmir. Bu ilin sentyabr ayından başlayaraq daxili bazarlarda quş yumurtası çatışmazlığı özünü daha qabarıq şəkildə göstərdi. Son bir neçə ayda quş yumurtasının qiyməti 9 qəpikdən 17 qəpiyə qədər artmışdır. Daha yaxşı olardı ki, hökumət “İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə siyahısı”na təzə pomidor məhsulunun adını əlavə etsin. Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac edilən pomidor əsasən istixana şəraitində yetişdirilən məhsuldur. İstixana şəraitində yetişdirilən pomidorun istehsalı üçün sahibkarlar daha çox vəsait xərcləməli olurlar. Bu sahədə risklər çox yüksəkdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sahibkarlar hələ də istixana kompleksləri inşa etdirməkdə davam edirlər. Azərbaycan artıq istixana məhsulları ilə, xüsusən pomidor, xiyarla özünü tam təmin edir. Bu məhsulların istehsalının artımı yeni bazarların

¹⁰⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/33870>

axtarışını şərtləndirir. Bu isə əlavə vaxt və maliyyə tələb edir. Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasda ölkə prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Tərəvəzçilik ənənəvi ixrac sektorumuzdur. Ancaq biz burada da işlərimizi təkmilləşdirməliyik. Deməliyəm ki, Rusiyaya pomidor ixracında Azərbaycan birinci yerdədir. Biz çalışmalıyıq ki, bu birinciliyi saxlayaq. Onu da qeyd etməliyəm ki, Azərbaycanda bir çox istixanalar salınır. Son məlumata görə, təqribən 400 hektar sahədə yeni istixanalar salınır, onların da böyük əksəriyyəti pomidor istehsalına hesablanıb. Ona görə, baxmalıyıq ki, nə qədər əlavə bazar bizim istehsalımızı həzm edə bilər. Eyni zamanda, biz gərək pomidorun emalını təmin edək ki, məhsulumuz xaricə daha da böyük qiymətə satıla bilsin”¹⁰⁹.

2.4. Tərəvəz istehsalçıları vergilərdən azad olunub

Kənd təsərrüfatında istehsalla məşğul olan kəndlilərin, fermerlərin vergi yükünü azaltmaq məqsədilə 1999-cu ildə Prezident fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad olunub. 2001-ci ildə isə “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilib. Həmin qanuna əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini, fiziki şəxslər Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş əlavə dəyər vergisini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən

¹⁰⁹https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_Nazirler_Kabinetinin_2018_cil_in_doqquz_ayinin_sosial_iqtisadi_inkisafinin_yekunlarina_ve_qarsida_duran_vezifelere_hesr_olunan_iclasi_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1202262

əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar¹¹⁰. Həmin qanun 2002-ci il yanvarın 1-dən 3 illik vergi güzəştlərini nəzərdə tuturdu. Daha sonra isə həmin qanunla müəyyən edilmiş vergi güzəştlərinin qüvvədə olma müddəti 2014-cü il yanvarın 1-dək, daha sonra isə daha 5 il müddətinə uzadılıb. Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları özlərinə məxsus olan torpaq sahəsində yetişdirdiyi məhsulun satışını həyata keçirərsə, məhsulun satışından əldə olunan gəlir vergidən azaddır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları aşağıdakı vergiləri ödəmirlər:

- Əlavə dəyər vergisi;
- Mənfəət vergisi;
- Sadələşdirilmiş vergi;
- Əmlak vergisi;
- Fiziki şəxslərin bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirləri.

Bu günlərdə maliyyə naziri Samir Şərifov bildirib ki, Azərbaycan qeyri-neft ixracının artmasında maraqlıdır. Bu il dövlət büdcəsinə edilən dəyişiklik faktiki olaraq qeyri-neft sektorundan gözlənilən vergi daxilolmalarını azaldıb. Nazir xatırladı ki, bununla əlaqədar aidiyyəti qurumlar, ilk növbədə iqtisadiyyat nazirliyi, kənd təsərrüfatı nazirliyi məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir: “Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən xüsusi bir mexanizm tətbiq olunur - təşviq mexanizmi, yəni ixracı təşviq edirik”¹¹¹.

2.5. Örtülü təsərrüfatlarda tərəvəz istehsalı ilə məşğul olanlara dövlət dəstəyi

Son zamanlar yalnız Bakı qəsəbələrinə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) tərəfindən 200 milyon manat güzəştli kredit verilib. Bu qədər

¹¹⁰ http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/2/f_2859.htm

¹¹¹ <https://virtualaz.org/kapital/130617>

vəsait hesabına 312 hektar sahədə ümumi dəyəri 400 milyon manat olan 58 müasir istixana kompleksi yaradılacaq.

2017-ci ildə Abşeron rayonunun kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarında 142 hektar sahədə müasir tipli istixana kompleksi inşa olunub. Burada pomidor, xiyar və digər tərəvəz məhsulları artıq istixana şəraitində yetişdirilir.

Tikinti xərcinin bir hissəsi SİF-in güzəştli kreditləri hesabına başa gələn Masallı rayonunda ərazisi 2 hektar, illik istehsal gücü 0,7 min ton olan “Masera” MMC-nin istixana kompleksi inşa edilmişdir. “2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində Bakının Binə qəsəbəsində “Azərsun Holding” Şirkətlər Qrupuna məxsus “Green Tech” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətin 80 hektar ərazisi olan müasir istixana kompleksi inşa edilmişdi. İstixana kompleksi qabaqcıl texnologiya əsasında qurulmuş, iqlim nəzarət sistemləri, istilik-mühafizə pərdələri, qazanxana avadanlıqları, isitmə və suvarma sistemləri ilə tam təchiz edilmişdir.

Sabirabad rayonunun Kürkəndi kəndində illik istehsal gücü 1,3 min ton, ərazisi 3,2 hektar olan istixana kompleksi istifadəyə verilmişdi. Layihəyə 2,6 milyon manat investisiya qoyulmuşdur. Bu layihənin həyata keçirilməsinə sahibkarın vəsaiti ilə yanaşı, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən güzəştli kredit verilmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramına uyğun olaraq 2009 –cu ildə “AzAqro” MMC Şəmkir rayonunun Sarıtəpə kəndində dəyəri 5 milyon manat olan 6 hektar ərazidə tərəvəz məhsullarının yetişdirilməsi üçün istixana kompleksi inşa edilmişdir. Həmin layihənin 3 milyon manatı SİF-in kreditləri hesabına maliyyələşdirilib.

“2012-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nı çərçivəsində Naxçıvan şəhərində yeni istixana kompleksi yaradılmışdır. Müəssisənin

yaradılmasına 1,7 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 1 milyon manatı SİF-in ayırdığı kredit vəsaiti hesabına olmuşdur.

Bununla yanaşı ölkədə müasir tələblərə cavab verən istixana təsərrüfatların sayı olduqca azdır. Uzun müddətdir ki, bu sahədə çalışan kəndlilərin, fermerlərin bir çoxu maliyyə çatışmazlığı ucbatından hələ də primitiv qaydada istehsalla məşğul olurlar. Ölkədə ən çox istixana təsərrüfatları olan Şəmkir rayonunda hələ də fermerlər istixanalarını daimi su, elektrik, qazla təchiz edə bilmirlər.

2.6. Müasir texnologiyadan istifadə imkanları

Son zamanlar ölkəyə gətirilən müasir texnologiyanın tətbiqi istixana şəraitində tərəvəz məhsulları yetişdirən fermerlərə məhsul istehsalını və məhsuldarlığı artırmaq üçün yaxşı imkan verir. Məhsuldarlığın artması da öz növbəsində əldə olunan məhsulun istehsal xərclərinin azalmasına səbəb olur. Beləliklə, istixanalarda tərəvəz istehsalı ilə məşğul olan fermerlər üçün rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün geniş imkanlar yaranır. Örtülü şəraitdə havanın temperaturunu nizamlamaq, bitkinin suya, işıqlanmaya, mineral maddələrə olan tələbatını ödəmək asan başa gəlir. İstixanalarda həmçinin xəstəliklərə, zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərini də vaxtılı-vaxtında və effektiv olaraq həyata keçirmək mümkündür.

Dünyada və eləcə də ölkəmizdə baş verən iqlim dəyişikliyi kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalında çox ciddi problemlər yaratmışdır. Belə ki, bölgələrdə yazın əvvəlində əkin- səpin vaxtında aramsız yağın yağışlar və düşən buz parçaları, dolu fermer təsərrüfatlarına ciddi ziyan vurmaqla yanaşı, həm də kəndlilərin işini əngəlləyir. Kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı prosesi açıq hava şəraitində, texnoloji baxımdan dağınıq məkanda baş verdiyi üçün bu prosesin gedişi ətraf mühitdən, daha çox normal hava şəraitindən aslı vəziyyətdə qalır. Bu məkanda prosesi idarə etmək çətinləşir. Elə buna görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusən il boyu istehlak olunan tərəvəz məhsullarının

istixanalarda və parniklərdə yetişdirilməsi fermerlərə qapalı şəraitdə istehsal prosesini tam idarə etmək imkanı verir.

Yerli fermerlərin istixanalarda istehsal etdikləri tərəvəz məhsulları xüsusən xiyar, pomidor artıq Rusiya bazarlarında digər ölkələrdən idxal olunan anoloji məhsullarla rəqabətdə müəyyən üstünlüklərə malikdir. Azərbaycan fermerlərinin istehsal etdikləri xiyar, pomidor, faraş kartof kimi məhsullar Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri istehlakçıları tərəfindən yüksək dəyərləndirir. Belə ki, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya kimi böyük bazarları olan ölkələrdə Şəmkir, Göyçay, Zirə pomidoru, Masallı, Şəmkir xiyarı, Şəmkir, Tovuz kartofu kimi məhsulların artıq öz müştəriləri var. Bu məhsullara tələbat həmin bazarlarda ilbəl artmaqda davam edir.

İstixanalarda yetişdirilən tərəvəz məhsullarının Rusiya bazarlarına daşınması və həmin bazarlarda realizə olunması həm yerli ticarətçilər həm də Rusiya vətəndaşları və Rusiya Fedarasiyasında yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən həyata keçirilir. Son vaxtlar Rusiya hökumətinin digər ölkələrdən idxal olunan tərəvəz məhsullarının idxalına tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər Azərbaycan fermerlərinin istehsal etdikləri məhsula tələbatı xeyli artırmışdır. Ümumiyyətlə xiyar və pomidor məhsullarına həm daxili, həm də Rusiya bazarında artan tələbat fermerlərə həmin məhsulun istehsalını bir neçə dəfə artırmaq və yaxşı gəlir əldə etmək imkanı verir. Azərbaycan kəndlilərinə pay edilmiş torpaq sahələrinin həcmnin kiçik olması da bizim sahibkarları az əkin sahəsindən səmərəli istifadə etməyə maraqlı edir. Əlbətdə bu kimi vəzifənin öhtəsindən gəlmək üçün işin sistemli qaydada qurulması vacibdir. İlk növbədə istixana şəraitində məhsul istehsalı ilə məşğul olan, xüsusən tərəvəz və digər ərzaq malları istehsal edən sahibkarlar biznes fəaliyyətini rəsmiləşdirməlidir, vergi orqanlarında qeydiyyatda alınmalıdır.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində bəlli oldu ki, biznes fəaliyyətlərini qeydiyyatdan keçirməyən kəndlilər işıq enerjisindən, qaz və su

xidmətlərindən davamlı olaraq istifadə edə bilmədikləri üçün keyfiyyətli məhsul istehsal edə bilmirlər¹¹².

2.7. Dünya təcrübəsi

Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının təşviqi dünya praktikasında geniş yayılıb. Qonşu Rusiyada, Kazaxıstanda taxıl məhsullarının ixracının stimullaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, taxıl məhsullarının ixracı üçün nəzərdə tutulan əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) dərəcəsinin aşağı endirilməsi və yaxud ƏDV-dən azad olunması, daşınma, nəqliyyat xərcinin bir hissəsinin dövlət hesabına ödənilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutulur. Uzun müddət Türkiyə hökuməti meyvə, tərəvəz ixracını dəstəkləmək məqsədilə hər 20 ton mal ixracı üçün məhsullarının növdən aslı olaraq ixracla məşğul olan sahibkara 300-700 dollar arası vəsait ödəyirdi.

Örtülü torpaqlarda tərəvəz məhsullarının yetişdirilməsi Hollandiya, İspaniya, İsrail, Çin və Türkiyə kimi ölkələrdə geniş yayılıb. Müstəqil Dövlətlər birliyinə daxili olan ölkələrindən Rusiyada, Ukraynada və Qazaxıstanda bu sahədə müəyyən irəlləyişlər var. Son zamanlar bəzi ölkələr tərəvəz məhsulları istehsalını artırmaq və istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq məqsədi ilə bir sıra həvəsləndirici, təşviq edici xarakterli tədbirlər həyata keçirirlər. Məsələn, Rusiya Federasiyasında 2008-ci ildən başlayaraq tərəvəz istehsalı məqsədilə istixana inşası ilə məşğul olan sahibkarların banklardan aldıkları kredit resurslarının faiz dərəcəsinin bir hissəsi dövlət tərəfindən subsidiya kimi kompensasiya edilir. 2015-ci ildən isə istixana komplekslərinin tikintisi və modernləşdirilməsi üçün sahibkarın çəkdiyi xərcin 20 faizi dövlət tərəfindən kompensasiya edilir¹¹³. Yaponiyada istixanaların tikilməsi üçün xərclərin 50%-ni dövlət ödəyir. Qaz, enerji təminatında çox ciddi problemlərlə qarşılaşan Ukraynada istixana təsərrüfatları

¹¹² http://edf.az/ts_general/azl/ksid/downloads/istixanalarin_inkisafinda_baryerler.pdf

¹¹³ <https://www.agroinvestor.ru/rating/article/29209-top-11-teplits-rossii/>

üçün qazın qiyməti endirilərək min kub üçün 268 (digər sahələr, sənaye obyektləri üçün 480) dollar müəyyən edilib, həmçinin istifadə olunan elektrik enerjisinin dəyəri 10% aşağı salınıb. Dünyada adambaşına düşən istixana sahəsinə görə lider ölkə sayılan Hollandiyada sahibkarlara 25 illiyə 1,5-2%-lik kredit verilir. Ümumiyyətlə, örtülü təsərrüfatlarda tərəvəz istehsalı ilə məşğul olan fermerlərə, kəndlilərə əksər ölkələrdə uzun müddətə və aşağı faizlə kredit resursları təklif olunur. Son zamanlar MDB ölkələrindən Rusiyada, Qırğızıstanda, Qazaxıstanda örtülü təsərrüfatlarda kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi geniş hal alıb.

3. TƏRƏVƏZ İXRACINDA MÖVCUD OLAN PROBLEMLƏR

Artıq uzun müddətdir ki, kütləvi informasiya vasitələri vaxtaşırı Azərbaycan Rusiya gömrük-sərhəd məntəqəsində Azərbaycana məxsus yük avtomaşınlarının, saxlandığı, geri qaytarıldığı haqda məlumatlar yayır. Xüsusən tez xarab olan tərəvəz məhsullarının daha çox saxlandığı və geri qaytarıldığı qeyd edilir. Belə məlumatların bir neçəsini qeyd etməklə bu sahədə mövcud olan problemlərin nə dərəcədə ciddi olduğunu təsvir etmək olar. Misal üçün, 2016-cı ilin iyun ayının 8-də Rusiya Federasiyasının Azərbaycandan idxal edilən pomidorların Türkiyə istehsalı olması iddiası ilə geri qaytarmışdır¹¹⁴.

2017-ci ilin mart ayının 30-da Azərbaycandan Rusiya Federasiyasına meyvə-tərəvəz apararı 30-dan artıq iri tonnajlı yük maşınları Dağıstan Muxtar Respublikası ərazisində hücumə məruz qalıb. Maşınların qabaq şüşələri sındırılıb¹¹⁵.

¹¹⁴ <https://news.day.az/azerinews/789545.html>

¹¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=0eQtkxvUCt0>

2017-ci il oktyabr ayının 21-də Rusiyanın Dağıstan Respublikasında Baytarlıq və Fitosanitariyaya nəzarət üzrə Federal Xidmətinin əməkdaşları ("Rosselxoznadzor") Azərbaycandan gətirilən 33 tondan çox pomidor məhsulunun ölkəyə daxil olmasına icazə verməyib, səbəb kimi fitosanitar sertifikatda məlumatın tam dolğun olmaması göstərilir. Yükün sahibi karantin məhsulunun idxalı və ixracı qaydalarını pozduğuna görə Rusiya Federasiyasının müvafiq qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq inzibati məsuliyyətə cəlb edilib¹¹⁶.

2017-ci il noyabr ayının 21-də Rusiyanın Baytarlıq və Fitosanitar Nəzarət üzrə Federal Xidmətinin Dağıstan üzrə İdarəsi tərəfindən Yaraq-Qazmalar gömrük keçid məntəqəsinin "Cənub Gömrük Terminalı" ASC-də aparılan araşdırma zamanı Azərbaycandan idxal olunan alma və xurmada Kaliforniya qalxanlı yastıcası aşkarlanıb. "APA-Economics" "Interfax" agentliyinə istinadən xəbər verir ki, Kaliforniya qalxanlı yastıcası ciddi təhlükə yaratmağından məhsulun Rusiyaya idxalına qadağa qoyulmayıb. Lakin İdarənin əməkdaşları Azərbaycandan 18 ton pomidorun Rusiyaya idxalının qarşısını alıb. Buna səbəb məhsulun müvafiq sənədlərinin saxta olmasıdır. Bu səbəbdən məhsul geri qaytarılıb¹¹⁷.

29 oktyabr 2018. Azərbaycandan Rusiyaya gedən 150-yə yaxın yük maşınları dörd gündür ki, bu ölkənin gömrük xidməti tərəfindən Dağıstan ərazisində saxlanılıb¹¹⁸.

Beləliklə, hər il Rusiyaya tərəvəz ixracı ilə məşğul olan çoxlu sayda sahibkarlar Rusiya sərhəddində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar.

¹¹⁶ <http://azpolitika.info/?p=363764>

¹¹⁷ http://musavat.com/news/rusiya-18-ton-pomidoru-azerbaycana-qaytarib_484754.html

¹¹⁸ <https://oxu.az/society/281780>

4. TAPINTILAR

- “İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə siyahısı”nda daha çox ixrac üçün istehsal olunan təzə pomidor məhsulunun adı göstərilməyib;
- Azərbaycanla Rusiya arasındakı sərhəd-gömrük məntəqəsində yük maşınlarının uzun müddət saxlanması, ağır tonajlı maşınların sürücülərinin Rusiya ərazisində hücumlara məruz qalmasının qarşısının alınması, məhsulun fərqli bəhanələrlə geri qaytarılması halları hələ də öz həllini tapmayıb;
- Tərəvəz əkini və ixracı ilə məşğul olan sahibkarların əksəriyyətinin maliyyə və kredit resurslarına çıxış imkanları məhduddur;
- İstixana şəraitində tərəvəz istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatların əksəriyyətində su, qaz, elektrik təminatında fasilələr yaranır, verilən qazın təzyiqi aşağı düşür. Bu da məhsulun becərilməsində və vaxtlı-vaxtında yetişməsində problem yaradır.

5. TƏKLİFLƏR:

- “İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə siyahısı”na təzə pomidor məhsulunun adı əlavə edilsin;
- Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhəddində yerləşən sərhəd gömrük buraxılış məntəqələrindən keçən nəqliyyat vasitələrinin hərəkətində yaranan problemlərin aradan qaldırılması, xüsusilə tez xarab olan meyvə, tərəvəz məhsullarını daşıyan nəqliyyat vasitələrinin hərəkətindəki yubanmaların qarşısını

almaq məqsədilə və ixracın maneəsiz həyata keçirilməsi üçün hökumətlər birlikdə tədbirlər görməlidir;

- İstixana təsərrüfatlarında istifadə edilən elektrik enerjisi və təbii qazın qiymətlərində güzəştli tariflər müəyyənləşdirilsin;
- Tərəvəz əkini və ixracı ilə məşğul olan sahibkarların maliyyə və kredit resurslarına çıxış imkanları asanlaşdırılsın. Bu məqsədlə kreditlər üzrə faizlərin bir hissəsi subsidiyalaşdırılsın;
- İstixana şəraitində tərəvəz istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlarla müqavilə bağlamaqla davamlı şəkildə, standart uyğun qaz, elektrik enerjisi verilməsi təmin edilsin. Bu məqsədlə, müvafiq qurumların təsərrüfatların xeyrinə cərimələndirilmə mexanizmləri tətbiq edilsin;
- Tərəvəz istehsalı və ixracı ilə məşğul olan təsərrüfatların, daşınan yükün sığortalanmasında sahibkarların dövlət dəstəyinə ehtiyacı var. Bu məqsədlə dövlət tərəfindən müvafiq subsidiyaların ayrılması nəzərdən keçirilsin;
- İxrac edilən malın gömrük bəyannaməsində qeyd edilən dəyərinin 3%-nin ixracatçıya ödənilməsi mexanizmi sadələşdirilməlidir. Mövcud prosedurlar mürəkkəb və artıq dərəcədə sənədləşmə tələb edir.

**Gənc iqtisadçılarının Siyasət Yazıları
TOPLUSU**

Kitab pulsuz paylanır.

Kitab QANUN nəşriyyatında çap olunub.
Bakı, Azərbaycan, AZ1102, Tbilisi pros., 76
Tel.: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az
www.fb.com/Qanunpublishing
www.instagram.com/Qanunpublishing